

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A.N. NORCHAEV, D.S. UMIROVA

EKSKURSIYA XIZMATINI TASHKIL QILISH

O‘quv qo‘llanma

O‘zbekiston Resblikasi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi o‘quv-metodik birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan 5610200 – “Mehmonxona xo‘jaligini tashkil etish va boshqarish” mutaxassisligi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT – IQTISODIYOT– 2019

UO`K: 338.489(07)575.1

KBK:

Norchayev A.N., Umirova D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil qilish. O‘quv qo‘llanma. – T.: IQTISODIYOT, 2019. - 202 bet.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada bugungi kunda bozorning ajralmas qismi bo‘lgan turizm hamda va mehmonxona hamda turizmning xizmat ko‘rsatish kompleksining asosiy elementi bo‘lgan ekskursiya xizmatlari, uning xususiyatlari, sayyoxlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish yo‘llari, ekskursiya tashkil etuvchi Gid-tarjimon funksiyalari, uning turistik korxonada o‘rni va roli batavsil yoritilgan. Qo‘llanmada O‘zbekiston bo‘yicha mahalliy turistik marshrutlarni ishlab chiqish va shakllantirish usullari taklif etilgan.

Учебное пособие посвящено развитию туризма являющийся неотъемлемой частью рынка, и экскурсионным услугам как основной части гостиничных услуг. В пособии рассматриваются особенности экскурсионных услуг, направления совершенствования качества туристских услуг, основные функции Гида-переводчика, его роль в какой деятельности а также предлагаются методы разработки и формирования местных туристских маршрутов по предлагаемым зонам Узбекистана.

This textbook is intended to the development of tourism, which is the main part of the market of excursions and hotel services. In the textbook viewed specifics of excursions services, directions of the improvement of the quality of tourist services, main functions of guide, his role at the tourism activity, and suggested the methods of the development and formation of local tourist routes.

Такризчилар:

Xudayberganov D.T.

-UrDU“Turizm va iqtisodiyot” fakulteti, “Turizm” kafedrasini mudiri, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent;

Sayfutdinov Sh.S.

-TDIU “Turizm va servis” kafedrasini dotsenti.

ISBN 0000000000

UO`K: 338.489(07)575.1

KBK:

© «IQTISODIYOT», 2019.
© Norchayev A.N., Umirova D.S., 2019.

KIRISH

Bozor munosabatlari sharoitida va ayniqsa bozorga o'tish davrida turizm iqtisodiyotning eng dinamik sohalaridan biri hisoblanadi. Uning tez sur'atlarda o'sishi, katta hajmdagi valyuta tushumlari iqtisodiyotning turli sohalariga faol ta'sir ko'rsatadi. Bu esa turizm sanoati shakllanishiga imkon beradi.

O'zbekistonda mamlakatning boshqa yo'nalishlari kabi iqtisodiyot yo'nalishi ham katta o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Iqtisodiyotda turizm sektori ulushi yildan yilga ortib bomoqda va bundan tashqari, turizmning tarkibiy qismlarida faoliyat yurituvchilar soni ko'paymoqda. Mamlakatimiz turizm sohasida ulkan salohiyatga egadiyor. Yurtimizning so'lim tabiati, tarixiy obidalar, an'analari, madaniyati, matolari, arxitekturasi, hunarmandlari tomonidan qilingan ishlariga sayyohlar e'tibori kun sayin ortib bormoqda.

Davlatimiz rahbarining 2016-yil 2-dekabrda «O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoniga muvofiq, sayyohlik mamlakatimiz iqtisodiyotining strategik tarmog'i sifatida belgilandi. Prezidentning 2017-yil 16-avgustdagi qarori bilan 2018-2019 yillarda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi.

O'zbekiston noyob bir mamlakat bo'lib, uning hududida eng qadimgi tamaddun va madaniyatlar yuzaga kelgan, rivojlangan, o'z jozibadorligi jihatidan dunyodagi dam olish va sayohatlar uchun eng yaxshi maskanlardan qolishmaydigan ulkan turizm salohiyatiga egadir. Bugungi kunda mamlakatimizda 7 mingdan ziyod nodir tarixiy yodgorliklar va ulug'vor hamda betakror arxitektura namunalari mavjud. Mamlakatning so'lim qo'riqxonalar va milliy bog'lari uning boy va rang-barang tabiati durdonalaridir.

Shunga qaramay, O'zbekistonning turizm infratuzilmasi, turizm xizmatlari sifati va uning darajasi, shuningdek tarmoqni boshqarish tizimi globallashuv va keskin raqobat sharoitida zamonaviy talablarga mos kelmaydi. Turizmning mamlakat iqtisodiyotiga qo'shayotgan hissasi, xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish va aholini ish bilan ta'minlash jahondagi o'rtacha ko'rsatkichlardan orqada qolmoqda.

Biz bunday muammalarni tezroq hal etmog‘imiz lozim. Chunki zamon juda shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Bugungi qilingan yangilik inovatsiya ertaga eskirib qolishi hech gap emas. Bularni barchasini hisobga olgan holda ish qilishimiz lozim.

Turizm sohasining yanada tezkor rivojlanishi, uning iqtisodiyotdagi ulushini ko‘paytirish, turistik xizmatlar sifatini oshirilishini ta‘minlash “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”¹da ham ustuvor vazifalardan biri etib belgilangan.

Bundan ko‘zlanayotgan asosiy maqsad mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish, chet ellik turistlarni ko‘proq jalb qilish, mamlakat aholisini shu sohada ham ish bilan ta‘minlash va aholini turmush darajasini yanada yaxshilashdan iboratdir. Bugungi kunda turizm sohasini yanada izchil va tezkor ravishda rivojlantirish maqsadida respublikamizda juda ko‘plab amaliy ishlar olib borilmoqda.

“Ekskursiya xizmatini tashkil qilish” fani o‘z ichiga quyidagi vazifalarni oladi:

- ***birinchidan***, turizm mahsulotida ekskursiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish;

- ***ikkinchidan***, ekskursiya xizmatiga qo‘yiladigan talablarni tahlil qilish yo‘llarini va usullarini bilish;

- ***uchinchidan***, shahar ichida va shahar tashqarisida ekskursiyani tashkil etish yo‘llarini;

- ***to‘rtinchidan***, O‘zbekistonda kelgusida ekskursiya sohasining rivojlanish istiqbollari bo‘yicha turli holatlarni tahlil qilish va boshqalar.

Ekskursiya xizmatlari – turistlarga xizmat ko‘rsatish kompleksining ajralmas qismidir. Ekskursiya xizmati faoliyatining asosi rivojlanayotgan davlat siyosatiga xos milliy mehmondo‘stlik bilan bog‘liq bo‘ladi. Turistik soha shu mamlakat milliy qonunlari va qoidalari asosida boshqariladi. Bu erda xizmat ko‘rsatuvchilar va xizmat ko‘ruvchilar o‘rtasida ko‘p rejali aloqalar paydo bo‘ladi. Bu quyidagi faoliyatlarni: so‘rov, tashviqot, tashkiliy, oldi-sotdi, sport va ba‘zi xollarda operativ nazoratni o‘z ichiga oladi.

¹Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони Халқ сўзи 2-бет

1-BOB.“EKSKURSIYA XIZMATINI TASHKIL QILISH” FANIGA KIRISH

1.1. “Ekskursiya xizmatini tashkil qilish” fanining maqsadi va vazifalari

1.2. Ekskursiya xizmatining mazmuni va mohiyati

1.3. Ekskursiya xizmati muloqot shakli sifatida

1.4. Ekskursiya xizmati pedagogik jarayon sifatida

1.1. “Ekskursiya xizmatini tashkil qilish” fanining maqsadi va vazifalari

Turizm iqtisodiy sohalar ichida daromad keltirishi bo‘yicha yetakchi sohalardan biridir. Mamlakatimizda ham ushbu sohani rivojlantirish bo‘yicha ko‘pgina ishlar olib borilmoqda. Turizmning asosiy xizmatlaridan biri ekskursiya xizmatlari hisoblanadi. Mamlakatga tashrif buyurgan turist eng avvalo uning tarixi, madaniyati, ijtimoiy hayoti, tabiat resurslari bilan tanishishni, tomosha qilishni xohlaydi. Ekskursiya o‘zining ko‘rgazmaliligi, sermazmunligi, daromadliligi, hissiyotliligi bilan insonlarning ruhiy qiyofasi shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

«Ekskursiya xizmatini tashkil qilish» fani turizm sohasida ta’lim olayotgan talabalar uchun mutaxassislik fani sifatida ahamiyatlidir. Ushbu kursdan talabalar turizm sohasida ekskursiya xizmatlarini sifatli tashkil etish texnika va texnologiyasi haqida zaruriy ma’lumotlarga ega bo‘ladilar.

«Ekskursiya xizmatini tashkil qilish» fanini o‘qitishdan maqsad - talabalarni mamlakatimizning boy tarixiy merosi, ekologik-rekreatsion maskanlari, ishlab-chiqarish obyektlari, ziyoratgohlarda sifatli, xavfsiz ekskursiya xizmatlarini tashkil etish hamda, ulardan turizm sohasida samarali foydalanish bo‘yicha bilimlar berishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun fanning oldida quyidagi vazifalar qo‘yilgan:

- ✓ Ekskursiya xizmatining mazmun-mohiyatini tushuntirish;
- ✓ Ekskursiya xizmatining funksiyasi, xususiyatlari va ekskursiya xizmatini tasniflashni o‘rgatish;
- ✓ Ekskursiya xizmati rahbari-gidga qo‘yilgan talablarni o‘rgatish;
- ✓ Gid ishini tashkil etish va boshqarish;

- ✓ Ekskursiya xizmatlarini tayyorlash texnologiyasini o‘rgatish;
- ✓ Ekskursiya xizmati obyektlarini tanlash va baholash;
- ✓ Ekskursiya xizmati marshrutini tuzish va sinov ekskursiyasini o‘tkazish tartibini o‘rgatish;
- ✓ Ekskursiya obyektlarini ko‘rsatishning usullarini aniqlash;
- ✓ Ekskursiya obyektlarini hikoya qilishning usullarini aniqlash;
- ✓ Ekskursiya xizmatini o‘tkazishning tashkiliy masalalari;
- ✓ O‘zbekistonning tarixiy-arxitektura yodgorliklariga ekskursiya xizmatini tashkil etishni o‘rgatish;
- ✓ O‘zbekistonning ekologik hududlariga ekskursiya xizmatini tashkil etishni o‘rgatish;
- ✓ Turizmning maxsus turlariga ekskursiya xizmatini tashkil etishni o‘rgatish;
- ✓ Ekskursiya marshrutida ekskursantlar xavfsizligini ta’minlash;
- ✓ Ekskursiya jarayonida birinchi tibbiy yordamni ko‘rsatish qoidasini o‘rgatish.

1.2. Ekskursiyaning mazmuni va mohiyati

«Ekskursiya» tushunchasi yunoncha «excursio» so‘zidan olingan bo‘lib, «sayohatga chiqish, sayr qilish» degan ma’noni anglatadi. «Ekskursiya» tushunchasiga eng birinchi ta’rifni V.Dal (1882y) quyidagicha bergan: «Ekskursiya - bu sayr-tomosh, biror nimani izlash, o‘simliklar yigishdir». Rossiyalik olim M. P. Ansiferov (1923 y) «Ekskursiya - bu sayr bo‘lib, uning vazifasi aniq ma’lumotlar asosida mavzuni o‘rganishdir», degan fikrni keltirib o‘tgan.

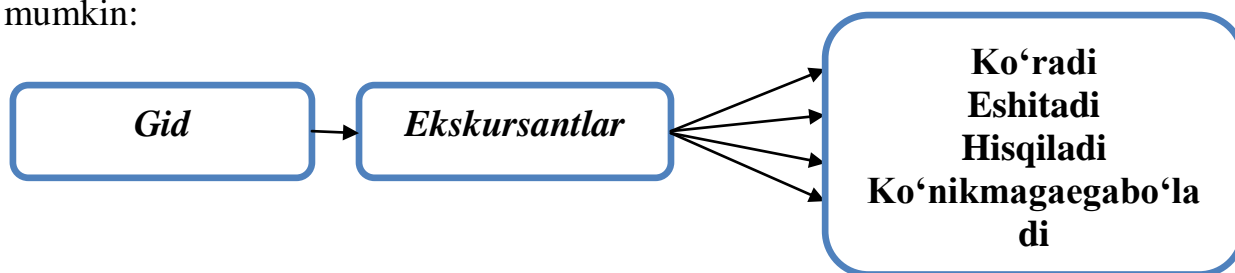
Kichik sovet ensiklopediyasida (1931y) «ekskursiya – bu ma’lum bir joylarda, sanoat korxonalarida, sovxoz, muzeylarda va boshqa joylarda ilmiy va ta’limiy maqsadlarda jamoaviy tashrif buyurishdir» - deb ta’rif berilgan.

Katta sovet ensiklopediyasida (1978y) «ekskursiya – bu diqqatga sazovor obyektlarga (madaniy yodgorliklar, muzeylar, korxonalar, joylar va sh. k) tashrif buyurish, bilim olishning shakli va metodi bo‘lib, odatda mutaxassis- gid rahbarligida jamoaviy o‘tkaziladi»-deb ta’rif berilgan.

Yana bir Rossiyalik ekskursionist –olim G. Doljenko quyidagicha ta’rif bergan:

Ekskursiya tushunchasini tahlil qilganda ekskursiya xizmatining obyektiv talablardan iboratligini e’tiborga olishimiz kerak bo’ladi. Har bir ekskursiya o’ziga xos faol jarayon bo’lib, uning mohiyati ma’lum qonuniyatlar (mavzuiyligi, maqsadliligi, ko’rgazmaliligi, hissiyotlilik, faolligi va sh.k.) bilan asoslanadi.

Ekskursiya xizmati oldida turgan vazifalari quyidagicha namoyon bo’lishi mumkin:

*1-rasm. Ekskursiya xizmati jarayoni va vazifalari.*²

Demak, **ekskursiya xizmati** - bu tarixiy va madaniy yodgorliklar, tabiat manzaralari, ishlab chiqarish korxonalarini va boshqa diqqatga sazovor joylarni ko’rsatish, hikoya qilish jarayonini uslubiy jihatdan tashkil qilishdir. Ushbu jarayonda ekskursantlar ko’z oldidagi obyektlar, ular bilan boliq voqea-hodisalar malakali mutaxassis-gid tomonidan hikoya va tahlil qilinadi.

Ekskursiya xizmatida gid ekskursantlarga mavzuni yoritishga yordam beruvchi obyektlarni ko’rishga (birinchi vazifa), ushbu obyektlar haqida zaruriy ma’lumotlarni olishga (ikkinchi vazifa), tarixiy voqeaning mohiyatini his etishga (uchinchi vazifa), ekskursiya obyektlarini mustaqil kuzatish va tahlil qilish ko’nikmasiga ega bo’lishga (to’rtinchi vazifa) yordam beradi. So’nggi vazifani bajarishda ekskursantlarda obyektlarni to’ri ko’rish qobiliyatini shakllantira olish katta o’rinni egallaydi. Obyektlarni to’ri ko’ra olish qobiliyati deganda estetik qabul sifatida me’morchilik massalari, ranglari, har xil turdagi chiziqlar, jismlar guruhini, ranglar jilosini, chiziqlar va ularning kompleksini yorulik, ma’lum burchak ostida ko’rish, qabul qilish tushuniladi. Obyektlardagi tarixiy jozibadorlikni anglay olish quyidagilarda

1.1-rasm.1² Mualliflar ishlanmasi.

namoyon bo‘ladi: birinchidan, ekskursiya obyektidagi tarixiy-madaniy o‘ziga xoslikni topa olish; ikkinchidan, ekskursiya obyektida turli davrlardan qolgan izlarni aniqlay olish; uchinchidan, monumental va muzey-tarixiy yodgorliklaridan tarixiy faktlarni topa olishdir. Bu jarayon har doim katta bilim va ko‘nikmani talab qiladi. Ekskursiya ma’lumotlari va ularni hikoya qilishda gidning malakaviyligi ekskursantlarning kerakli xulosaga kelishi imkonini beradi. Bu Haqda Rossiyalik pedagog A.V. Bakushinskiy shunday degan: «Ekskursiya rejasi, vazifasi, maqsadi bilan asoslangan materialning uslubiy ishlanmasi qatnashchilarga mustaqil his qilish, qabul qilish va baholash ko‘nikmalarini uyotishi kerak».

Ekskursiya xizmatining vazifalaridan biri – ekskursantlar ongida ekskursiya mavzusi, tarixiy shaxslar hayoti, voqealar, faktlar va umuman ekskursiya ma’lumotiga bo‘lgan munosabatni va mustaqil baho berishni shakllantirishdir.

Baho berish - bu biror kim yoki narsa haqida tasavvurga ega bo‘lish, uning mohiyati, fe‘l-atvori, rolini aniqlash, kimningdir ijobiy sifatlari va ustunliklarini tan olishdir.

Ekskursiya xizmatini baholash degani gidning ko‘rsatmalari yordamida ekskursantlarning mavzu bo‘yicha yakuniy xulosaga kelishidir.

Ekskursiya xizmatiga munosabat- bu ekskursiya xizmati mavzusida yoritiladigan tarixiy davrga nisbatan ekskursantning aniq bir qarashlari; biror-bir harakatlarni his etishi, yozuvchi yoki rassom o‘z asarini yaratganida uning kayfiyatini tushunishdir.

Adabiy asarlarga qo‘yilgan talablar kabi ekskursiya ham aniq muallifning asari sifatida o‘z syujetiga ega bo‘lib, barcha ekskursiya materiallari unga bo‘ysunadi.

Ekskursiya xizmati o‘z vazifasi va o‘tkazish shakliga ko‘ra yo‘l-yo‘lakay olib boriladigan ekskursiya axboroti yoki turistik poxodlardagi instruktor suhbatlaridan ko‘ra murakkabroq jarayondir. Mavzuli ekskursiya xizmati shahar ko‘rgazmali ekskursiyasidan o‘zining tarkibi, mazmuni, uslub jihatidan murakkabligi bilan farqlanadi. Ekskursiyaning rivojlanish yo‘li uning mazmun jihatidan o‘zgarishi bilan bolliqdir. Avvallari ekskursiya shifobaxsh o‘simliklarni izlab topish maqsadidagi sayr deyilgan, keyinchalik unga masalan, o‘lkashunoslik muzeylariga namunalar yiish

kabi ilmiy maqsadlar qo'yilgan. Mustaqil ta'limning yangi shakllarini izlash jarayoni ekskursiya xizmati oldida umumta'limiy maqsadlarni belgiladi. Tarbiyaviy ishlarni samaraliroq tashkillashtirish harakatlari ekskursiya xizmatini madaniy-ta'limiy ishlarning biriga aylantirdi.

Hozirda ekskursiya xizmati individual metodika sifatida tugallangan, maqsadli, o'ziga xos funksiya va xususiyatlarga ega bo'ldi. U mazmuni, o'tkazish shakli, ma'lumotlarni taqdim etish uslubi jihatidan ahamiyatli darajada boyidi va g'oyaviy-tarbiyaviy, madaniy-ommaviy ishlarning ajralmas qismi sifatida tavsiflandi. Ekskursiya xizmatining vazifasi va o'tkazish shakllari 1- jadvalda keltirilgan:

1.1-jadval

Ekskursiya xizmatining maqsadi, vazifasi va o'tkazish shakllari³

№	Maqsadi	Vazifasi	O'tkazish shakli
1	Dam olish	Dorivor o'simliklar, mevalar, qo'ziqorinlarni izlash	Sayr
2	O'quv	O'quv fanini o'quvchilar tomonidan o'rganishi (botanika, geografiya, tarix)	Sinfdan tashqari dars
3	Ilmiy	O'lkashunoslik muzeyi uchun namunalar izlash	Ekspeditsiya
4	Umumta'limiy	Umumiy, madaniy dunyoqarashni kengaytirish	Turistik poxodlarda suhbat, transportli sayohatda yo'l-yo'lakay ekskursiya axborotini berish
5	Madaniy-ta'limiy	Tarix, me'morchilik, adabiyot va boshqa sohalardan bilimlarni oshirish	Ko'rgazmali, ko'p rejali ekskursiya
6	Madaniy-tarbiyaviy	Tarbiya bilan uyunlikda bilimlarni olish	Mavzuli ekskursiya xizmati

Obyektlarni ko'rsatish jarayoni malakali mutaxassis - gid rahbarligida amalga oshiriladi. Obyektlarni tushunish, qabul qilish jarayoni aniq mavzuni yoritishdagi

³1.1-jadval.Muallif ishlanmasi.

vazifalari bilan belgilanadi. Gid ekskursantlarning obyekt ko‘rinishini, tarixiy joyning qadr-qimmatini, obyekt bilan boliq tarixiy voqeani tushunib olishlariga yordam beradi. Ekskursant ayni damda nimani ko‘rayotgani, tushunayotgani, his etayotgani gid uchun muhimdir. Gid o‘z hikoyasi bilan ekskursantlarni to‘ri xulosa qilishga, baho berishga ko‘maklashadi, shu bilan ekskursiya xizmatining zaruriy samaradorligiga erishiladi.

Xulosa qilib, ekskursiya xizmatining mazmunini quyidagicha talqin qilishimiz mumkin: ekskursiya xizmati– bu insonlar guruhiga maxsus shakllarda beriladigan bilimlar majmui bo‘lib, bilimlarni uzatishda maxsus harakatlar tizimi tanlanadi.

1.3. Ekskursiya xizmati muloqot shakli sifatida

Insonlarning kundalik faoliyatida ikki xil muloqot shaklini uchratish mumkin: bevosita muloqot va bilvosita muloqot. Bevosita muloqot shakliga - suhbat, ma’ruza, dars, diskussiya, miting, telefon, ekskursiya xizmati va shu kabilar kiradi. Bunday muloqot jarayonida insonlarda hissiyotlar, kayfiyatlar, fikrlarning umumiyliigi shakllanadi, bir-birini tushunishga erishiladi, axborot o‘rganiladi, o‘zaro aloqa mustahkamlanadi.

Bilvosita muloqot shakli- gazeta, jurnal, kitob o‘qish, radio, televizor eshitish orqali yuzaga keladi. Bunday muloqot jarayonida bevosita muloqot jarayoni kabi olingan axborotga subyekt reaksiyasini ko‘rsatadigan teskari aloqa mavjud bo‘lmaydi.

Ekskursiya jarayoni bevosita muloqot shakli sifatida gid va ekskursantning hamkorlikdagi faoliyati bo‘lib, ularning o‘zaro fikr almashuvi va harakatlarini nazarda tutadi. Insonlarga katta hajmdagi axborotlarni olish imkoniyatini beradi, fikrlash qobiliyatini shakllantiradi. Ekskursiya xizmatidagi muloqot jarayonida guruhdagi individning harakatidagi birdamlikka, hissiy bir-birini tushunishiga, kayfiyat, fikrlar, qarashlar umumiyligining shakllanishiga erishiladi.

Ekskursiya jarayoni qatnashuvchilari muloqotini ruhiy-axborot muloqot turi, subyektlar va obyektlar o‘rtasidagi ikki xil munosabatlar shaklining uyunlashuviga kiritishimiz maqsadga muvofiqdir.

Gidga psixologiya va pedagogika sohalaridan bilimlarning mavjudligi ekskursiya xizmatini to'ri tashkil qilishga yordam beradi. Gid va ekskursantlar o'rtasida to'ri tashkil etilgan o'zaro muloqoti ekskursiya kabi pedagogik jarayonning negizidir. Kommunikativ komponent gid kasbiy mahoratining asosiy qismidir. Ekskursiya xizmatining samaradorligi nafaqat gidning mavzu bo'yicha bilimi, uni auditoriyaga yetkazish uslubiga balki, ekskursantlar, boshqa mutaxassislar, haydovchi bilan o'zaro muloqotiga ham bolidir.

Amaliyotda ekskursiya xizmatini turli nuqtai nazarda(aspekt)ko'rib chiqish mumkin:

- ta'lim va tarbiyaning mustaqil shakli sifatida;
 - ommaviy auditoriya bilan ishlashning shakli sifatida;
 - madaniy hordiqni, tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish shakli sifatida;
 - epizodik tadbir, mavzuli siklning bir qismi, bilishning bir poonasi sifatida;
 - ilmiy bilimlarni tarqatish shakli, g'oyaviy tarbiya sifatida;
 - tarbiyaviy yo'nalishning bir turi sifatida (vatanparvarlik, mehnatsevarlik, estetik) shuningdek, har tomonlama mukammal shaxsni shakllantirish jarayonining bir qismi sifatida;
- madaniy-tarbiyaviy ishlarning mutloq shakli va tashkillashtirilgan turizmning ajralmas qismi sifatida.

1.4. Ekskursiya xizmati pedagogik jarayon sifatida

Gid faoliyatida pedagogika muhim o'rinni egallaydi. *Pedagogika*– bu o'sib kelayotgan avlodni o'qitish, ta'lim va tarbiyalaning qonuniyatlari to'risidagi fandır.

Har bir ekskursiya jarayoni insonga tabiat, jamiyat, tarixiy voqealar, tabiiy hodisalar haqida yangi bilimlarni beradi, ya'ni u ta'lim jarayonining bir qismidir.

Gidning ekskursantlar bilan muloqoti, uning tavsiyalari, ko'rsatmalari tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. O'rganilayotgan ma'lumotlar ularning ongini ma'naviy va estetik boyitadi. Shunday qilib, ekskursiya xizmati pedagogik jarayonning bir qismi bo'lib, insonga ta'lim, tarbiya beradi, dunyoqarashini shakllantiradi.

Pedagogik ekskursiya jarayoni didaktik tamoyillarga asoslangan bo'lib, ekskursantlar ta'limining mazmuni, tashkiliy masalalari va uslubini belgilaydi. Bularga ilmiylik, g'oyaviylik, hayot bilan bolliqlik, tizimlilik, oddiylik, foydalilik va ishonuvchanlik tamoyillari kiradi.

Ekskursiya xizmati madaniy-ta'limiy ishlarning shakli sifatida alohida ahamiyatga ega. Maktablarda ekskursiya dars va ma'ruza kabi umumta'limiy faoliyat turiga bo'ysunadi. O'quv jarayonida ekskursiya ta'lim shakli sifatida ushbu jarayonning boshqa shakllaridan ahamiyatiga ko'ra farq qilmaydi, ammo nafaqat o'quv maqsadlaridagi ekskursiya, balki boshqa ekskursiyalar ham o'z vazifalari va ishtirokchilarga ta'siriga ko'ra pedagogik jarayon hisoblanadi. Barcha pedagogik jarayonlarda bo'lgani kabi ekskursiya xizmatida ham ikki tomon ishtirok etadi: o'rgatuvchi-gid va o'rganuvchi-ekskursant. Gid ma'lum bir mavzu bo'yicha bilimlarni beradi, ekskursantlar esa uni qabul qilishadi. Ushbu ikki tomonning o'zaro harakati pedagogik jarayonning asosi hisoblanadi. Ekskursantlar bilan o'zaro munosabatda gid pedagogik ta'sir ko'rsatish usullarini qo'llaydi. Gid kasbiy malakasining tarkibiy qismini pedagogik mahorat, pedagogik san'at tashkil etadi. Gidning pedagogik mahoratiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mutaxassislik bo'yicha yetarlicha bilim;
- tahlil qilish, obrazli fikrlash qobiliyati;
- ekskursant ruhiyatini tushunish;
- guruhni boshqara olish;
- pedagogik texnika sohasidan bilim va ko'nikmaga ega bo'lish;
- intuitsiya;
- ekskursant shaxsiyatini hurmat qilish;
- tarbiya maqsadida pedagogik vositalarni qo'llay olish va sh.k.

Gid ekskursiya jarayonida ekskursantlarni hamjihatlikda fikrlash, tahlil qilish, hamdardlik bildirish, qiziqishlari bo'yicha birlashib, jamoaga aylanishini ta'minlashi kerak. Gid ekskursiya xizmatining nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy jihatlariga ham e'tibor qaratishi lozim. U ekskursiya ma'lumotlarini shunday tanlashi va foydalanishi

kerakki, ekskursantlarda vatanga bo'lgan muhabbat, boshqa millatlar, ularning urf-odatiga nisbatan hurmat kabi hislatlar paydo bo'lsin.

Pedagogik jarayon sifatida ekskursiya xizmatining yana bir vazifasi ekskursantlarda obyektlarni mustaqil kuzatishi uchun amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdir. Ekskursiya o'zining ko'rgazmaliligi, obyektning ko'rsatishning turli usullari, hikoyaning turli shakllari bilan qatnashuvchilarni faollashtiradi.

Gid pedagogik jarayonning davomi sifatida ekskursiya jarayoni yakunida ekskursantlar bilimini mustahkamlash maqsadida mustaqil shuullanishlari uchun adabiyotlar ro'yxati, kinofilmlar ro'yxati, boshqa ekskursiyalar nomi kabilarni tavsiya etadi. Gidning pedagogik faoliyatida quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

- Ekskursiya jarayoniga gid va guruhni tayyorlash;
- Ekskursiya xizmatini o'tkazish;
- Ekskursiya xizmati ma'lumotlarini mustahkamlovchi ekskursiyadan keyingi ishlar.

Gid pedagogika- psihologiya asoslaridan ham xabardor bo'lsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Pedagogik- psihologiya ta'lim va tarbiyaning psihologik muammolarini o'rganadi. Gid pedagogikaning asosiy talablarini o'rganib, auditoriyaga bilimlarni yetkazishning samarali shakllarini, ta'lim va tarbiya vositalarini qo'llaydi. Ta'lim va tarbiyaning pedagogik tamoyillari ekskursiya xizmatining negizini tashkil etadi. Gid faoliyatining bosh vazifasi ekskursantlarga o'rgatish va tarbiyalash, shaxsiyatini, bilim va ishonchini shakllantirishga yordam berishdir.

Tayanch iboralar: turizm, mehmonxona, turistik industriya, xizmat ko'rsatish, turizm, marshrut, gid, guruh rahbari, axborat faoliyat, qo'shimcha xizmat ko'rsatish.

Nazorat uchun savollar

1. Ekskursiya xizmatlar sifatiga ta'sir etuvchi omillar.
2. Turistik ekskursiya xizmatlari qaysi turlarga bo'linadi?
3. Ekskursiya tushunchasi.
4. Ekskursiyaning asosiy har kungi hujjatlarini aytib bering.

Adabiyotlar

1. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
2. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
3. Умирова Д. С.Экскурсияшунослик. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
4. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

2-BOB.EKSKURSIYA XIZMATINING FUNKSIYALARI, XUSUSIYATLARI VA EKSKURSIYA XIZMATINI TASNIFLASH

2.1. Ekskursiya xizmatining asosiy funksiyalari

2.2. Ekskursiya xizmatida zamonaviylikni tavsiflovchi ma'lumotlar

2.3. Ekskursiya xizmatining xususiyatlari.

2.1. Ekskursiya xizmatining asosiy funksiyalari

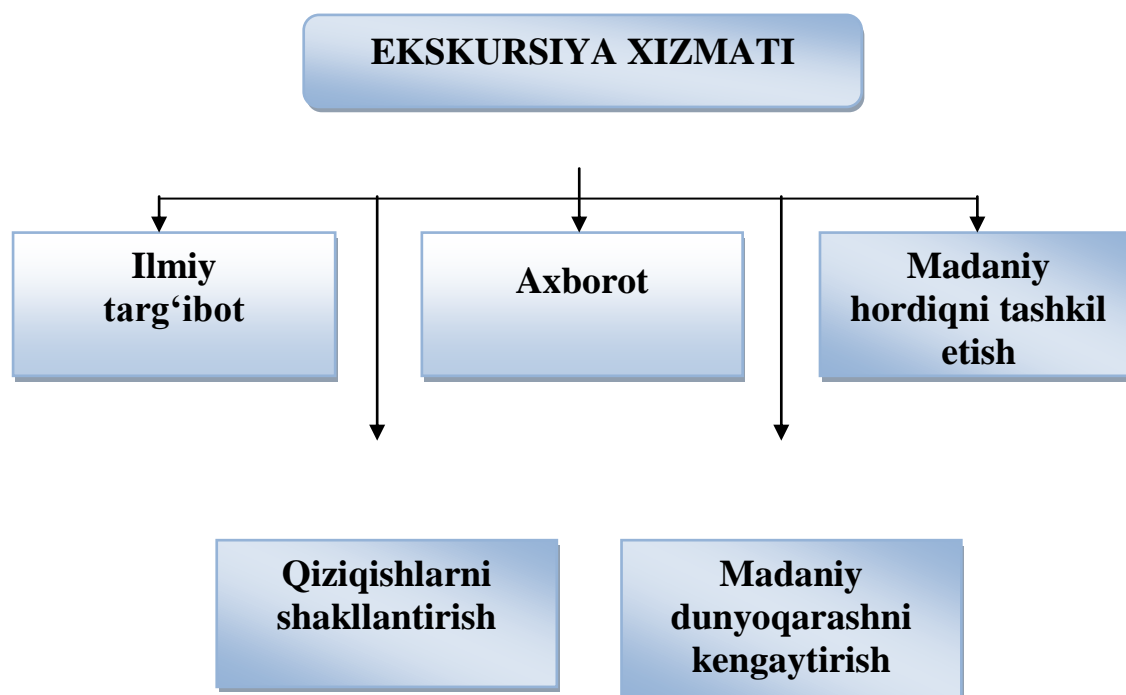
Funksiya – biror bir obyektning tashqi namoyon bo'lishi, muassasa, korxonaning ishlash shaklidir. «Funksiya» so'zi lotinchadan olingan bo'lib, «bajarish, amalga oshirish, faoliyat doirasi, ma'suliyat, rol» degan ma'nolarni o'zida mujassamlashtiradi. Ekskursiya xizmatining funksiyalarini uning bosh xossalari sifatida quyidagilarni ko'rib chiqishimiz mumkin:

Ilmiy-taribot funksiyasi. Ekskursiya xizmati ekskursantlarda siyosiy, falsafiy, ilmiy, badiiy qarashlar, g'oyalar, nazariyalarning shakllanishiga yordam beradi. Targ'ibot funksiyasini bajarishda ekskursiya xizmati aniq yo'nalishga ega bo'lishi kerak. Uning negizida taribot, ilmiylik, g'oyaviylik, hayot bilan bolqlik, daromadlilik va ishonarlilik tamoyillari turadi. Bu tamoyillar taribot mohiyatini, undagi asosiy maqsadni ajratishga imkon beradi, shuning uchun ularni o'zaro bolqlikda ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiylik funksiyasi – ta'lim va tarbiyaning shakli sifatida ekskursiya xizmatining muhim xususiyati ilmiylikdir, ya'ni ilmiy bilimlarni tarqatish ekskursiyaning vazifasidir. Ekskursiya xizmati mazmuni zamonaviy fanlarning aniq bo'limiga muvofiq ravishda bayon etilishi, dunyoqarashni shakllanishiga yordam berishi kerak. Faktlar, voqealar, nazariy holatlar ilmiy talqinda berilib, qaysi zamonaviy fanga taalluqli bo'lsa, o'sha fan sohasidagi yutuqlarni hisobga olgan holda yoritiladi. Faktlar va voqealar obyektiv ilmiy baholanishi lozim.

G'oyaviylik funksiyasi. G'oya bu qo'yilgan maqsadga erishish uchun aniq harakatlar rejasidir. G'oyaviylikni aniq bir g'oyalar tizimiga ongli bog'liqlik sifatida ko'rib chiqish mumkin. Aniq faktlarga asoslangan g'oya materiallariga obyektiv

yondashuv va gidning ishonirish qobiliyati g'oyaviylik tamoyilining mazmunidir. Har bir ekskursiya xizmati ushbu tamoyillarni hisobga olgan holda tayyorlanishi, matnlar va uslubiy ishlanmalar kabi hujjatlar tuzilishi muhimdir.

1.1-rasm. Ekskursiya xizmatining asosiy funksiyalari.⁴

Gid o'zining hikoyasini ilmiy nazariya asosida tuzishi, shaxsiy g'oyaviy ishonchni ketma-ket yoritishi maqsadga muvofiqdir. Gid hikoyasidagi, obyektlar tahlilida nafaqat uning bilimdonligi, balki faol hayotiy qarashlari ham namoyon bo'ladi. G'oyaviy gid o'z faoliyatida va barcha harakatlarida aniq tamoyillarga asoslanuvchi mutaxassisdir.

Nazariyaning amaliyot bilan bolliqligi. Ekskursiya xizmati ma'lumotlari hayotga, haqiqatga, mamlakatimizdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy bunyodkorlik ishlariga va boshqa o'zgarishlarga boliq bo'lishi kerak. Haqqoniy ma'lumotlarning bayoni tarixiy va boshqa jarayonlar negizida turuvchi qonunlarni hisobga olib, umumlashtirilishi va xulosa qilinishi lozim. Hikoya qilinayotgan ma'lumotni hozirgi zamon bilan bolash qiyinchilik tudirishi mumkin, ammo ekskursiya xizmati mavzusidan qat'iy nazar unda kecha va bugun o'zaro bolanadi.

⁴ Mualliflar ishlanmasi.

2.2. Ekskursiya xizmatida zamonaviylikni tavsiflovchi ma'lumotlar

Ekskursiya xizmatida zamonaviylikni tavsiflovchi ma'lumot 3 holatda o'z aksini topadi: *birinchisi*, ekskursiya xizmatining barcha mavzusi hozirgi zamon voqealariga baishlanadi («Toshkent – bunyodkorlik markazi», «Samarqand – turizm shahri»); *ikkinchisi*, hozirgi zamon voqealariga ekskursiya xizmatining bir qismi yoki bir necha mavzuostilariga baishlanadi. Bunday holat shahar, tuman bo'ylab ko'rgazmali ekskursiyalarga xosdir («Samarqandning kecha va buguni», bitta ko'chaning tarixi). Ekskursiya xizmatida shahar, mahalla, tumanning o'tgan zamoni (tarix), buguni (zamonaviylik) va kelajagi (rivoji) ko'rsatiladi. *Uchinchisi*, ekskursiya xizmati to'liq tarixiy voqealar, yodgorliklar tarixiga baishlanadi. Fandagi yutuqlar asosida o'tmish voqealari (ming yillar avval) zamonaviylik nuqtai nazaridan baholanadi, bugungi kun bilan bolanadi (Samarqanddagi Mirzo Ulubek observatoriyasiga ekskursiya).

Ekskursiya xizmati samaradorligi undagi ma'lumotlarning qanchalik tushunarli hikoya qilinishi, ushbu auditoriya uchun mazmunan soddaligiga boliqdir. Ma'lumotlar ekskursantlarning tayyorgarlik darajasi, umumta'limiy ahamiyati, hayotiy tajribasini hisobga olgan holda hikoya qilinishi kerak. Ekskursiya jarayoni ma'lumotlarining ishonarliligi quyidagilar asosida ta'minlanadi:

- mavzuni yorituvchi muhim faktlarni tanlash;
- ishonchli taqqoslanma ma'lumotlardan foydalanish;
- dalillarni to'play olish;
- ishonchli manbalarga tayanish, ma'lum bir voqea ishtirokchilari va guvohlarining fikrini o'rganish;
- rasmlar, hujjatlar nusxasi, haritalar, chizmalarni namoyish etish.

Axborot funksiyasi. Ekskursiya xizmati o'zining mavzusidan kelib chiqib, ma'lum soha bilimlari (tarix, tibbiyot, biologiya fanlaridagi erishilgan natijalar; arxeologlarning topilmalari; jamiyat va madaniyatdagi yutuqlar va shu kabilar.) bo'yicha axborotga egadir. Gazeta, radio, televideniya, ma'ruza kabi axborot vositalaridan ekskursiya xizmati o'zining ko'rgazmaliligi bilan farqlanadi. Ekskursiya xizmatida axborotning ko'pgina qismi obyektlarni ko'rsatish bilan

tasdiqlanadi. Axborot sifatida gid oxirgi xalqaro voqealarni emas, mavzuni hikoya qilishi kerak. Ekskursiya xizmatini o‘tkazishda avvaldan tasdiqlangan matn asos bo‘ladi. Ekskursiya xizmati mazmunini ertalabki radio yoki gazetadagi xabarlar bilan to‘ldirmaslik (agarda xabarlar favqulodda hodisalar to‘risida bo‘lmasa) lozim bo‘ladi.

Madaniy hordiqni tashkil etish funksiyasi. Dam olish bu- insonning asosiy ishidan keyingi qoladigan bo‘sh vaqtdir. Bo‘sh vaqtni inson sutka davomida, hafta, yilning ma’lum bir davrida, o‘z xohishiga ko‘ra faol ijodiy yoki jamoaviy faoliyatga, o‘zi yoqtirgan ishga, do‘stlari bilan muloqotga sarflaydi.

Madaniy – texnik dunyoqarashni kengaytirish funksiyasi. Har bir ekskursiya xizmati inson dunyoqarashini kengaytiradi. Uning qatnashchilari tarix, san’at, me’morchilik, adabiyot, iqtisodiyot va boshqa sohalardan bilim oladilar. Ekskursiya xizmati ekskursantlarning yozma manbalardan, maktab dasturlaridan, ma’ruzalardan olgan bilimlariga aniqlik kiritish imkonini beradi.

Ekskursiya xizmati bu-bir necha madaniy-tarbiyaviy ishlar shaklining sintezidir. Unga mavzuli tahlangan va uslubiy tasdiqlangan qismlar sifatida quyidagilarni kiritish mumkin:

- badiiy filmlardan parchalar, ilmiy – ommabop yoki xronologik – hujjatli filmlar;
- voqea qatnashchilari yoki guvohlarining hikoyalari;
- ishlab chiqarish mavzusidagi ekskursiya xizmatlarida sanoat va qishloq xo‘jaligi korxonalari rahbarlari, injener – texnik xodimlari, ilor ishchilari bilan uchrashuv;
- bastakorlar, artistlar, musiqachilar ijodi va hayotiga baishlangan musiqali asarlarni tinglash;
- tarixiy mavzudagi ekskursiyalarda davlat va jamoat vakillari chiqishlarini ko‘rish va shu k.

Qiziqishlarni shakllantirish funksiyasi. Ekskursiya xizmatining asosiy vazifasi ekskursantlarga bilimlarni berish va aniq bilimlar sohasidan ularga qiziqish uyotishdir. Adabiy mavzudagi ekskursiya xizmatida ishtirok etib, ekskursantlar keyinchalik aniq bir yozuvchi ijodiyotiga qiziqqa boshlaydilar, amaliy san’at, adabiy

ijodiyot bo'yicha kitoblar o'qiydilar, muzeylarga, boshqa ekskursiyalarga boradilar. Ekskursiya xizmati ko'pchilik insonlar uchun o'z ustida ishlashning boshlanich pona bo'lishi mumkin.

2.3. Ekskursiya xizmatining xususiyatlari

Xususiyat deb, predmet va hodisalarni o'zaro o'xshashligi yoki bir-biridan farq qilishiga aytiladi, ya'ni shunday aniq xususiyatlarki, predmet, hodisa, madaniy-ma'rifiy ishlar shakli ularsiz mavjud bo'lmaydi.

Ekskursiya xizmatining boshqa madaniy – ma'rifiy ishlar shakli kabi tashkiliy va uslubiy jihatdan o'ziga xosligi mavjud. Ushbu xususiyatlar ekskursiya xizmatini boshqa madaniy – ma'rifiy ishlar bilan o'xshashligi yoki muayyan farqini ko'rsatadi.

Ekskursiya xizmatining umumiy *xususiyatlariga* quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- davomiyligi (bir akademik soatdan (45 daqiqa) bir sutkagacha);
- ekskursantlarning mavjudligi (guruh yoki yakka);
- ekskursiya rahbari- gidning mavjudligi;
- ko'rgazmaliligi, tomoshabin qabul qilishi, ekskursiya obyektlarining mavjudligi;
- guruh harakatlanadigan oldindan tuzilgan ekskursiya marshrutining mavjudligi;
- obyektlar namoyishining maqsadliligi, aniq mavzuning mavjudligi;
- guruhning faolligi (kuzatuv, o'rganish, obyektlarni tadqiq qilish).

Yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarning birortasi bo'lmasa, jarayon ekskursiya hisoblanmaydi. Ekskursiya xizmati xususiyatlarining mazmuni uning mohiyatini to'ri talqin etish imkonini beradi. Ko'rsatiladigan obyektlarning kengligi, ko'p rejali mavzu, ekskursiya xizmati uslubining puxtaligi, gidning mahorati ekskursiyada shaxsning shakllanishiga yordam beruvchi aniq funksiyani bajarishi imkonini beradi.

2.4. Ekskursiya xizmatini tasniflash

Tasniflash deb, predmetlar, hodisalar, tushunchalarni sinflar, bo'limlar, umumiy xususiyatlaridan kelib chiqib guruhlariga ajratishdir.

Ekskursiya xizmatini tasniflash masalasi har doim sohasi mutaxassislarining diqqat markazida bo'lib, bu muammoni yechishda o'tgan asrning 20 yillarining oxirida harakat qilishdi. Ekskursionist olim V.A. Gerd ekskursiya xizmati shakllarini tasniflashning o'z variantida ekskursiyani guruhlar va guruhostilarga bo'lishni va uni tayyorlashda gidga yo'nalish olishga yordam beruvchi xususiyatlarini ajratishni tasniflashning asosiy maqsadi sifatida ta'kidlab o'tgan.

Ekskursiya xizmati ham mustaqil faoliyat (dam olish uylarida, klublarda, maktablarda) ham turistik xizmat majmuasining bir qismi bo'lishi mumkin (turfirmalarda).

Hozirda ekskursiya xizmati quyidagicha tasniflanadi:

- mazmuniga ko'ra;
- qatnashuvchilar soni va tarkibiga ko'ra;
- o'tkazish joyiga ko'ra;
- harakatlanish vositasiga ko'ra;
- davomiyligiga ko'ra;
- o'tkazish shakliga ko'ra.

Mazmuniga ko'ra ekskursiyalar ko'p rejali va mavzuli bo'ladi. Ko'p rejali ekskursiyalarda tarixiy va zamonaviy ma'lumotlardan foydalaniladi. Bunday ekskursiyalar turli xil obyektlarni ko'rsatish negizida tuziladi (tarixiy va madaniy yodgorliklar, bino va inshootlar, tabiat obyektlari, mashhur voqea joylari, shaharsozlik, sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini va shu k.).

Ko'p rejali ekskursiyada voqealar batafsil yoritiladi va shahar, o'lka, viloyat, respublika, davlat haqida umumiy tasavvurni beradi. Bunday ekskursiyada xronologik tartibda shaharning ilk paydo bo'lishi tarixidan boshlab to kelajakdagi rivojlanishi haqida ma'lumotlar beriladi.

Mavzuli ekskursiyalar bitta mavzuning yoritilishiga baishlanadi. Agar bu tarixiy ekskursiya bo'lsa, uning negizida yagona mavzuda birlashtirilgan bir yoki bir necha voqealar yotadi. Agar bu me'morchilik mavzusidagi ekskursiya bo'lsa, unda shahar, ko'cha va maydonlarida joylashgan qiziqarli san'at asarlari, o'tgan asrlar me'moriy ansambllari kiritilishi mumkin.

Mavzuli ekskursiyalar tarixiy, ishlab chiqarish, tabiiy (ekologik), san'atshunoslik, adabiy, me'moriy – shaharsozlik ekskursiyalariga bo'linadi.

O'z mazmuniga ko'ra *tarixiy* mavzudagi ekskursiya xizmatlari quyidagi guruhostilarga bo'linadi:

- *tarixiy – o'lkashunoslik* (masalan, «Samarqand shahrining ming yillik tarixi», «Moviy gumbaz ostidagi shahar» va sh.k.);
- *arxeologik* (masalan, Surxondaryo viloyatidagi Kampirtepa qadimiy shahri; Samarqand viloyatidagi Afrosiyob arxeologik majmuasidagi tarixiy qazilmalarni ko'rsatish);
- *etnografik*, turli millat va elatlarning urf odatlari haqidagi ekskursiya;
- *tarixiy muzeylarda ekskursiya*.

Ishlab chiqarish mavzusidagi ekskursiya xizmatlari quyidagi guruhostilarga bo'linadi:

- *tarixiy- ishlab chiqarish*;
- *iqtisodiy- ishlab chiqarish (masalan, bank, birja faoliyati)*;
- *texnik- ishlab chiqarish*;
- *ekskursantlarni kasbga yo'naltiruvchi*.

San'atshunoslik mavzusidagi ekskursiya xizmatlari quyidagi guruhostilarga bo'linadi:

- *teatral – tarixiy* (masalan, «Samarqand shahri teatri hayoti», «A.P.Chexov nomli rus dramaturg teatri tarixi» va sh.k.);
- *musiqiy – tarixiy* (masalan, «Hamid Olimjon teatriga bir kunlik sayohat» va sh.k.);
- *xalq amaliy san'ati* (masalan, O'zbekistondagi kulolchilar, zardo'zlar va boshqa usta hunarmandlar faoliyati bilan tanishish);

- *madaniyat arboblari hayoti va faoliyati bilan tanishtiruvchi joylar;*
- *kartinalar galereyasi, ko'rgazma zallari, muzeylar, rassomlar va haykaltaroshlar ustaxonalarida va sh.k.*

Adabiy mavzudagi ekskursiya xizmatlari odatda quyidagi guruhostilarga bo'linadi:

- *adabiy biografik.* Bunday ekskursiyalar shoir, yozuvchi, dramaturglar yashab ijod etgan joylarda o'tkaziladi (masalan, «Sadridin Ayniy muzey uyi», «Andijon - Bobur yurti» va sh.k.).

- *adabiy – tarixiy,* o'zbek adabiyotining rivojlanishining ma'lum davrini ochib beradi (masalan, «XX – asrda Buxoro adabiyoti», «Adabiy Toshkent» va sh.k.).

Me'moriy – shaharsozlik mavzusidagi ekskursiya xizmatlari quyidagi guruhostilarga bo'linadi:

- *mazkur shaharning me'moriy qurilishini ko'rsatuvchi ekskursiya;*
- *ma'lum tarixiy davrning me'moriy yodgorliklarini ko'rsatuvchi ekskursiya;*
- *bitta me'mor ijodiyoti haqida ma'lumot beruvchi ekskursiya;*
- *zamonaviy me'moriy namunalarni ko'rsatuvchi ekskursiya.*

Shuni ta'kidlash joizki, u yoki bu mavzuli ekskursiya xizmati bir – biridan kamdan-kam alohida mavjud bo'ladi. Masalan, tarixiy ma'lumotni me'moriy-shaharsozlik mavzusidagi ekskursiya xizmatida ham foydalanish mumkin. Tabiatshunoslik ekskursiyalarining elementlarini qariyb barcha ekskursiyalarda uchratish mumkin bo'lib, ekskursiyani o'tkazish sharoiti, shahar yoki hududning resurslariga boliqdir.

Qatnashuvchilar tarkibiga ko'ra ekskursiyalar quyidagilarga bo'linadi:

- *kattalar va bolalar uchun;*
- *mahalliy aholi va turistlar uchun;*
- *shaharliklar va qishloq aholisi uchun;*
- *guruhli va individual bo'lishi mumkin.*

Har bir guruh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ekskursiya ma'lumotlari, uslubi va texnikasi, davomiyligiga o'zgartirishlar kiritiladi.

O'tkazish joyiga ko'ra: shaharda, shahar tashqarisida, ishlab chiqarish korxonalarida, muzeyda, majmualari bo'lishi mumkin.

Harakatlanish vositasiga ko'ra: piyoda yoki turli harakatlanish vositasida bo'lishi mumkin. Piyoda ekskursiya xizmatlarining afzallik tomoni shundaki, unda harakatlanishning zaruriy tezligini ta'minlab, obyektlarni ko'rsatish va hikoya qilishda qulay sharoit yaratish mumkin.

O'tkazilish shakliga ko'ra ekskursiya xizmatlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- *ommaviy ekskursiya.* Bunday ekskursiya xizmatlari qatnashuvchilari odatda 10-15 ta avtobuslarda (har bir avtobusda alohida gid) bitta marshrut bo'ylab bir vaqtda harakatlanadilar. Bunday ekskursiyalar ommaviy teatrlashtirilgan tomoshalar, folklor bayramlarni o'z ichiga olishi mumkin;

- *ekskursiya- sayr.* Bunday ekskursiya xizmati odatda o'rmonda, daryo va dengiz bo'ylab o'tkaziladi, o'rganish va dam olish elementlarini o'zida mujassamlaydi;

- *ekskursiya-konsert.* Bunday ekskursiya xizmati musiqali mavzuga baishlanib, avtobus salonlarida musiqali asarlar ham eshitiladi;

- *ekskursiya-spektakl.* Bunday ekskursiya xizmati adabiy-badiiy ekskursiya xizmatini o'tkazishning shakli bo'lib, badiiy adabiyotning aniq bir asari bo'yicha tayyorlanadi va sh.k.

To'ri tasniflangan ekskursiya xizmati gidning ekskursantlar bilan ishlashini yengillashtiradi, uslubiy to'garaklar faoliyati uchun asos hisoblanadi.

Tayanch so'z va iboralar: «funksiya» tushunchasi, ekskursiya xizmati funksiyalari: ilmiy-taribot funksiyasi, axborot funksiyasi, madaniy hordiqni tashkil etish funksiyasi, madaniy – texnik dunyoqarashni kengaytirish funksiyasi, qiziqishlarni shakllantirish funksiyasi, ekskursiya xizmatining xususiyatlari, ekskursiya xizmatini tasniflash.

Nazorat uchun savollar

1. Ekskursiya xizmati funksiyalari
2. O'tkazilish shakliga ko'ra ekskursiya xizmatlari nimalardan iborat?
3. Qatnashuvchilar tarkibiga ko'ra ekskursiyalar qanday amalga oshiriladi?

4. Transportli ekskursiya xizmati nimalardan iborat?

5. Ekskursiya sifatini qanday nazorat qilinadi?

Adabiyotlar

1. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages

2. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016

3. Умирова Д. С. Экскурсияшunoslik. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

4. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. O‘quv-uslubiy majmuа. – Т.:ТДИУ, 2018.

3-BOB. EKSKURSIYA RAHBARI - GIDGA QO‘YILGAN

TALABLAR

3.1. Gid kasbining o‘ziga xos xususiyatlari.

3.2. Gidning shaxsiy fazilatlari, mahoratiga qo‘yilgan talablar.

3.3. Ekskursiya xizmatini tashkil etishda gid temperamentining roli.

3.4. Gidning nutq madaniyati.

3.1. Gid kasbining o‘ziga xos xususiyatlari

Har bir kasb mehnat faoliyati bo‘lib, insondan aniq bilim va mehnat ko‘nikmalarini talab qiladi. Bu bilim va ko‘nikmalar umumiy va maxsus ta‘lim hamda ishchining kunlik amaliy faoliyati jarayonidan olinadi.

Gidning ishi yaqin o‘tmishgacha kasb sifatida qaralmagan, u havaskor guruh uchun qiziqarli mashulot bo‘lgan, xolos. Gid ishini turli soha mutaxassislari o‘zlarining asosiy faoliyatlaridan ajralmagan holda bajarishgan (pedagoglar, muzey ilmiy xodimlari, institut ilmiy xodimlari va h.k.). Faqatgina bir necha ekskursiya muassasasi va alohida muzeylar shtatida gidlar mavjud bo‘lgan, xolos. Ammo o‘sha paytlarda bu faoliyat kasbiy xususiyatlarga ega bo‘la boshlagan.

Ekskursiya xizmati funksiyasining o‘zgarishi, uning dam olish shaklidan mehnat jamoalarida madaniy-tarbiyaviy ishlarning tashkiliy shakliga aylanishi, aholiga xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqqa aylanishi, yangi mutaxassislik, ya‘ni gid rolining oshishiga olib keldi.

O‘zbekiston Respublikasining «Turizm to‘g‘risida»gi Qonunining 3-moddasiga turistik guruh rahbari (turlider) va gid (ekskursiya yetakchisi) tushunchalari kiritilgan. Unga ko‘ra «*turistik guruh rahbari* - turistik faoliyat subyektlarining vakili bo‘lgan va uning nomidan ish ko‘rib, turistlarga xizmat ko‘rsatish shartnomasi shartlarining bajarilishini ta‘minlovchi jismoniy shaxs», «*Gid (ekskursiya yetakchisi)* - tur qatnashchilariga turistik xizmatlar ko‘rsatish shartnomasi

doirasida ekskursiya-axborot, tashkiliy yo‘sindagi xizmatlar va malakali yordam ko‘rsatuvchi jismoniy shaxs⁵«-degan ta’riflar kiritilgan.

Gid kasbining shakllanishi murakkab va ko‘pqirralidir. Unda quyidagi 4 ta bosqichni ajratish mumkin:

1-jadval

Gid kasbining shakllanishi bosqichlari⁶

Bosqich-Lar	Jarayon nomi	Harakat joyi
1	Insonlar bilan madaniy jamoaviy ishlarni olib borish ishtiyoqining shakllanishi	Umumta’lim maktabi, klubli muassasalarda
2	Mutaxassislik bo‘yicha bilimlar tizimiga ega bo‘lish	OTM, kurslar, mustaqil o‘rganish
3	Kasbiy mahorat asoslarini o‘rganib olish	Gidlarni tayyorlovchi kurslar, turizm mutaxassisligi bo‘yicha OTMda
4	Mutaxassislik bo‘yicha bilim, malaka, ko‘nikmalarni takomillashtirish	Malaka oshirish kurslari, gidlarning uslubiy to‘garaklarida

Kasbiy talablar. Gid kasbini tanlagan insonlarga ushbu kasb bir necha talablarni qo‘yadi, ya’ni madaniy-tarbiyaviy ishlarga ishtirok etish ishtiyoqi, tarbiya jarayonida ekskursiya xizmatining mohiyati, undagi o‘z rolini tushunishi, burchini his etishi, yaxshi diksiyaga ega bo‘lishi, bir yoki bir necha ekskursiya mavzulari bo‘yicha aniq bilimlarga ega bo‘lishi, madaniyatsizlik va eskicha qarashlarga befarq bo‘lmasligi, o‘z bilimlarini uzluksiz takomillashtirishi, yangilikka intilishi, ishda tashabbus ko‘rsatishi va ijodiy yondashishi, ekskursantlarni qiziqtirishi va talablarini chuqur o‘rganishi, turli guruhdagi insonlarga xizmat ko‘rsatishda turlicha yondashuv; tarbiyaviylik, yuqori madaniyat va xulq-atvor, ekskursantlar bilan to‘ri munosabat

⁵Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонуни//«Халқ сўзи» газетаси, 1999.

⁶3.1-jadval. Muallif ishlanmasi.

yuritishi, ekskursiya xizmatini o‘tkazish uslubiga ega bo‘lishi, xullas, kasb sirlarini yaxshi bilishi kerak.

Kasb va mutaxassislik. Gidlarning kasbiy mahoratini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri mutaxassislikdir. Eng avvalo «kasb» va «mutaxassislik» kabi ikki tushunchaning mazmuni va o‘zaro aloqasini aniqlab olamiz.

Kasb – aniq bilim va ko‘nikmalar jamlanmasini talab qiluvchi mehnat faoliyati shaklidir.

Mutaxassislik – bir kasb zaxirasidagi faoliyat turi. Masalan: vrach bu – kasb bo‘lsa, terapevt, jarroh, stomatolog bu - mutaxassislik va sh.k. Kasb asosiy faoliyat turi bo‘lsa, «mutaxassislik» tushunchasi ma’lum kasb doirasida bilim va mahoratga erishganlik darajasini ko‘rsatadi, ya’ni, mutaxassis bu biror mutaxassislikni professional egallagan ishchidir.

3.2. Gidning shaxsiy fazilatlari, mahoratiga qo‘yilgan talablar

Shaxsga qo‘yilgan axloqiy talablar bu umumiy prinsiplarga va axloqiy me‘yorlarga rioya qilishi, mukammalikka intilishidir. Shaxsning har tomonlama mukammal va barkamol bo‘lib shakllanishi uning butun bir umri davomida ro‘y beradi (umumta’lim maktabida, kollej, OTM da, jamoada, kundalik hayotda, gidlarni tayyorlovchi kurslarda, ekskursantlar bilan o‘zaro munosabatda).

Gid shaxsiyatining shakllanishi gid kasbining shakllanishi jarayonida yuzaga keladi. Gid shaxsiyatiga qo‘yilgan talab uning umumiy tamoyillar va xulq-atvor me‘yorlariga rioya qilishi, aniq oyalarga amal qilishidir.

Shaxsning asosiy *fazilatlariga* quyidagilarni kiritish mumkin:

- farosatlik – aql idrok bilan ish tutishi;
- mas’ullik – o‘z harakatlari natijasini tushunishi;
- shaxsiy obro‘si – o‘z xuquqlarini himoya qilish bilan boliq harakatlari;
- individuallik – shaxsiyatining o‘ziga xosligi, takrorlanmasligi.

Gid o‘z kasbining xususiyatidan kelib chiqqan holda faol hayotiy qarashlarini namoyon etishi va kunlik faoliyatida foydalanishi kerak.

Faol hayotiy qarashlar– shaxsning jamiyat hayotiga qatnashishidir. Shaxsning hayotiy qarashlari uning jamiyat, mehnat, davlat va xususiy mulkka, boshqa shaxslarga va o‘ziga bo‘lgan munosabatida namoyon bo‘ladi. Shaxsning hayotiy qarashlari faolligini baholashda barcha jamoaviy, mehnat, oyaviy – ommaviy faollik turlari inobatga olinadi.

Gidni ijobiy tavsiflovchi bilimi, malakasi, ko‘nikmasi eng avvalo, unga topshirilgan ishni bajara olishi qobiliyatiga asoslangandir. Gidlarni o‘qitish jarayonida uslubchilar ularning yangi ekskursiya mavzusini tayyorlashi, referat yozishi, kurslarda ma’ruza o‘qishi, marshrutlarda ekskursiya o‘tkazishi, uslubiy yo‘riqlarni tanlashi kabi ishlarni qila olishi uchun zaruriy qobiliyatlari mavjudligini inobatga olishadi.

Gidning asosiy faoliyati ekskursiya xizmatini tayyorlash va o‘tkazishdir. Ekskursiya xizmati tayyorlash 3 qismga bo‘linadi:

1. Individual matnni tayyorlash;
2. Metodik ishlanma talablarini eslab olish;
3. Marshrutni yodda tutish.

Ekskursiya xizmatiga tayyorgarlik ko‘rish jarayonida gid o‘z-o‘zini tekshirishi uchun taxminan quyidagi savollarga javob izlaydi: Obyekt oldida mavzuning rejalarini yoritishda hikoyani nimadan boshlayman? Qanday qilib ko‘rish orqali rekonstruksiyalash usulini yaxshiroq qo‘llashim mumkin? Gid mavzuni qay darajada o‘zlashtirib olganidan qat’iy nazar, u har safar tayyorgarlik ko‘radi. Tayyorgarlik bosqichining muvaffaqiyati gid shaxsiyatining individual xususiyatlariga, ya’ni zaruriy ishlarni bajarishdagi tezkorlik va tashkilotchilik qobiliyatiga boliq. «Tayyorgarlik» tushunchasiga ruhiy tayyorgarlik ham kiradi. Bunda o‘z bilimiga ishonish, ya’ni ekskursiya xizmatini yuqori saviyada o‘tkazishiga, ekskursantlar ko‘rganidan va eshitganidan mamnun, xursand bo‘lishiga ishonchidir.

Har bir pedagogda xos bo‘lgani kabi gidga ham 4 turdagi qobiliyat xosdir:

- konstruktivlik
- tashkilotchilik
- kommunikativlik

- tahlil qilish.

Konstruktivlik qobiliyati ekskursiya xizmati ma'lumotlarini tanlash va to'ri rasmiylashtirish, uni tushunarli va ishonchli yetkazish, zaruriy hollarda ekskursiya rejasini, uslubiy yo'riqlardan foydalanish tartibini qayta ko'ra olish kabilarda o'z ifodasini topadi va gid fikrlash qobiliyatining asosi hisoblanadi.

Tashkilotchilik qobiliyati ekskursiya guruhini boshqara olish, ularning e'tiborini kerakli obyektga yo'naltirish, turistlar va ekskursantlar uchun tasdiqlangan dasturlardagi xizmatlarning bajarilishida o'z ifodasini topadi.

Kommunikativlik qobiliyati ekskursiya guruhi bilan ishlaganda o'zaro iliq munosabat o'rnatish, ekskursiya xizmati davomida ushbu muhitni saqlash, marshrut jarayonida avtobus haydovchisi, ko'rgazma, muzey ishchilari, uslubiy to'garak rahbarlari, boshqa gidlar, turistik guruh rahbarlari bilan o'zaro to'ri munosabat o'rnatish jarayonida namoyon bo'ladi.

Tahlil qilish qobiliyati o'z ishini tanqidiy tahlili, o'tkazgan ekskursiya xizmati sifatini, metodik usullarni qo'llashning samardorligini obyektiv baholashida namoyon bo'ladi.

Ta'kidlab o'tilgan qobiliyatlar hamma gidlarga ham uchramaydi. Gid qobiliyatini rivojlantirishda kurslardagi o'qishlar, uslubiy to'garaklardagi ishlar, obyektlar oldidagi mustaqil mashulotlar, ekskursiyani o'tkazish uslubi va texnikasini chuqur o'rganish muhim rol o'ynaydi.

3.3. Ekskursiya xizmatini tashkil etishda gid temperamentining roli.

Ekskursiya xizmatini tashkil etishda gid temperamentining roli. Tashkil etiladigan ekskursiya mavzusining harakteri, uning o'ziga xosligi gidning temperamentiga boliq bo'ladi. Temperament esa uch xulq atvorda namoyon bo'ladi va hissiyotlarning kuchli yoki kuchsizligi, barqarorligi yoki o'zgaruvchanligi, kechinmalarning davomiyligi bilan tavsiflanadi. Inson temperamentiga (sangvinik, xolerik, flegmatik, milanxolik) boliq ravishda uning xulq-atvori aniq hissiyotlar guruhi bilan tavsiflanadi: jo'shqin, jahldor, bosiq, har xil asabbuzarliklarga reaksiyasi.

Temperamentning namoyon bo'lishi inson umumiy madaniyatining natijasidir. Uning harakatlari irodasiga bo'ysunishi va o'z hissiyotlarini boshqara olishiga boliq bo'lishi kerak. Ekskursiya xizmati jarayonida ekskursantlar bilan o'zaro munosabatda bu omil muhim hisoblanadi. Tashqi va ichki asabbuzarliklar ta'sirida yuzaga kelayotgan gidning hissiyotlari, kayfiyati (haddan tashqari ko'tarinki yoki tushkun), ekskursiya jarayoniga ta'sir ko'rsatmasligi kerak. O'zini qo'lga olish, guruhda kerakli muhitni ta'minlash gid mahoratining asosidir.

Gidning optimistligi (nekinligi). Insonning zaruriy fazilatlariga quyidagilarni kiritish mumkin: optimistlik, hayotdan zavqlanish, tetiklik, atrofdagi yaxshi va ijobiy narsalarni ko'ra olish va sh.k. Gidning optimistligi uning mehmondo'stligi, xushmuomilaligi, tabassumi, atrofdagi insonlarga e'tibori, guruhda yaxshi muhit yaratishi, kayfiyatini ko'tara olishida namoyon bo'ladi.

Gidning individualligi. Har bir inson uni boshqalardan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyatlarga ega (nutqi, ma'lumotni yetkazishi, imo-ishoralari va sh.k.).

Marshrutda gidning hikoyasini eshitib, shuni anglash mumkinki, u ba'zi detallarni o'zicha bayon qiladi, fikrlar qo'shadi, imo-ishoralar, tabassumidan foydalanadi. Bir gid yozma manbalarga murojaat qilsa, boshqasi mavzuni boyituvchi she'rlar o'qiydi, uchinchisi hujjat ma'lumotlaridan foydalansa, boshqasi tanaffusni to'ri belgilaydi. Ko'p yillik ish tajribasiga ega gidlarda ekskursiyani olib borishning individual yondashuvi shakllangan bo'ladi va yillar davomida qo'llab kelayotgan usullarni o'z o'rnida boshqa usullar bilan uyunlashtirib ishlatishadi.

Gidning obro'yi (avtoriteti) bevosita shaxsiyat muammosiga tegishlidir. Gidning obro'yi uning bilimi, malakasi, ko'nikmasi, mafkurasi, tajribasiga asoslanadi. Bu obro'y bir necha omillar majmuasi, yiindisidan kelib chiqadi:

a) *holat obro'yi*, bu gidning ekskursiya rahbari, ekskursantlarni boshqarishi faoliyatini nazorat qilishi bilan belgilanadi;

b) *bilimliliği obro'yi*, ekskursiya mavzusini ekskursantlardan ko'ra chuqurroq bilishi gid obro'yini mustahkamlaydi;

d) *malakaviylik obro‘yi, ekskursiyalarni o‘tkazish tajribasining mavjudligi malakaviylik obro‘yini shakllantiradi (ekskursiyani o‘tkazishning uslubi va texnikasini qo‘llash ko‘nikmasi);*

e) *gid obro‘yining muhim negizi bu- uning nutq madaniyati va noverbal vositalarni qo‘llay olishidir;*

g) *ekskursantlar bilan o‘zaro munosabati, guruhda zaruriy muhitni yaratish. Bunda uning o‘zini tutishi madaniyati va nutqi gid obro‘yining negizi hisoblanadi.*

Gid kasbiy mahoratining asosini uning malaka va ko‘nikmasi tashkil etadi.

Malaka- bu insonning egallagan bilim va ko‘nikmalari yordamida ma’lum harakatlarni bajarishdir. Malaka – ongli, xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi. Malaka – faoliyat jarayonida uning biror-bir elementini (ongning eng kam nazorati ostida) bajarish qobiliyatidir. Ko‘nikma, malakalar maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat jarayonida shakllanadi.

Ko‘nikma- bu insonning aniq harakatlarni bajara olishidir. Bu mahoratga bitta mashqni bir necha bor takrorlash orqali erishiladi. Natijada ishchida ishni sifatli bajarish odati yuzaga keladi. Gid uchun ushbu harakatlar ekskursiyani tayyorlash va o‘tkazish jarayonidir. Ekskursiyani jarayonidagi «operatsiyalarning» tartibi va ketma-ketligi, harakatlar obrazi uning odatlariga aylanadi. Ega bo‘lgan odatlardan ko‘nikmalar shakllanib, takomillashadi. Shunday qilib, ko‘nikma gidning bir xil sxema (yo‘naltirilganlik, ketma-ketlik, vaqtni to‘ri taqsimlash va sh.k.) asosida amaliyotda to‘plagan harakatlaridir. Ko‘nikma mahoratning yuqori darajasidir. Ko‘nikma avtomatik qilinadigan harakatlardir. Ko‘nikmaga ega bo‘lish bu nafaqat ishni tez va aniq, balki ishonchli bajarishga erishish hisoblanadi. Gid ko‘nikmalarini bir necha guruhlarga ajratish mumkin:

- yangi ekskursiya mavzusini tayyorlash ko‘nikmasi;
- ekskursiyada obyektlarni ko‘rsatish ko‘nikmasi;
- ekskursiya obyektlarini hikoya qilish ko‘nikmasi;
- ekskursiyani o‘tkazish texnikasi ko‘nikmasi;
- «gid portfeli»dagi ko‘rgazmali vositalarni namoyish etish ko‘nikmasi;

- ekskursantlar bilan ishlash ko‘nikmasi;
- nutq madaniyati ko‘nikmasi;
- kitob bilan, muzeyda, ko‘rgazmada, arxivda ishlash ko‘nikmasi;
- ekskursiyani o‘tkazishda tayyorgarlik ko‘nikmasi;
- ekskursiyani reklama qilish ko‘nikmasi;
- ekskursiyadan keyingi ishlar ko‘nikmasi.

Gid ekskursiya guruhi qatnashuvisiz o‘ziga xos repetitsiyalarda ekskursiyaning texnikasini (obyektlarni ko‘rsatishning qulay nuqtalarini tanlash, hikoya qilishning usullarini qo‘llash, «gid portfeli»dagi ko‘rgazmali vositalardan foydalanish, guruhni to‘ri joylashtirish) takrorlab olishi maqsadga muvofiqdir. Bundayin mashulotlarni uslubchi yoki malakali gidlar nazorat qilishi mumkin. Bu turdagi mashulotlar jarayonida gidning harakatlari o‘rganiladi, aniqlanib mustahkamlanadi. Aniq metodikadan foydalangan holda mashulotlarni o‘tkazish va doimiy takrorlash gidga ko‘nikmalar hosil bo‘lishiga olib keladi. Bunday ishlarni tashkillashtirishning turli shakllari mavjud, masalan, o‘quv ekskursiyalar, obyekt oldida mashulotlar, ish yuzasidan o‘yinlar o‘tkazish va sh.k. Mashulot qatnashchilariga quyidagi savollarga javoblar olinadi:

1. Obyektni ko‘rsatishda gid qaysi ko‘nikmalarni qo‘llaydi?
2. Ko‘nikmalardan foydalanish samaradorligi qanday?
3. Qaysi ko‘nikmalarni o‘rganish qiyinroq?
4. Gid qo‘llayotgan usullarni ekskursantlar sezishi mumkinmi?

Gidning kuzatuvchanlik ko‘nikmasini rivojlantirish ma’lum qiyinchiliklarni tudiradi. Buning uchun quyidagi mazmunda mashqni taklif etish mumkin: gidlarga 20-30 sekund davomida bir necha predmetlar ko‘rsatiladi. Keyin savol beriladi: Nimalarni ko‘rdingiz? Predmetlarning ko‘rinishi? Qay biri qiziqarliroq? Mashq bir necha bor takrorlanadi. Keyinchalik vaqt kamroq ajratilib, predmetlar soni ko‘payadi. Mashulot maqsadi- gidlarni kuzatilayotgan obyektни tez qabul qilishi, his etishiga erishishidir.

3.4.Gidning nutq madaniyati

Ekskursiya xizmati mavzusini ekskursantlar eshitish va ko‘rish orqali qabul qilishadi, ya’ni ekskursiya jarayonida bevosita gidning ovozini eshitishadi. Ekskursantlar qarshisida gid quyidagi holatlarda namoyon bo‘lishi mumkin:

- *axborot beruvchi*, ya’ni gid biror-bir voqea, hodisalar haqida o‘z munosabatini bildirmasdan, mohiyatini tushuntirmasdan, faqatgina hikoya qiladi, ya’ni ekskursantlarni bilimlardan xabardor qiladi;

- *suhbatdosh*, ya’ni obyektlarni ko‘rsatish jarayonida gid suhbatdosh rolini bajaradi. Axborotlar savol-javob shaklida yetkaziladi, ekskursantlarning ma’lumotlarga nisbatan fikri inobatga olinib, suhbatning qiziqarli bo‘lishi ta’minlanadi. Gid ularning munosabatlaridan, savollaridan kelib chiqib hikoyaga qo‘shimcha ma’lumotlar kiritishi mumkin;

- *sharhlovchi*, ya’ni gidkuzatilayotgan obyektlar, voqea, hodisalar haqida axborot berib, uning sabablarini izohlaydi;

- *maslahatchi*, ya’ni gid obyektini tushuntirib uni to‘ri ko‘rish bo‘yicha maslahat beradi, ya’ni ekskursantlarni zaruriy xulosalarga kelishiga ko‘maklashadi;

- *hissiyotli lider*, gid obyektlar va voqealarni tahlil qiladi, muammolarga baho beradi, o‘z hissiyotlarini ekskursantlarga yetkazadi, kuzatayotgan obyekt yoki hodisani tushunib olishga yordam beradi.

Nutq madaniyati. Nutq odobi insonning umumiy ahloqini belgilovchi asosiy mezondir. «Nutq madaniyati» deganda aytilishi zarur bo‘lgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko‘ngliga mos, adabiy me’yordagi ifodalar bilan yetkazish tushuniladi. Har qanday noxush xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun so‘zlovchi tilni, adabiy til me’yorlarini mukammal bilishi lozim. Muloyim, yoqimli, odobli so‘zlash ham o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Unga yoshlikdan ongli mashqlar qilish, tilning luat boyligini egallash, bu borada nutqi ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o‘rganish orqali erishiladi.

Nutq – til imkoniyatini namoyon etish, ovozli yoki yozuvli shaklga ega insonlar o‘rtasidagi muloqot vositasidir. Nutqda til imkoniyatlaridan foydalanish

gidga ma'lum mavzudagi aniq bilimlar majmuini yorqin ifodalash imkonini beradi. Nutqning tushunarligi, aniqligi va ifodaliligi so'zlarni to'ri tanlash, iboralar tuzilishi kabi ko'pgina omillarga boliq.

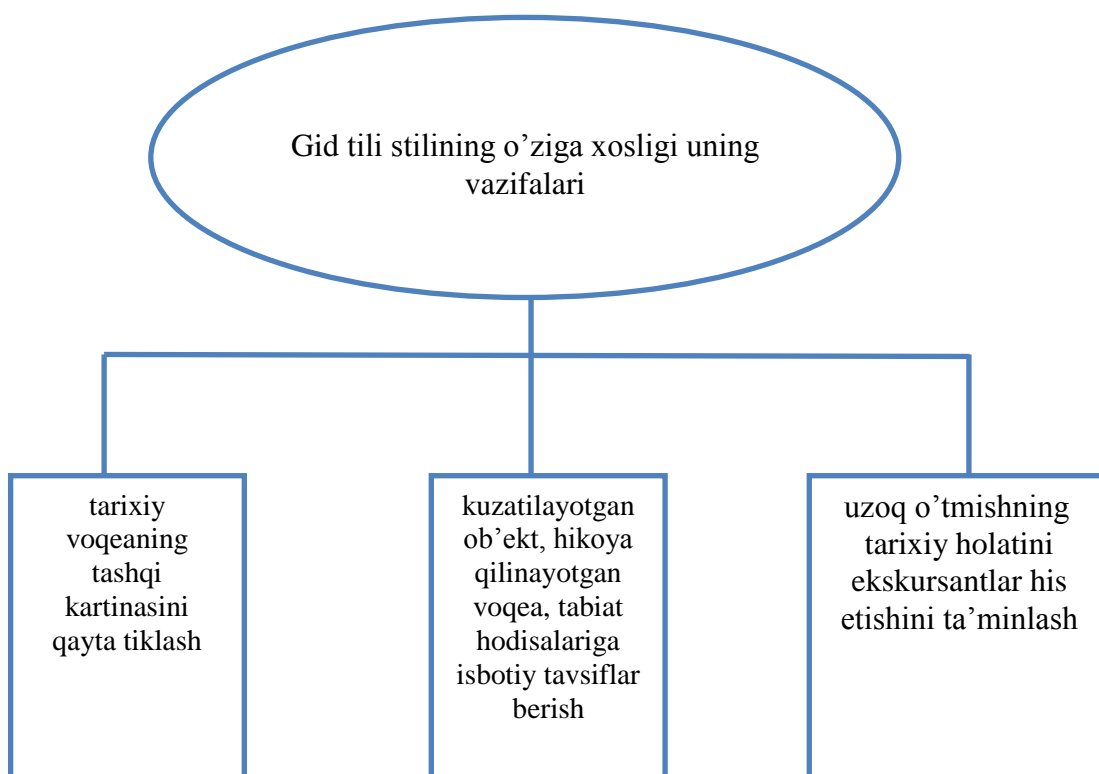
Nutq *tashqi* va *ichki* nutqqa bo'linadi. *Tashqi nutq* kommunikativ ahamiyatga ega bo'lib, uning mohiyati boshqa insonlarning eshitib, tushunishiga yo'naltirilgan. Gidning hikoyasi – tashqi nutq namunasi bo'lib, uning vazifasi ekskursantlarning ongi va harakatlariga ta'sir ko'rsatish, aniq obyektlar haqida axborotlarni yetkazishdir. Tilning ikki asosiy funksiyasi mavjud: bilimlarni uzatish va hozirgi holatni izohlash. Ekskursiyada tilning funksiyasi auditoriya bilan muloqot jarayonida bilimlarni berish, hissiyotlarni so'zli ifodalashdir.

Ichki nutq – bu insonning ichki dunyosi nutqi, auditoriyada yetkazilishi kerak bo'ladigan fikrlarning oldindan shakllanishidir. Inson biror predmet haqida o'ylayotganida o'zining ichki ovozi bilan dialog yuritadi. Ichki nutqi yordamida fikr yuritadi, unda chizmalar, obrazlar, jadvallar kabi yordamchi vositalardan foydalanadi. Ichki nutq insonning olgan bilimlariga tayanadi. Gid ichki nutq yordamida ekskursiya mazmunini to'liq yoki qisman hayolida takrorlaydi. Har bir gid mantiqiy mashqlarni hal qilishda o'z-o'zi bilan muloqot qilib, ichki nutq imkoniyatlarini to'liq qo'llashi kerak.

Diksiya –bo'linlar, so'zlar va butun bir iboralarni aniq, tushunarli talaffuz etishdir. Duduqlanish, so'zlarning qo'shimchalarini to'ri qo'ymaslik yoki «yutib yuborish» nutqning kamchiliklariga kiradi.

Gid o'z tili ustida ishlashni nutq texnikasini (nafas olish, ovoz, diksiya) egallashdan boshlaydi. Diksiya aniq va tushunarli bo'lishi muhimdir. Eng avvalo noaniqliklarni, tushunarsiz nutqni bartaraf etib, ekskursantlar tushunishi mushkul bo'lgan so'zlar talaffuzini takrorlab olish kerak.

Nutning tempi (tezligi). Hikoyaning mazmunidan kelib chiqib ekskursiya jarayonida nutq tempi tezlashadi yoki sekinlashadi. Nutqning tez, o'rta, sekin, muloyim templari mavjud. Nutq mazmuni samarali qabul qilinishi uchun uning tempi sokin, bir maromda bo'lishi kerak.

1.1-chizma. Gid tili stilining o'ziga xosligi uning vazifalari.⁷

Ekskursiya mavzularini tayyorlash jarayonida, hikoyani tuzishda gid qo'lida soat bilan mustaqil mashulotlar o'tkazishi maqsadlidir. Nutqning tezligi daqiqasiga 75 ta so'z, o'rtachasi – 60 ta so'z, sekini - 45 ta so'zdan iborat bo'ladi. Hikoya qilish jarayonida tez gapirish (daqiqasida 80 va undan ziyod so'z) noto'ridir, bu tinglovchilarni zeriktiradi, ekskursiya ma'lumotlarini tahlil qilishga halaqit beradi. Tanaffussiz tez tempdagi nutqlarni ekskursantlar qabul qilmaydi. Shu bilan birga butun ekskursiya jarayonida bir xil tempni saqlab turish ham noto'ridir.

Keyin talaffuzning tezligiga e'tibor beriladi. Har bir so'z shu jumladan, xorijiy so'zlar, ism va familiyalar aniq aytilishi, ekskursantlarga tushunarli bo'lishi lozim. Gid o'z nutqining ifodasi (intonatsiya) ya'ni so'z va gaplarni talaffuz etishda ovozning past va balandligini kuzatishi zarur. Nutq ifodasi mantiqiy isbotli bo'lishi kerak, chunki hikoyaning negizida nafaqat fikr balki hissiyot ham turadi. U hikoyaga «jon» baishlaydi, gidning ma'lumot mazmuniga munosabatini ko'rsatadi.

Noverbal muloqot vositalari. Nutqli muloqot auditoriyaga ikki oqim axborotlari orqali ta'sir qiladi: birinchisi, uzlukli so'zli oqim, ikkinchisi uzluksiz

⁷ Mualliflar ishlanmasi

noverbal oqim. Noverbal muloqot vositalarigainsonlarning imo-ishorasi, tabassumi, yurish-turishikiradi. Nutq yordamida axborotning, matnning mazmuni va mohiyati uzatiladi. Noverbal muloqot vositalari aytilgan fikrlarning qo‘shimcha ichki mazmunini, unga bo‘lgan munosabatni yetkazadi. Noverbal muloqot shakli imo-ishoradir. Imo-ishoralar – bu aniq mazmunga ega qo‘llar yoki boshqa harakat a’zolarinig harakatidir.

Undovchi ishoralar-obyektni ko‘rsatish bilan boliq emas, ular tashkiliy harakterga ega. Ular yordamida gid ekskursantlarga avtobusdan tushishni yoki salonda o‘z o‘rnida o‘tirishni, obyekt oldida guruhni joylashtirishni, keyingi obyektga yo‘l olishni ko‘rsatadi.

Hissiyotli ishoralar- gidning hissiyoti, ruhiy holatini namoyon etadi. Hikoyada ishlatiladigan ishoralar bayon etiladigan malumot muhimligini, gid fikrining mazmunini yoritishi, yo‘nalishli bo‘lishi kerak. Ishoralarni ishlatishdagi kamchiliklar sifatida ularni haddan ziyod yoki so‘zlar o‘rnida qo‘llash, obyektlarni ko‘rsatish jarayonida ishoralarning hikoya bilan mos kelmasligi yoki undan uzilish kabilarni aytish mumkin. Hozirda ekskursiya arayonida ishoralarni ko‘rgazmali va samarali ishlatish qoidalarining ilmiy ishlanmalari yo‘qligini uslubiy kamchilik sifatida ta’kidlab o‘tish mumkin.

Gidning o‘zini tutishi. Gid o‘zining xulqi, muomalasi bilan ekskursantlarga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ular esa o‘z navbatida quyidagilarga e’tibor beradilar: gidning birinchi marotaba avtobusga kirishi, guruh bilan salomlashishi, haydovchi bilan suhbat, mikrofonni ushlashi, qay ohangda muomala qilishi va h.k. Mahoratni takomillashtirish jarayonida gid yomon odatlardan holi bo‘lishi kerak: baland ovozda gapirish, haddan ziyod ishoralar ishlatish, suhbatdosh gapini bo‘lish, keskin ohangda gapirish, qo‘pollik, bashang kiyinish, bo‘yanish, soxta hissiyotlar, maqtanish ham o‘rinsizdir.

Tayanch iboralar: gid, kasb, mutaxassislik, gidning individualligi, gid temperamenti, gidning optimistligi, malaka, ko‘nikma, gidning nutq madaniyati, gid nutqining texnikasi, nutq tempi, gidning imo-ishoralari, diksiya.

Nazorat uchun savollar

1. Gid kasbining o‘ziga xos xususiyatlari nimalarda bilinadi?
2. Gidning shaxsiy fazilatlari, mahoratiga qo‘yilgan talablar?
3. Gidning nutq madaniyati?
4. Gid – tarjimonning vazifasini aniqlang.
5. Gidlarni kasbiy tayyorlash.
6. Gidning professional sifati haqida tushuncha bering.

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.
2. Andrew P. Sage, William B. Rouse. Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises.- USA: Wiley, 2011.
3. Абдувоҳидов А. Туризм ривожланишини прогнозлаш. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2016.
5. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
6. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
7. Umirova D. S. Ekskursiyashunoslik. O‘quv-uslubiy majmua. – Т.:ТДИУ, 2018.
8. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. O‘quv-uslubiy majmua. – Т.:ТДИУ, 2018.

4- BOB. EKSKURSIYA XIZMATINI TAYYORLASH

TEXNOLOGIYASI

- 4.1. Yangi ekskursiyani tayyorlash jarayoni.**
- 4.2. Ekskursiyaning maqsadi, vazifasi va mavzusini aniqlash.**
- 4.3. Ekskursiya ma'lumotlari uchun manbalar izlash.**
- 4.4. Ekskursiyaning asosiy va individual matnini tayyorlash.**
- 4.5. «Gid portfeli»ni tahlash.**

4.1. Yangi ekskursiyani tayyorlash jarayoni

Yangi mavzudagi ekskursiya xizmatini tayyorlash murakkab jarayon bo'lib, butun bir ishchi jamoaning faol ishtirokini talab qiladi. Bo'lajak ekskursiya xizmatining mazmuni, uning ilmiy ahamiyati uslubchi va gidlarning bilimi, salohiyati, ularning pedagogika va psixologiya asoslarini amaliy o'zlashtirganlik darajasiga, auditoriyaga ta'sir ko'rsatishning eng samarali usullarini tanlay olish ko'nikmalariga to'ridan-to'ri bo'liq bo'ladi. Ekskursiya xizmati – bu ikki muhim jarayon, ya'ni uni tayyorlash va o'tkazish natijasi bo'lib, o'zaro bir-biri bilan bo'liq, bir-birini to'ldiruvchidir. Puxta tayyorgarliksiz ekskursiya xizmatini yuqori sifatda o'tkazib bo'lmaydi. Yangi ekskursiya xizmatini tayyorlashda ikkita asosiy yo'nalishni ajratish mumkin:

- yangi mavzudagi ekskursiya xizmatini ishlab chiqish;
- endigina o'z ishini boshlayotgan gidni tayyorlash (yoki ushbu mavzu bu gid uchun yangi bo'lishi mumkin).

Yangi ekskursiya xizmatini tayyorlash ijodiy guruhga topshirilib, uning tarkibida mavzuning murakkabligiga qarab 3-7 nafar gid kiradi. Ko'pincha maslahatchi sifatida turli soha mutaxassislari, muzey ilmiy xodimlari, OTM va o'rta maktab o'qituvchilari, shuningdek, boshqa mutaxassislar ham taklif etilishi mumkin. Odatda ijodiy guruhning har bir qatnashchisiga ekskursiya xizmatining bir bo'limi, biron-bir mavzusi yoki mavzuning bir nechta kichik mavzuostilarini tayyorlash topshiriladi. Mazkur ijodiy guruh ishining nazorati esa mas'ul rahbarga topshiriladi.

Odatda yangi ekskursiya xizmatini tayyorlash 3 bosqichda amalga oshiriladi:

Dastlabki ishlar, ya'ni, yangi ekskursiya xizmati mavzusi bo'yicha ma'lumotlar to'plash, ekskursiya xizmati maqsad va vazifalarini aniqlash, shu bilan bir vaqtda ekskursiya obyektlarini tanlash.

Bevosita ekskursiya xizmatini tayyorlash, ya'ni, ekskursiya xizmati marshrutini tuzish, ma'lumotlarga ishlov berish, ekskursiya xizmatining asosiy matnini yozish, uni o'tkazish uslubini aniqlash, ekskursiya obyektini ko'rsatish va hikoya qilishning eng samarali usullarini tanlash, gidlar tomonidan individual matnни tayyorlash jarayonini o'z ichiga oladi.

Yakuniy bosqich, ya'ni, sinov ekskursiyasini o'tkazish. Ekskursiya muassasasi rahbari tomonidan yangi ekskursiya xizmatini tasdiqlash, mavzuni himoya qilgan gidlarga ushbu ekskursiya xizmatini o'tkazishga ruxsat berish jarayonlari kiradi.

4.1-rasm. Ekskursiya xizmatini o'tkazish tartibi⁸

Yangi ekskursiya xizmatini tayyorlash jarayonida bir nechta bosqichlarni ajratish mumkin. Ularni ekskursiya muassasalari amaliy faoliyatida yo'lga qo'yilgan ketma- ketlikda ko'rib chiqamiz. «Ekskursiya xizmatini tayyorlash bosqichi» tushunchasi birinchi marotaba 1976-yilda amaliyotga qo'llanila boshlandi va unda quyidagi 15 ta bosqich inobatga olinadi:

1. Ekskursiya xizmatining maqsad va vazifalarini aniqlash;
2. Ekskursiya xizmati mavzusini tanlash;
3. Zaruriy adabiyotlar ro'yxatini tuzish;

⁸ Mualliflar ishlanmasi

4. Ekskursiya ma'lumoti manbalarini aniqlash. Mavzu bo'yicha muzey, arxiv fondlari va ekspozitsiyalari bilan tanishish;
5. Ekskursiya obyektlarini tanlash va o'rganish;
6. Ekskursiya marshrutini tuzish;
7. Marshrutni ko'zdan kechirish;
8. Ekskursiyaning asosiy matnini tayyorlash;
9. «Gid portfeli»ni tahlil qilish;
10. Ekskursiya xizmatini o'tkazishning usullarini aniqlash;
11. Ekskursiya xizmatini olib borish texnikasini aniqlash;
12. Uslubiy ishlanmalarni tayyorlash;
13. Ekskursiya xizmatining individual matnini tuzish;
14. Sinov ekskursiyasini o'tkazish;
15. Ekskursiya xizmatini tasdiqlash.

Ekskursiya uslubiylaridan biri – bilim olish jarayoni sifatida ekskursiya xizmatining uzluksizligini ta'minlash, ya'ni ma'lumotlarni ekskursantlarga ta'sirini butun bir ekskursiya xizmati davomida ta'minlay olish hisoblanadi. Ekskursiya xizmatini olib borish vaqti (180 daqiqa) obyektlarni ko'rsatish, hikoya qilish, mavzuostilar oraliidagi tanaffuslar va mavzuning asosiy savollari jamlanmasidan iborat bo'lishi kerak.

4.2.-rasm. Ekskursiya xizmatining to'liq vaqti⁹

⁹Mualliflar ishlanmasi

Har qanday ekskursiya xizmatini yuqoridagi sxema bo'yicha tuzish ekskursiya jarayonining ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatini oshiradi.

4.2. Ekskursiya xizmatining maqsadi, vazifasi va mavzusini aniqlash

Yangi ekskursiya xizmatini tayyorlash jarayoni uning aniq maqsadini belgilashdan boshlanib, mualliflarga keyinchalik ekskursiya xizmatini tashkillashtirishga yordam beradi. Gidning hikoyasi hamushbu maqsadga bo'ysunadi. Ekskursiya xizmatining bir nechta maqsadlarini sanab o'tamiz: ekskursantlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ijtimoiy foydali mehnatga chorlash, boshqa millatlar madaniyatiga hurmat hissini uyotish, estetik tarbiya, dunyoqarashni kengaytirish, ilm-fan va madaniyat to'risida qo'shimcha ma'lumotlar berish va boshqalar.

Bir xil ekskursiyalar bo'lmaydi, ular eng avvalo mavzusi bilan farqlanadi. Mavzu biror nimaning mazmuniga tegishli tushunchadir. Ekskursiya xizmatining mavzusi obyektini ko'rsatish va hikoya qilishning predmeti hisoblanadi.

Ekskursiya xizmatining nomi (nomlanishi) – bu bevosita yoki bilvosita shaklda ekskursiya xizmatining mazmunini anglatuvchi uning tildagi ifodasidir. Ekskursiya xizmatining nomi aniq mazmunda bo'lishi, ikki xil talqin qilinmasligi kerak. Ekskursantlar tarkibi, ekskursiya xizmati vazifasidan kelib chiqib, bitta mavzudagi ekskursiya xizmatining bir nechta nomi bo'lishi mumkin. Masalan, «Samarqand – Amir Temur davlati poytaxti» nomli ekskursiya xizmatini «Tungi Samarqand», «Samarqand– Sharq gavhari», «Samarqand – Sharq Rimi» deb nomlash ham mumkin.

Ekskursiya xizmatining mavzusining asosiy maqsadi– ekskursantlarni ekskursiya xizmatlariga bo'lgan talablarini to'liq qondirish hisoblanadi. Shu maqsaddan kelib chiqib, turistik firmalarning muhim vazifasi muntazam ravishda yangi, qiziqarli mavzulardagi ekskursiya xizmatlarini tayyorlash, amaldagi mavzularni takomillashtirish, iste'molchilarga taqdim etilayotgan ekskursiya xizmatlari hajmini va sifatini oshirish hisoblanadi.

4.3. Ekskursiya xizmati ma'lumotlari uchun manbalar izlash

Yangi mavzudagi ekskursiya xizmatini tayyorlash jarayonida mavzuni yoritishga yordam beruvchi kitoblar, broshyuralar, gazeta va jurnallarda chop etilgan maqolalar, internet sahifalari ro'yxati taxlanadi. Ushbu ro'yxatda gidlarga matn tayyorlash uchun zarur bo'ladigan amaliy va nazariy ma'lumotlarning adabiy manbalari kiritiladi. Ijodiy guruhga ishlash qulay bo'lishi uchun adabiyotlar ro'yxati bir necha nusxada ko'paytirib, muallifi, nashriyotning nomi, chop etilgan yili, shuningdek, boblar, bo'limlar, betlar berilishi kerak. Adabiy manbalarning ro'yxatini «asosiy adabiyotlar» va «qo'shimcha adabiyotlar» ga bo'lish tavsiya etiladi.

Matbuotda chop etilgan ma'lumotlardan tashqari, boshqa manbalardan ham foydalanish mumkin. Masalan, davlat arxivlari, muzeylar, xronik-hujjatli va ilmiy - ommabop kinofilmlar va sh.k. Bunday manbalar ro'yxatini ekskursiyaxizmati mualliflari tuzadi. Manba sifatida tarixiy voqea, hodisalar ishtirokchilarining xotiraviy hikoyalardan ham foydalanish mumkin. Biroq, noaniqliklardan va chalkashliklardan qochish maqsadidaxotiraviy ma'lumotlardan ehtiyotkorona foydalanish tavsiya etiladi. Ekskursantlarga hikoya qilib berish uchun ishonchli, mukammal tekshirib ko'rilgan fakt va ma'lumotlardan foydalanish zarur. Ekskursiya ma'lumotlarini qidirish va tizimlashtirishda kompyuter ensiklopediyalari, shu jumladan, lazerli disklarda (SD disklar) joylashgan multimediyali bazaviy ma'lumotlar ham katta yordam beradi.

4.4. Ekskursiya xizmatining asosiy va individual matnini tayyorlash

Matn ekskursiya xizmatitarkibiga kiruvchi barcha mavzuostilarni to'liq yoritish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar to'plami hisoblanib, gid hikoyasini mavzu bo'yicha yo'nalishini ta'minlashi, unda fakt va hodisalarga nisbatan aniq nuqtai nazarlar shakllangan bo'lishi kerak. Matn quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- qisqa va lo'ndaligi;

- fikrlar aniqligi;
- mavzuga oid axborotlarning yetarliligi;
- mavzu to'liq yoritilganligi;
- mavzu adabiy tilda berilishi kerak.

Ekskursiya xizmatimatni ijodiy guruh tomonidan yangi mavzuni tayyorlashda tuziladi va nazorat funksiyasini bajaradi. Har bir gid o'z hikoyasini ushbu matn asosida (asosiy matn) tayyorlaydi.

Asosiy matndagi ma'lumotlar ko'p hollarda xronologik tartibdagi mazmunga ega bo'ladi. Bu matn ekskursiyaxizmatining tartibini aks ettirmaydi va ekskursiya obyektlarini marshrutdagitahlil qilinishi ketma-ketligida ham tuzilmaydi. Asosiy matn turli manbalardan tanlab olingan ma'lumot bo'lib, ushbu mavzu bo'yicha o'tkaziladigan barcha ekskursiya xizmatlari uchun asos bo'ladi. Asosiy matndagi holatlar va xulosalardan foydalanib, gid o'zining individual matnini tuzadi. Asosiy matn ma'lumotlaridanshu mavzudagi boshqa ekskursiyaxizmatlarini tayyorlashda, turli toifadagi ekskursantlar (bolalar va kattalar)xususiyatlaridan kelib chiqqan holda foydalanish mumkin.

Asosiy matnga gid hikoyalari uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlardan tashqari, kirish so'zi, ekskursiya mavzusi bo'yicha xulosalar, mantiqiy o'tishlar uchun ma'lumotlar ham kiritilishi mumkin. Asosiy matn foydalanishga qulay bo'lishi, sitatalar, raqamlar va misollar manbalari ko'rsatilishi kerak.

Ekskursiya hikoyasining asosi gidning individual matni hisoblanib, u gidga hikoyani mantiqiy, aniq ketma-ketlikda tuzishga yordam beradi. Bunday matnni har bir gid o'zi mustaqil tayyorlaydi.

Asosiy matnni tuzishda yuqori malakaga ega bo'lgan gidlardan iborat ijodiy guruh jalb qilinadi, shuning uchun yangi ekskursiya xizmati mavzusini tayyorlayotgan gid undan oqilona foydalanishi kerak. O'zi uchun yangi bo'lgan ekskursiya mavzusini tayyorlayotgan gid ungacha butun bir jamoa mehnati bilan yaratilgan natijaga erisha olmaydi. Gid yangi mavzu ustida ishlashda dastlabki tayyorgarlikdan o'tib bo'lganidan so'ng (ma'lumotlarni yiish, o'rganish va ishlov berish) asosiy matn bilan tanishadi. Bu jarayon unga hikoya uchun ma'lumotlar va

mavzuostilarni yoritishda, misollar tanlashda, ekskursiya mavzusi bo'yicha umumiy xulosalarga kelishga yordam beradi. Asosiy mantga o'z vaqtida murojaat qilish boshlovchi gidni ekskursiya xizmatiga yuqori darajada tayyorgarligini ta'minlaydi.

Individual matn tuzayotgan gido'z nutqidagi mantiqiylikni, ekskursantlarga hikoya va namoyishning uyunlikdagi ta'sirini unutmasligi kerak. Ekskursantlarga ma'lumotlarni jonli qilib yetkazish ko'ngilochar harakatlarga aylanmasligi, maksimal o'rganishvaminimal ko'ngil ochish formulasigarioya etish zarurdir. Ekskursiya mavzusinitayyorlashjarayonidarivoyatlaralohidao'rintutadi va ulardanme'yorida foydalanishtalab etiladi. Mazmunan har ikki matn ham (asosiy va individual) bir- biriga mosdir. Agarda asosiy matn to'ri tuzilsa, ushbu mavzudagi barcha gidlarning individual matnlarida «standartlar» mavjud bo'ladi (mazmuni bir xil, tarixiy faktlar, voqealarni baholashda, faktlar va xulosalarda o'xshashliklar kuzatiladi).

Biror bir obyektning tahlil qilishda gidlar bitta narsani ko'rsatadilar va hikoya qiladilar. Bu jarayonda asosiy matnning etalonligi seziladi, lekin bir xil mazmundagi matnda gid nutqning turli jilosidan foydalanishi, faktlar, raqamlar, misollarni turlicha ketma-ketlikda berish mumkin. Ekskursiya mavzusining individualligi uni olib borayotgan gidning hissiyotlilik darajasida namoyon bo'ladi. Ular obyektning oldida turib hikoya va ko'rsatishning turli usullarini qo'llashlari, ma'lum bir holatni turli misollar bilan yoritishlari mumkin. Matnni yozishda individuallik bo'lishi maqsadlidir.

Hikoya va individual matn. Hikoyaning muvaffaqiyati individual matnning qay darajadasodda nutq tarkibiga yaqinligiga va gidning nutq qobiliyatlari qanchalik hisobga olinganligi bilan o'lchanadi. Matnlarning ongimizga ta'siri darajasi ko'p sabab va shartlarga bolik (mantiq, isbot, mavzu, axborotning yangiligi, notiqning psixologik aloqaga kira olishi qobiliyati va b.). Biroq nutqning uning xususiyatlari, tarkibiy tuzilmasi, o'ziga xosligi ham muhimdir.

Individual matndan foydalanish texnikasi. Gidma'ruzachikabiekskursiya xizmatijarayonida o'zining individual matnidan foydalanishi mumkin. Undan foydalanish qulay bo'lishi uchun hikoyaning «mazi»ni maxsus kartochkalarga yozib

qo'yish tavsiya etiladi(masalan, sitatalar, tarixiysanalar). Har bir mavzuosti bo'yicha bir nechta kartochkalar to'ldiradi (asosiy savollar soniga qarab). Ekskursiya xizmati jarayonida gid kartochkalarni to'liq o'qimasdan faqatgina ko'z tashlab, hikoyaning mazmunini eslab olish uchun foydalanadi. Agar ekskursiya xizmatida obyektlar orasida tanaffus katta bo'lsa, gid kartochkaga yana bir marotaba ko'z tashlab, hikoya ma'lumotlarini eslab olishi mumkin. Sitatalar, badiiy asarlardan parchalar, adabiy montaj usulining asosi hisoblanib, ular kartochkaga qarab to'liq o'qilishi mumkin.

Mantiqiy o'tishlar. Yangi ekskursiya mavzusini tayyorlovchi guruh oldida barcha mavzuostilar mazmunini bir butunga bolash kabi mas'uliyatli vazifa turadi. Bu masala *mantiqiy o'tishlar* yordamida hal bo'ladi. Mantiqiy o'tishlar ekskursiyaning mustaqil bo'lmasada, lekin muhim qismi hisoblanadi. Yaxshi tuzilgan mantiqiy o'tishlar ma'lumotlarni bayon etishdagi ketma-ketlikni ta'minlaydi, keyingi mavzuosti qiziqish bilan qabul qilinishini kafolatlaydi.

4.5. «Gid portfeli» ni tahlash

«**Gid portfeli**» deb, ekskursiyani o'tkazish jarayonida foydalanadigan ko'rgazmali vositalar jamlanmasiga aytiladi. Bu ko'rgazmali vositalar odatda bitta papka yoki portfelda joylashtiriladi. «Gid portfeli»ning vazifasi obyektlarni ko'rsatish qatoridagi «bo'shliq»larni to'ldirishdir. Ekskursiya xizmatida mavzuni yoritish uchun zarur bo'lgan obyektlarning hammasi ham asl holicha saqlanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, vaqt ta'sirida buzilgan tarixiy binoni ekskursantlar ko'ra olmasligi mumkin yoki mazkur obyektning avvalgi holati to'risida ekskursantlarga tasavvur uyotish kerakdir. Shu maqsadda obyektning avvalgi holati haqida tasavvur uyotish uchun fotosuratlarini yoki aksincha, obyektning kelajakdagi ko'rinishini tasavvur qilish uchun uning loyihasini ko'rsatish mumkin. «XIX asr madaniyati namoyondalari» nomli ekskursiyada Xiva xoni, shoir Muhammad Raximxon Feruz rasmini ko'rsatib mavzuni yanada boyitish mumkin. Ekskursiya xizmatida asl hujjatlar, qo'lyozmalar, adabiy asarlarning nusxasi gid hikoyasini ishonchli qilishga yordam beradi.

«Portfel» ning ko'rgazmali vositalari ekskursiya mavzusidan kelib chiqib,foydalanishga qulay bo'lishi,lekin son jihatdan ko'p bo'lmasligi kerak.Aks holda ular ekskursantlarni asosiy obyektlardan chalitib, e'tiborini susaytiradi.

Ko'rgazmali vositalarni tanlab olishda quyidagi mezonlar inobatga olinadi:

- ulardan foydalanishning zaruriyati va maqsadlilikigi;
- ilmiy ahamiyati, ya'ni qanchalik ushbu ko'rgazmali vosita ekskursiya xizmatini boyitishi, ko'rsatish va hikoyani ko'rgazmali va tushunarli qilishi mumkin;
- jozibadorligi;
- aniqligi;
- saqlanganlik holati.

Fotosuratlar, harita sxemalar, reproduksiyalar 18x24 sm o'lchamli karton asosli, aniq va tiniq bo'lishi, avtobusda ko'rsatishga mo'ljallangani esa 24x30 smga kattalashtirilishi zarur. «Portfel» dagi har bir ko'rgazmali vositaga eslatma qoozi birkiriladi va ro'yxatiga aniqlik kiritiladi. Muzeylar, ko'rgazmalar, arxivlar «portfel» vositalarini tanlashga katta yordam qiladi.

Tayanch iboralar: maqsadi, vazifasi, mavzusi, ekskursiya mavzusi ma'lumoti manbalari, ekskursiya mavzusining asosiy va individual matni, mantiqiy o'tishlar, «gidportfeli».

Nazorat uchun savollar

1. Ekskursiya mavzusi ma'lumoti manbalari.
2. «Gid portfeli»-?
3. Ekskursiya xizmatining asosiy matnini tayyorlash qanday amalga oshiriladi va individual?
4. Ekskursiya xizmatining individual matnini tayyorlash qanday amalga oshiriladi ?

Adabiyotlar

1. Абдувоҳидов А. Туризм ривожланишини прогнозлаш. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2016.
2. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages

3. Lauren Telesz. *The Excursion: A Vocabulary Building Book* Paperback –
March 25, 2016

5-BOB. EKSKURSIYA OBYEKTLARINI TANLASH VA BAHOLASH

5.1. Ekskursiya obyektlarini tasniflashning ahamiyati.

5.2. Ekskursiya xizmati obyektlarini tasniflanishi

5.3. Ekskursiya obyektlarini baholash mezonlari.

5.4. Obyekt kartochkasiga ma'lumotlar kiritish.

5.1. Ekskursiya obyektlarini tasniflashning ahamiyati

Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko'rsatish uning asosiy elementi hisoblanadi. Obyektlarning to'ri tanlanishi, soni, ko'rsatish ketma-ketligi ekskursiya xizmati sifatiga ta'sir ko'rsatadi. Ekskursiya xizmati obyektlari sifatida quyidagilarni tanlash mumkin:

- *xotira maydonlari* – mahalliy xalq hayotidagi tarixiy voqea joylari, jamiyat va davlat rivojlanishi bilan bolliq joylar va h.k.;
- *bino va inshootlar, memorial yodgorliklar* - mashhur shaxslar hayoti, arxitektura yodgorliklari, turar joy va jamoat joylari, sanoat inshootlari va h.k.;
- *ko'rgazmalar* - davlat va xalq muzeylari, rassomchilik galereyalari, doimiy va davriy ko'rgazmalar va h.k.;
- *arxeologiya yodgorliklari* - shaharlar, qadimiy karvonsaroylar, qo'ronlar, yo'llar, qo'riqxonalar, sardobalar, kanallar va h.k.;
- *san'at asarlari* - tasviriy san'at, dekorativ san'at namunalari, haykaltaroshlik, bolar va h.k.

Demak, ekskursiya xizmati mavzusini yoritishga yordam beruvchi har qanday jism, joy, shaxs, hodisa ekskursiya xizmati obyekti bo'lishi mumkin.

5.2.Ekskursiya xizmati obyektlarini tasniflanishi

Ekskursiya xizmati obyektlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

Tarkibiga ko‘ra—*bir rejali* (rassomchilik ishlari, ko‘llar, o‘simliklar, hayvonot bolari) va *ko‘p rejali* (arxitektura ansambllari, o‘rmon, maydonlar, ko‘chalar);

Funksional vazifasiga ko‘ra —*asosiy* ya’ni, mavzuni yoritishga xizmat qiladigan va *qo‘shimcha*, asosiy obyektlarning biridan ikkinchisiga harakatlanish oraliida ko‘rsatiladigan obyektlar.

Saqlanganlik holatiga ko‘ra—*to‘liq saqlangan*, *bizning davrgacha ma’lum o‘zgartirishlar kiritilgan*, *qisman saqlangan*, *saqlanmagan*.

Yangi ekskursiya mavzusi ustida ishlayotgan ijodiy guruhning vazifasi mavzuni to‘liqroq yoritadigan va tashqi ko‘rinishi bilan jalb qiladigan obyektlarni tanlashdir. Obyektlarning to‘ri tanlanishi uni ekskursantlar tomonidan yaxshi qabul qilinishiga va mavzuni to‘liq yoritishga yordam beradi. Imkon qadar har bir mavzuning o‘z obyekti bo‘lgani ma’qul.

Agar obyektning aroyibligini hisobga olgan holda uni boshqasi bilan almashtirishni iloji bo‘lmasa, (Samarqanddagi «Registon» maydoni, Toshkentdagi «Mustaqillik» maydoni) unda ushbu obyektlar uchun alohida ekskursiya xizmati tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. Bu obyektlarni ko‘rsatish jarayonida ekskursiya mavzularida aytilmagan o‘ziga xos xususiyatlariga chuqurroq to‘xtalib o‘tiladi va ko‘rsatish, hikoya qilish jarayonida mavzudan kelib chiqib, har safar turli hajmdagi ma’lumotlardan foydalanish mumkin. Shundagina bunday obyektlarni takroriy ko‘rish ekskursantlarda qiziqish yo‘qolmaydi.

5.3.Ekskursiya obyektlarini baholash mezonlari

Ekskursiya xizmati amaliyotida obyektlarni baholashning aniq metodikasi ishlab chiqilgan. Bu metodikani qo‘llash ayniqsa, marshrutda tuzilishi jihatidan o‘xshash obyektlar bo‘lganda foydalanib, ularning ichidan mavzuni yoritishda eng

qiziqarli bo'lgani tanlanadi. Ekskursiya mavzusi uchun tanlangan obyektlarni baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish tavsiya etiladi:

- *ilmiyligi* - ya'ni, obyektning ma'lum bir davr tarixi, mashhur arbob hayoti bilan bolidligi, haykalning tasviriy qadr- qimmatini, ekskursantni estetik tarbiyalash qobiliyatidir;

- *mashhurligi* - ya'ni, obyektning aholi, turistlar orasida taniqliligi inobatga olinadi (masalan: Amir Temur maqbarasi, Bibixonim jome' masjidi (Samarqand), Ichan qal'a (Xiva), Ark (Buxoro) va b.);

- *jozibadorligi* – ya'ni, obyektning betakrorligi, binolar, tarixiy-madaniy yodgorliklarning o'ziga xosligi nazarda tutiladi. (Masalan: O'rta Osiyoda eng baland minora bo'lgan Buxorodagi 50 metrli Minorai Kalon). Ushbu binoda, yodgorlik o'rnatilgan joyda tarixiy voqea sodir bo'lgan bo'lishi ham mumkin («Buyuk Ipak yo'li» karvon yo'li, Shoxi Zinda ansambli, dunyoda atigi 5 dona bo'lgan astronomik stansiyalardan biri «Kitob» astronomik stansiyasi). Tabiatdagi tabiiy ko'rinishdagi jozibadorlik (Xatirchidagi Sangijumon toshi, Nuroboddagi Hazrati Dovud ziyoratgohi va sh.k.);

- *ta'sirchanligi* - ya'ni, obyektning tashqi jilosi, uni atrofdagi bino-inshootlar, landshaft bilan uyunligi inobatga olinadi.

- *saqlanganligi*- ya'ni, ekskursantlarga ko'rsatilishi rejalashtirilayotgan obyektning hozirgi holati baholanadi.

- *joylashuvi* - obyektlarni tanlashda ular orasidagi masofa, yo'llar holati, guruhni joylashtirish uchun qulay joyning mavjudligi e'tiborga olinadi.

- *obyektning ko'rsatishdagi vaqt cheklovlari* – ya'ni, obyektlarni ko'rsatishda mavsumiylikni, kunning ma'lum bir soatini, oying ma'lum bir kunini hisobga olishni nazarda tutadi.

Ekskursiya xizmati jarayoni ekskursantga zerikish va qiziqishni pasayishiga olib kelmasligi uchun ko'p sonli obyektlar bilan to'ldirib qo'yilmasligi kerak. Ekskursiya xizmatining eng optimal davomiyligi 2-4 soat bo'lib, bu vaqt ichida ekskursant 10-20 ta obyektlarni ko'rishi mumkin. Ekskursiya xizmatiga bitta obyekt

(arxitektura yodgorligi) va obyektlar guruhi (tarixiy yodgorliklar, tabiiy obyektlar, muzey eksponatlari) kirishi mumkin. Obyektlar jamlanmasi ekskursiya mavzusi va ishtirokchilar tarkibidan tanlanadi.

Hozirgi vaqtda respublikamizda davlat ro'yxatida 7 mingdan ortiq tarixiy arxeologik va madaniy yodgorliklar, muzeylarimizda esa 10 mingdan ortiq eksponatlar saqlanmoqda.

Shahar bilan tanishuv mavzusidagi ekskursiyada faqat tarixiy yodgorliklarni ko'rsatish noto'ri bo'ladi. Agar marshrutda yodgorliklardan tashqari boshqa inshootlar, ko'chalar, maydonlar, xiyobonlar, tarixiy joylar, tabiat yodgorliklari kiritilsa bu ekskursantlar taassurotini boyitadi.

Yangi ekskursiya mavzusini tayyorlash jarayonida obyektlarni joyida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Zarur ma'lumotlarni kitob, albom, rasm kabi manbalardan olish mumkin. Gidning ekskursiya obyektini bevosita o'z joyida o'rganishi guruhni to'ri joylashtirishga, uni samarali ko'rsatishga yordam beradi. Obyektlar tanlangandan so'ng, har bir obyektga kartochka(pasport) tuziladi. Obyekt kartochkasi ma'lumotlaridan shu va kelajakdagi mavzularni tayyorlashda ham foydalanish mumkin.

5.4.Obyekt kartochkasiga ma'lumotlar kiritish.

Obyekt kartochkasiga quyidagi ma'lumotlar kiritiladi:

1. Obyekt nomi (dastlabki va zamonaviy) shuningdek, aholi orasida ishlatiladigan nomi;

2. Obyekt bilan boliq bo'lgan tarixiy voqealar, uning vaqti;

3. Obyektning joylashgan joyi, uning pochta manzili, hududi (shahar, qishloq, sanoat tashkiloti);

4. Obyekt tavsifi(borish yo'li, muallifi, qanday materiallardan tayyorlanganligi, memorial taxtadagi yozuvi);

5. Obyekt haqida ma'lumot beruvchi manbalar (adabiyotlar, arxiv ma'lumotlari, ozaki ijodiyot, bosmadan chiqarilgan asosiy ishlar va chiqarilmagan qo'lyozmalar);

6. Obyektning saqlanganlik holati(yodgorlik ahvoli va hududi, oxirgi restavratsiya va ta'mirlash ishlari sanasi);

7. Obyektqaysi tashkilot himoyasida;

8. Obyekt qaysi mavzudagi ekskursiyalarda foydalaniladi;

9. Kartochkani tuzish sanasi va tuzuvchining ismi, familiyasi.

Kartochkaga obyektning oldingi va hozirgi ko'rinishdagi rasmi tikiladi. Tabiiy, arxitektura, arxeologik yodgorliklar kartochkasiga boshqa ma'lumotlar ham ilova qilinishi mumkin, masalan, me'moriy obyekt kartochkasiga u yerda yana haykal mavjudligi, devordagi yozuvlar va yodgorliklarning dekorativ bezaklari (ichki va tashqarisi), bino konstruksiyasi, texnik holati to'risida ma'lumotlar kiritiladi. Mintaqadagi barcha ekskursiya obyektlariga kartochkalarining mavjudligi yangi ekskursiya mavzularini tayyorlash jarayonini tezlashtiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ekskursiya xizmati jarayonida obyektlar mavzuni yoritadi, ekskursantlarning diqqat markazida turadi, gidning hikoyalarini isbotlaydi.

Tayanch iboralar: Ekskursiya xizmati obyekt, ekskursiya obyektlarini tasniflash, obyekt.

Nazorat uchun savollar

1. Ekskursiya obyektlarini tasniflashning ahamiyati.
2. Ekskursiya obyektlarini baholash mezonlari.
3. Tarkibiga ko'ra– ekskursiya?
4. Funksional vazifasiga ko'ra –ekskursiya?

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.

2. Andrew P. Sage, William B. Rouse. Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises.- USA: Wiley, 2011.

3. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages

4. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016

5. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

6-BOB. EKSKURSIYA XIZMATI MARSHRUTINI TUZISH VA SINOV EKSKURSIYASINI O‘TKAZISH TARTIBI

6.1. Ekskursiya xizmati marshrutini tayyorlash jarayoni

6.2. Yangi ekskursiyada marshrutni tayyorlash

6.3. Ekskursiya xizmatining texnologik xaritasini tuzish

6.4. Sinov ekskursiyasini o‘tkazish va ekskursiya mavzusini tasdiqlash tartibi.

6.1. Ekskursiya xizmati marshrutini tayyorlash jarayoni

Ekskursiya xizmati marshruti- bu mavzuni yoritishga ko‘maklashuvchi ekskursiya guruhi harakatlanadigan qulay yo‘ldir. U mazkur ekskursiya xizmati uchun obyektlarni to‘ri ketma-ketlikda ko‘rsatish imkoniyatini, guruhni joylashtirish uchun maydonchalarning mavjudligini, ekskursantlarning xavfsizligini ta‘minlashni inobatga olgan holda tuziladi. Marshrutning vazifalaridan biri ham mavzuni to‘liq yoritishga ko‘maklashishdir.

Ekskursiya xizmati amaliyotida marshrutlarni tuzishning 3 xil varianti mavjud: xronologik, mavzuli va mavzuli- xronologik.

Xronologik tuzilgan marshrutga mashhur insonlar hayoti va faoliyati bilan tanishtiruvchi ekskursiya mavzulari misol bo‘lishi mumkin.

Mavzuli tuzilgan marshrutgashahar hayotidagi aniq mavzularni yorituvchi ekskursiya mavzulari misol bo‘lishi mumkin. Masalan, «Samarqandning yangicha ko‘rki», «XX asrning adabiy hayoti» va sh.k.

Shahar ichidagi barcha sharhli ekskursiya xizmati *mavzuli-xronologik* tamoyilida tuziladi. Xronologiya bo‘yicha ma‘lumotlarni bayon etish ketma-ketligi bunday ekskursiya xizmatida odatda, har bir mavzuostilarni yoritishda rioya qilinadi.

Ekskursiya xizmati marshrutini tayyorlash ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, yuqori malaka talab etadi va yangi ekskursiya mavzusini tayyorlash

texnologiyasining asosiy elementi hisoblanadi. Avtobusli marshrutni tayyorlashda «Yo‘l harakati qoidalarini», «Avtomobil transporti nizomi», «Yo‘lovchilarni tashish qoidalarini» va boshqa me‘yoriy hujjatlarga amal qilinishi lozim.

Ekskursiya mavzusidagi roliga ko‘ra obyektlar *asosiy* hamda *qo‘shimcha* bo‘lishi mumkin. Asosiy obyektlar chuqur tahlil qilinadi, ularda asosiy savollar yoritiladi.

Qo‘shimcha obyektlar esa ekskursantlar bir obyektidan ikkinchisiga harakatlanayotganida ko‘rsatiladi va u ko‘p e‘tibor talab qilmaydi. Ekskursiya xizmati marshruti obyektlarni ko‘rsatishning eng to‘ri ketma-ketligi tamoyilida tuziladi va quyidagi talablar inobatga olinadi:

- obyektlarni ko‘rsatishni ma‘lum bir mantiqiy ketma-ketlikda olib borish, marshrutning bir uchastkasidan (ko‘cha, maydon, ko‘prik) takroriy harakatlanishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- obyektlarni ko‘rsatish qulayligi (ko‘rish uchun maxsus maydonlar);
- obyektlarni ko‘rsatish va hikoya qilish oraliida uzoq tannaffus bo‘lmasligi uchun obyektlar oraliidagi vaqt 10-15 daqiqadan oshmasligi;
- qulay sharoitli to‘xtash joylarining mavjudligi, shu jumladan sanitar ehtiyojlar va avtomobillarning parkovkasi uchun.

6.2. Yangi ekskursiyada marshrutni tayyorlash

Avtobusli marshrutda uning pasporti va chizmasini kelishish, tasdiqlash, kilometrajni va avtotransportdan foydalanish vaqtini hisoblash bilan yakun topadi. Yangi ekskursiya mavzusini tayyorlashda marshrutni ko‘zdan kechirish muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Marshrutni ko‘zdan kechirishda quyidagi masalalarga e‘tibor beriladi:

1. Marshrut o‘tadigan trassalar, ko‘chalar, maydonlar loyihasi bilan tanishish;
2. Obyektni joylashgan o‘rnini, shuningdek, ekskursiya avtobusi yoki guruhi to‘xtashi joylarini aniqlash.

3. Obyektlarda yoki to'xtash joylarida avtobusda kelish yo'llarini ko'rib chiqish;
4. Obyektlarni ko'rsatishga, hikoya qilishga, avtobus harakatiga (piyodalar harakatiga) sarflanadigan vaqtni hisob-kitob qilish va shu bilan ekskursiyaga ketadigan to'liq vaqtni aniqlash;
5. Ko'rsatiladigan obyektlar maqsadlilikiga ishonch hosil qilish;
6. Obyektlarni ko'rsatish nuqtasi va guruhni qulay joylashtirish variantini tanlash;
7. Obyekt bilan tanishish metodikasini tanlash;
8. Ekskursantlar xavfsizligini ta'minlash maqsadida xavfli joylarni aniqlash va chora-tadbirlar ishlab chiqish.

Ekskursiyani olib borish texnikasini aniqlash. Ekskursiyani olib borish texnikasi ekskursiya jarayonining barcha tashkiliy masalalarini o'z ichiga oladi. Masalan, avtobusli ekskursiya mualliflari ekskursantlar qachon va qayerda obyektни ko'rishga tushadilar, obyektlar oraliida qanday harakatlanadilar, «gid portfeli»dagi ko'rgazmali vositalarni qanday va qachon namoyish etilishini obdon o'ylab ko'rib, zaruriy ma'lumotlarni texnologik haritaning «tashkiliy ko'rsatmalar» grafasida yozadilar (avtobusni qayerda to'xtatish, obyektни oynadan kuzatish maqsadida qayerda sekinroq haydash, salonda tartib saqlash va sh.k).

6.3.Ekskursiyaning texnologik haritasini tuzish

Texnologik harita- bu mazkur ekskursiyani muvafaqqiyatli o'tkazish, obyektlarni samarali ko'rsatish, ekskursiyani olib borish uslubiyati va texnikasini to'ri tanlashni ko'rsatib beruvchi, gidning harakatlarini tartibga soluvchi hujjat bo'lib, quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- ✓ Gidga mavzuni yoritish yo'llarini ko'rsatishi;
- ✓ Ko'rsatish va hikoya qilishning samarali usullarini ko'rsatishi;
- ✓ Ekskursiyaning tashkiliy masalalari bo'yicha aniq tavsiyalar berishi;
- ✓ Obyektlarni ko'rsatish va hikoyaning bir-biriga uyunligini ta'minlashi;

✓ Ma'lum ekskursantlar guruhi qiziqishini inobatga olishi kerak.

Texnologik harita har bir ekskursiya mavzusiga alohida tuziladi. Texnologik harita variantlarida ekskursantlarning yoshi, kasbi va boshqa qiziqishlari, ekskursiyani olib borishning o'ziga xos uslubiyati ham o'z aksini topadi. Texnologik harita quyidagicha rasmiylashtiriladi: *titul varog'ida*: ekskursiya muassasasining nomi, ekskursiya mavzusi, turi, marshrut davomiyligi, masofasi ekskursantlarning tarkibi, tuzuvchilar f.i.sh., ekskursiya tasdiqlangan sanasi yoziladi. *Keyingi sahifada* ekskursiyaning maqsadi va vazifalari, obyektlar va to'xtash joylari ko'rsatilgan marshrut sxemasi kiritiladi.

Texnologik harita 3 bo'limdan iborat: kirish, asosiy qism va xulosa. Kirish va xulosa qismi grafalarga kiritilmaydi. Masalan, «Samarqand-Sharq gahari» mavzusidagi ekskursiyani tayyorlashda uslubiy ishlanmaning kirish qismida gidga quyidagi tavsiyalarni berish mumkin: eng avvalo guruh bilan tanishib olish, o'zini va haydovchini tanishtirish keyin esa avtobusda ekskursantlarning o'zini tutish qoidalari va maxsus ajratilgan vaqtdagina savol javob qilish va taassurotlar almashish mumkinligini aytish kerak.

Ekskursiya davomiyligi grafasidama'lum obyektни ko'rsatish, hikoya qilish va ekskursantlarning marshrut bo'ylab keyingi to'xtash joyigacha sarflanadigan vaqt ko'rsatiladi. Bu vaqtlar summasi ekskursiyaning umumiy davomiyligini belgilab beradi.

*Mavzuostilar va asosiy yoritiladigan savollar grafasi*qisqa yozishmalardan iborat. Birinchi navbatda marshrutning shu kesimida, vaqtida yoritiladigan mavzuosti beriladi(uchinchi grafada keltirilgan obyektlar bo'yicha). Shu yerda mavzuostini yorituvchi savollar shakllantiriladi. Mavzuostiga tegishli savollar soni beshtadan ortmasligi kerak.

Tashkiliy ko'rsatmalar grafasida guruhning harakatlanishi, xavfsizligi, sanitariya gigiyenik talablar, memorial, diniy, tarixiy, madaniy obyektlarda o'zini tutish qoidalari bo'yicha tavsiyalar yoziladi.

Ekskursiya texnologik haritasining namunasi:¹⁰

Marshrut	To'xtash joyi	Ko'rsatiladigan obyektlar	Vaqt	Mavzuostilar va asosiy yoritiladigan savollar	Tashkiliy ko'rsatmalar	Uslubiy ko'rsatmalar
1	2	3	4	5	6	7
Universitet xiyoboni	Yo'l-yo'lakay	Amir Temur haykali	10 daq.	Sohibqiron Amir Temur shaxsiyati va uni shahar taqdirida tutgan o'rni haqida hikoya qilish	Avtobusning sekin harakati davomida hikoya qilinadi.	Sharhlash usulidan foydalanib, Amir Temur shaxsiyatiga tavsif beriladi, hikoya va obyektning ko'rsatish uyunligiga rioya qilinadi.
Ruhobod ko'chasi	Maqbara yonida to'xtash	Amir Temur maqbarasi	30 daq.	<p>Temuriylar sulolasi maqbarasi</p> <p>1) maqbara qurilishi tarixi;</p> <p>2) maqbaraning devoriy bezaklari;</p> <p>3) Temuriylar maqbarasi</p>	<p>Guruh avtobusdan tushadi, maqbara hovlisida yiladi.</p> <p>Guruh ichkariga kiritilib, devorlarga yaqin joylashtiriladi.</p> <p>Barcha qabrtoshlar</p>	<p>Shaxzoda Muhammad Sulton maqbara(madrasa) va xonaqosi so'zi rekonstruksiya qilinadi. Tushuntirish usuli yordamida maqbara qurilishi tarixi haqida hikoya qilinadi. Tasvirlash usuli yordamida gumbazning ichki qismi, devordagi yozuvlar, qandil haqida hikoya qilinadi. Ekskursiya ma'lumoti usuli yordamida Temuriylar sulolasi haqida hikoya qilinadi. Amir Temur qabrtoshi va o'illari,</p>

¹⁰Mualliflar ishlanmasi

				tarixi	ko‘rinib turishi uchun guruh qulay joylashtiriladi.	nabiralari va ustoz Mirsaid Baraka qabr toshlari ko‘rsatiladi.
Ruhobod ko‘chasi	Maqbara yonida to‘xtash	Ruhobod maqbarasi	20 daq.	Shayx Burxoniddin Soarjiy 1) Burxoniddin Soarjiy shaxsiyati	Guruhni maqbara gumbazini ko‘rish mumkin bo‘ladigan joyda to‘planadi.	Taqqoslash usuli yordamida Ruhobod va Amir Temur maqbarasi taqqoslanadi. Burxoniddin Soarjiy, xotini va o‘illari qabrtoshi ko‘rsatishda ekskursiya ma‘lumoti usulidan foydalaniladi.
Registon ko‘chasi	Registon maydoni yonida to‘xtash	Registon maydoni	45 daq.	Registon maydoni savdo, hunarmandchilik va ilmiy markaz sifatida 1) Ulubek madrasasi 2) Sherdor madrasasi 3) Tillakori madrasasi	Guruh avtobusdan tushadi va maydonni panoramali ko‘rsatish uchun maxsus joyda yiladi. Madrasalarquyidagi ketma-ketlikda ko‘rsatiladi va hikoya qilinadi: 1. Ulubek. 2. Sherdor. 3. Tillakori	Obyektlarni ko‘rsatishda quyidagi usullardan foydalaniladi: maydonni panoramali usulda ko‘rsatiladi. Maydon, madrasaning funksional mohiyatini voqealarni jonlantirish usuli yordamida yoritiladi. Hikoya qilishning quyidagi usullaridan foydalaniladi. Madrasa, hujralarning tashqi ko‘rinishini tasvirlash usuli bilan hikoya qilinadi. Har uchala madrasaning farqli jihatlarini hikoya qilishda tavsiflash usuli yordamida hikoya qilinadi. Savol- javob usuli yordamida ekskursantlar faollashtiriladi.

Texnologik haritaning samaradorligi barcha grafiklarni to‘liq to‘ldirilishiga boliq. Odatda ishlanma hajmi ekskursiya obyektlari va mavzuostilari soni, davomiyligi, masofasidan kelib chiqib kompyuterda terilgan 6-12 bet bo‘ladi.

Texnologik haritaning ekskursiya *marshrut*grafasida ekskursiya boshlanishi nuqtasi va birinchi mavzuosti tugashi joyi yoziladi.

6.2-jadval

Har bir ekskursiya mavzusi uchun zaruriy hujjatlar ro‘yxati¹¹

t/r	Hujjatning nomi	Hujjatning mazmuni
1	Mavzu bo‘yicha adabiyotlar ro‘yxati	Mazkur ekskursiya mavzusini tayyorlash uchun foydalanilgan kitoblar, maqolalar, broshyuralar, davriy nashrlar ro‘yxati beriladi.
2	Marshrutga kiritilgan obyektlar kartochkasi	Ekskursiya obyektini tavsiflovchi ma’lumotlar bo‘lib, unda obyekt nomi, joylashuvi, qisqacha ta’rifi, muallifi va barpo etilgan yili beriladi.
3	Ekskursiyaning asosiy matni	Mavzuni yorituvchi saralangan va manbalarga tayanib tayyorlangan matn. Matn mazmuni mavzuostilar va asosiy savollarni yoritib beradi, tashkiliy qism, xulosa, mantiqiy o‘tishlarga asos bo‘ladi.
4	Gidning individual matni	Uslubiy ishlanmaga mos keladigan aniq bir gid tomonidan tayyorlangan matn.
5	Marshrut sxemasi	Ekskursiya guruhi harakatlanadigan yo‘l alohida varaqda ko‘rsatiladi. Marshrutning boshlanishi va oxirgi nuqtasi, ko‘rsatiladigan obyekt to‘xtash joylari belgilangan bo‘ladi.
6	«Gid portfeli»	Chizmalar, namunalar, hujjatlar, rasmlar, haritalar, reproduksiyalar va fotosuratlar jamlangan papka.
7	Mavzuning texnologik haritasi	Ekskursiyani o‘tkazish bo‘yicha tavsiyanomalar, obyektlarni ko‘rsatish va hikoya qilish usullari beriladi. Obyektlarni, ko‘rgazmali vositalarni ko‘rsatish ketma-ketligi aniqlanadi.
8	Ekskursiya materiallari	Referatlar, jadvallar, raqamli ma’lumotlar, hujjatlar nusxasi, adabiyotlardan sitatalar beriladi.
9	Mavzu bo‘yicha ekskursiya o‘tkazadigan gidlar ro‘yxati	Ushbu ro‘yxatda maxsus buyruq bilan tasdiqlangan gidlar kiritiladi.

Tabiatni asrash va yonin xavfsizligi bo‘yicha ekskursantlarga qo‘yilgan talablar ham shu yerda ko‘rsatiladi. Bu grafada «ekskursiyani olib borish texnikasi»dagi kiruvchi barcha masalalar kiritiladi. Masalan, «guruh shunday joylashtiriladiki, barcha ekskursantlar binoga kirish yo‘lini ko‘rishsin», «ushbu to‘xtash joyida ekskursantlarga suratga tushirish uchun vaqt ajratiladi».

¹¹Mualliflar ishlanmasi.

To'xtash joyi grafasidamarshrutda ekskursantlarni avtobusdan tushish rejalashtirilgannuqtasi yoziladi; avtobusdan tushmasdan oynadan obyektlarni kuzatish yoki piyoda ekskursiyada to'xtash nuqtasi yoziladi.

Ko'rsatiladigan obyektlar grafasidato'xtash joylarida guruhga ko'rsatiladigan tarixiy joylar, asosiy va qo'shimcha obyektlar yoziladi.

Uslubiy ko'rsatmalar grafasi ushbu hujjatning yo'nalishini belgilaydi, ekskursiyani olib borish uslubiyati bo'yicha gidga qo'yilgan talablarni shakllantiradi, ekskursiya jarayonidagi hikoya va obyektlarni ko'rsatishning usullarini qo'llash bo'yicha ko'rsatmalar beriladi. Mantiqiy o'tishlar variantlari, «gid portfeli» materiallarini ko'rsatish hamda ekskursantlar harakatini yo'naltirish bo'yicha gidga tavsiyalar beriladi(masalan, «hikoya tugaganidan so'ng ekskursantlar obyektini mustaqil kuzatishlari mumkin», «gidterminlarni izohlashi kerak» va sh.k.).

6.4. Sinov ekskursiyasini o'tkazish va ekskursiyani tasdiqlash tartibi

Ekskursiyaning uslubiy ishlanmalari va asosiy matni ijobiy baholanib, «gid portfeli», marshrut sxemasi taxlanganidan so'ng sinov ekskursiyasi kuni belgilanadi. Sinov ekskursiyasini odatda ijodiy guruh rahbari o'tkazadi. Sinov ekskursiyasida turfirma rahbarlari, ijodiy guruh a'zolari, to'garak a'zolari, soha mutaxassislari taklif etiladi. Sinov ekskursiyasi jonli bahs-munozara tarzida o'tkazilib, ushbu jarayonda kamchiliklar aniqlanadi. Sinov ekskursiyasi ishtirokchilari avvaldan uning asosiy matni, texnologik haritasi, marshrut sxemasi, «gid portfeli» tarkibi, adabiyotlar ro'yxati bilan tanishib chiqqan bo'lishi kerak.

Agar ekskursiyaning asosiy matni, texnologik haritasi, narxi va foydalilik darajasi ijobiy baholansa, unda ekskursiya muassasasi rahbari yangi ekskursiya mavzusi va uni o'tkazishga ruxsat olgan gidlar ro'yxatini tasdiqlash bo'yicha buyruq chiqaradi. Mavzuni mustaqil tayyorlagan boshqa gidlar keyinchalik mustaqil sinov ekskursiyasini o'tkazishadi. Ish stajidan qat'iy nazar gid uchun yangi bo'lgan

mavzuda ekskursiya o'tkazishdan oldin uning qo'lida individual matn bo'lishi shart va shundagina rahbariyat buyruq chiqaradi.

Yangi mavzu bo'yicha ekskursiya tayyorlash murakkab jarayon bo'lib, unga bir nechta hujjatlar zarur bo'ladi:

Tayanch iboralar: ekskursiya tayyorlash, Ekskursiyaning uslubiy ishlanmalari, *to'xtash joyi, tashkiliy ko'rsatmalar.*

Nazorat uchun savollar

1. Ekskursiya xizmati marshruti-?
2. Sinov ekskursiyasini o'tkazish va ekskursiyani tasdiqlash tartibi
3. Ekskursiyaning texnologik haritasini tuzish.
4. Ekskursiyani olib borish texnikasini aniqlash?

Adabiyotlar

1. Абдувоҳидов А. Туризм ривожланишини прогнозлаш. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2016.
2. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
3. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
4. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
5. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
6. Е.И.Ильина. Туроперейтинг: Стратегия и финанси. -М.: "Финансы и статистика", 2004.- с. 160-163

7-BOB. EKSKURSIYA XIZMATIDA OBYEKTЛАRNI KO‘RSATISH USULLARI

7.1. Ekskursiyaxizmatidaobyektlarniko‘rsatishningvazifasi.

7.2.Obyektlarniko‘rsatishningturlarivao‘zigaxosxususiyatlari.

7.3.Obyektlarniko‘rsatishningusullari.

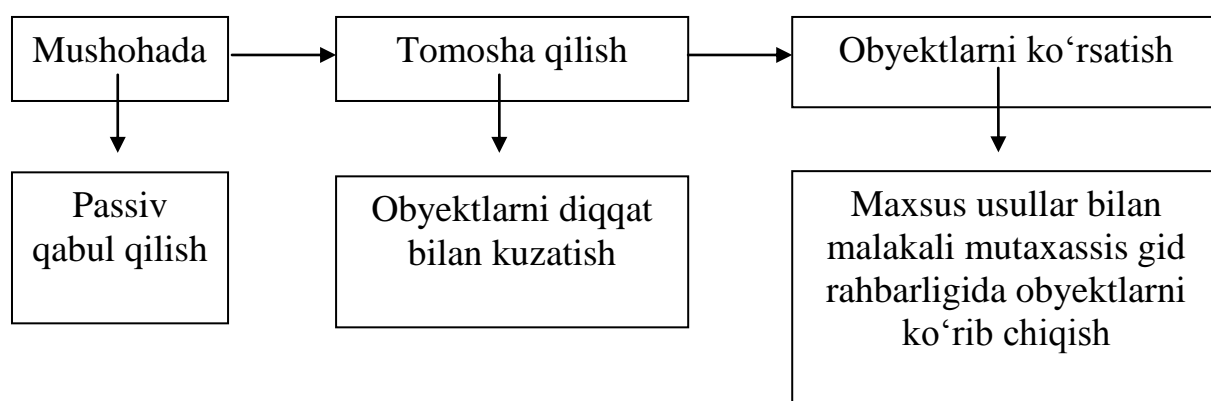
7.4Ekskursiya xizmati amaliyotida obyektlarni ko‘rsatishning usullari

7.1. Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko‘rsatishning vazifasi

Ekskursiya jarayonida *obyektlarni ko‘rsatish* – bu ko‘rgazmalilik tamoyilini amalga oshirish jarayoni bo‘lib, unda bir yoki bir nechta obyektlar bilan gid yordamida tanishib chiqiladi va obyektning mohiyati yoritiladi.

Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko‘rsatish bu ko‘rib-kuzatish orqali axborot olishning ko‘prejali jarayonidir. Ushbu jarayonda ekskursantlar harakati aniq maqsad va ketma-ketlikda amalga oshiriladi, obyektlarning ko‘z ilamas jihatlariga e‘tibor qaratilib, tahlil qilinadi. Ekskursiya jarayonida ekskursantlar obyektlarni to‘ri ko‘rishni, kuzatishni o‘rganadilar bu esa obyektlarni ko‘rsatishning asosiy vazifasidir.

Obyektlarni ko‘rsatish insonning mushohada va tomosha qilish kabi harakatlaridan yuzaga keladi. Mushohada va tomosha qilishda obyektlarni hech kim ko‘rsatmasa (gid bo‘lmasa), kuzatuvchi predmetlarni passiv qabul qiladi.

7.1- rasm. Ekskursiya xizmati jarayonida obyektlarni ko‘rsatish ketma-ketligi¹²

¹²Mualliflar ishlanmasi.

Obyektlarni ko'rsatish jarayonidan farqli ravishda ularni tomosha qilish jarayonida shunchaki yuzaki tanishib chiqiladi. Kishi bironing yordamisiz biror bino, yodgorlik yoki muzey ekspozitsiyasining tashqi ko'rinishini tomosha qilishi mumkin. Agar mutaxassis tomonidan obyekt ko'rsatilsa, uning alohida qismlari, o'ziga xosligini farqlaydi, tahlil qiladi.

Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko'rsatishning vazifasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ekskursantlar qarshisidagi obyektlarni ko'rsatish;
- saqlanmagan obyektlarni ko'rsatish(faqatgina rasmlarda saqlanib qolgan);
- shu joyda bo'lib o'tgan voqealarni ko'rsatish, ekskursantlar ko'z oldiga jonlantirish;
- tarixiy shaxsning (yozuvchi, rassom, harbiy) hayot faoliyatini ko'rsatish;
- tasvirlanayotgan voqea davrida obyekt qanday bo'lganligini ko'rsatish.

Ekskursiya xizmati obyektlarini ko'rsatish jarayoni samarali bo'lishi uchun ma'lum shart-sharoitlarni talab qiladi:

- to'ri tanlangan ko'rsatish nuqtasi;
- to'ri tanlangan ko'rsatish vaqti;
- mavzudan yiroq obyektlardan diqqatni chalitish imkoniyatining mavjudligi;
- ekskursantlar harakatini to'ri yo'naltirish;
- gidning bilim va ko'nikmasi;
- ekskursantlarning obyektlarni kuzatishga tayyorligi.

Me'moriy yodgorliklarni ko'rsatishning o'ziga xos jihatlari mavjud bo'lib, ularni old tomondan(fasad) ko'rsatmagan ma'qul.

Ekskursiya xizmati metodikasi obyektlarni ko'rsatishda ketma-ketlikni ta'minlashni talab qiladi. Obyektlarni ko'rsatishda gid harakatlarining ketma-ketligi taxminan quyidagicha bo'ladi:

- **aniqlash**, gid ekskursantlarga qanaqa predmet (obyekt) ko'rsatilishini aniqlaydi;
- **tavsiflash**, gid obyektning o'ziga xos jihatlari tavsiflaydi;

- *yaratilish maqsadi*, gid obyektning mazmun mohiyati haqida hikoya qiladi;
- *ekskursiyali tahlil, taqqoslash*, gid obyektning alohida qismlarini izohlab o‘tadi;
- *ma’lumot berish*, gid yodgorlik, me’moriy inshoot muallifi, qurilgan yili, sababini hikoya qiladi;
- *tarixiy voqeani baholash*, gid obyekt bilan boliq voqea, hodisani hikoya qilib beradi, mohiyatini yoritadi.

7.1-jadval

Ekskursiya jarayonida obyektlarni ko‘rsatishning bosqichlari

Birinchi bosqich	Gidning«Qarshingizda Imom al-Buxoriy majmuasi» so‘zlaridan keyin ekskursantlarning umumiy nigohi obyektga bo‘ladi.	«Imomal-Buxoriy» obyektining ko‘rinishi o‘zlashtiriladi.
Ikkinchi bosqich	Ekskursantlarning obyektни batafsil tomosha qilishadi.	Obyekt haqidagi voqealarni eshitganidan so‘ng uning o‘ziga xosligi o‘zlashtiriladi.
Uchinchi bosqich	Gid tahlilidan keyin obyektниqayta tomosha qilishadi.	Obyektning alohida qismi va detallari o‘zlashtiriladi.
Turtinchi bosqich	Ekskursantlarning tomonidan obyektни mustaqil tomosha qilishadi, bunda muhit va voqea joylari eslab qolinadi.	Obyekt va uning joylashuvi eslab qolinadi.
Beshinchi bosqich	Ko‘rilgan obyektlarni gid tomonidan umumlashtiriladi.	Mavzu yuzasidan xulosalar qilinadi.
Oltinchi bosqich	Ekskursantlar obyektga oxirgi nigohiniqaratishadi.	Ekskursant obyekt haqidagi tasavvurining to‘riligiga ishonch hosil qiladi.

Obyektlarni ko‘rsatishda sanab o‘tilgan bosqichlardan foydalanish taassurotlar kuchayishini ta’minlaydi, xulosa va umumlashtirishga yordam beradi. Sanab o‘tilgan ketma-ketlikni barcha ekskursiya jarayonida qo‘llab bo‘lmaydi.

Quyidagi jadvalda obyektни kuzatish murakkabligining jadvali va gid ko‘rsatmalarining mazmuni keltirilgan:

7.2-jadval

Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko‘rsatishni tashkillashtirish¹³

Gid ko‘rsatmalari	Ekskursantlar harakati
Ushbu masjidga nigoh tashlang	Ekskursant obyektga umumiy nigoh tashlaydi.
Shahar markazida juda qulay joylashgan ushbu mehmonxonaga nigoh tashlang	Ekskursant mehmonxona binosiga qarab uning «qulayligi» nimada ekanligini tushunishga harakat qiladi.
Moviy rang yarashib turgan ushbu binoga e’tibor qaratsangiz	Ekskursant binoga e’tibor qaratib, nima uchun aynan moviy rang ko‘proq ma’qulligini o‘ylyadi.
Shoir ish kabineti joylashgan ikkinchi qavatning chap tomonidagi ikki derazaga e’tibor bering	Ekskursant ushbu derazalarni topib ish kabinetini tasavvur qilishga harakat qiladi.
Erta sahardan katta yozuv stoli yonida o‘tirib o‘z ishini boshlagan olimni tasavvur qiling	Ekskursant xayolan bino devorlarini olib tashlab, yozuv stoli yonida o‘tirgan olimni tasavvur qiladi.
Ushbu muzeyga e’tibor qarating. U avvalgi observatoriya o‘rniga qurilgan. Uning diametri 46 metr va balandligi 30 metr ichida ulkan marmar sektanta bo‘lib, undan Ulubek Quyosh, Oy va yulduzlarni kuzatgan	Ekskursant gidning hikoyalariga tayanib, voqeani ko‘z oldida jonlantiradi.

¹³7.2-jadval. Muallif ishlanmasi.

Ekskursantlarga nisbatan uzoqroqda joylashgan obyektlarni yoki me'moriy ansamblarni (masalan, «Registon»maydoni, «Shohi Zinda» majmuasi) ko'rsatishning o'ziga xos jihatlari bor. Bu yerda obyektlarni ko'rsatishning panoramali usulini qo'llash maqsadlidir. Ekskursantlar ongida obyekt to'risida tasavvur uyonishi uchun ular obyektga bir necha marotaba ko'z tashlashlari kerak bo'ladi. Ushbu jarayonni gid o'z ko'rsatmalari bilan yo'naltiradi.

Murakkab konstruksiyali obyektlarni yoki keng joylar - bolarni, urush maydoni kabi obyektlarni ekskursantlar o'zlashtirishlari oson kechishi uchun avval hududni maket, model, chizma, rejada ko'rsatish maqsadlidir. Bu ekskursantlarga obyekt konstruksiyasini tushunishga, o'lchamlarini his etishga, detallarini o'rganishga yordam beradi.

Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko'rsatish jarayoni ikki tomonlama jarayon bo'lib, u quyidagilarni birlashtiradi:

a) obyektning mohiyatini tushuntirishga yo'naltirilgan gidning faol harakatlarini;

b) ekskursantlarning faol harakatlarini (kuzatish, o'rganish, tadqiq qilish).

Gid o'z izohlari bilan ekskursantlar qarshisida turgan obyektlarni ko'rishga yordam qiladi. Gid ko'rsatmalarini bir necha guruhga bo'lish mumkin:

- ekskursantlarni obyektning ma'lum bir qismi yoki detaliga yo'naltiruvchi;
- ekskursantlar diqqatini aniq obyektga yo'naltiruvchi;
- bir obyekt (avval ko'rilgan) ikkinchisi bilan solishtiruvchi;
- obyektni chuqurroq tushunish maqsadida uning o'ziga xosligini izohlovchi;
- obyektni atrof muhitdan, bir qator o'xshash obyektlar, ansamblardan ajratuvchi;
- o'z kuzatuvlari asosida xulosalar qiluvchi.

7.2. Obyektlarni ko'rsatishning turlari va o'ziga xos xususiyatlari

Avtobusliekskursiyada obyektlarni ko'rsatishning to'rt turi mavjud:

1. Avtobusning 50-60 km/s tezligida obyekt oynadan ko'rsatiladi, gid ko'ringanlarni sharhlab boraveradi. Ko'rsatishning bunday turida yo'l-yo'lakay obyektlar haqida qisqa ma'lumot beriladi.

2. Avtobus harakati sekinlashtirilganda obyektlar oynadan kuzatiladi. Bu jarayon tarixiy, madaniy obidalarni tomosha qilishva yuzaki taasurot olish imkonini beradi. Odatda qo'shimcha obyektlar bu tartibda ko'rsatiladi.

3. Avtobus to'xtaganda, undan tushmasdan oynasidan obyektlar kuzatiladi. Ekskursantlar obyektlar bilan chuqurroq tanishadi, obyektlarni ko'rsatish usullarini qo'llash imkoniyati chegaralangan bo'ladi.

4. Avtobusdan to'xtash joylariga tushgandan keyin obyektlar obdon ko'rsatiladi. Ushbu jarayonda obyektlarni ko'rsatish usullarini qo'llash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Obyektlarni ko'rsatish ekskursiya xizmatining asosiy elementi sifatida o'zining bir necha xususiyatlariga ega.

Ko'rsatishning faolligi. Obyektlarni ko'rsatish jarayoni bu inson qo'li bilan yaratilgan yoki tabiat in'omi bo'lgan obyektlarni shunchaki passiv tomosha qilib bahramand bo'lish emas, balki maqsadli kuzatish, ekskursiya xizmati metodikalari yordamida obyektlarni tahlil qilish, gid va ekskursantlarning faol harakatini talab etuvchi jarayonidir.

Obyektlarni ko'rsatishning mantiqiy ketma-ketligi. Ekskursiya xizmatida har keyingi obyekt mavzuni yoritishdagi pillapoya hisoblanadi. Bu holat obyektning boshqa obyektlar orasidagi o'rnini belgilaydi. Ko'rsatishning mantiqiyliigi, obyektlar orasidagi bolliqlik aniq ketma-ketlik bilan ta'minlanadi.

7.3. Obyektlarni ko'rsatishning usullari

Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko'rsatish usullariga obyektlar kuzatuvini tashkillashtiruvchi va obyektni atrof muhitdan, bir butunlikdan ajratish imkonini beruvchi usullar kiradi. Ko'rsatish usullarining vazifasi – obyektlarning tashqi qiyofasidagi o'zgarishlarni ko'z ilaydigan qilib, zaruriy rakursda ularni ko'rsatishdir.

Ko'rsatish usullari obyekt kuzatuvini yengillashtiradi, uning o'ziga xos jihatlarini ajratadi. Bunday jihatlar oddiy tomosha paytida ilamas bo'lib, ekskursantlarga obyektни xayolan bo'laklarga bo'lish, yo'qolgan detallarni tiklash, avvalgi holatini «ko'rish», tarixiy voqealarni jonlantirishga yordam beradi.

7.4.Ekskursiya xizmati amaliyotida obyektlarni ko'rsatishning usullari

Oldindan ko'rib chiqish usuli. Bu usul ekskursantlar obyekt joylashgan joyga kelganlaridan so'ng qo'llanilib, obyektни kuzatishning birinchi bosqichi hisoblanadi. Usuldan foydalanishning ikki varianti mavjud. Birinchi variantda «bu ... obyekt, marhamat tanishib chiqing» so'zi bilan gid ekskursantlarga obyektни tashqi ko'rinishi, ba'zi detallarini mustaqil ko'rib chiqishlarini taklif etadi. Shundan so'ng gid guruh diqqatini obyekt mohiyatini aniqlashga yo'naltiradi. Bu ekskursantlarga:

- voqealar sodir bo'lgan tarixiy joy haqida tasavvur uyotish;
- mazkur obyektни tabiiy holatda tasavvur qilish;
- obyektga baho berish;
- obyektning tabiiy muhiti haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi.

Oldindan ko'rib chiqish usulidan foydalanishning ikkinchi variantida gid avvaliga qisqa chiqish so'zi (5-6 daqiqali) bilan guruhga obyektни kuzatish jarayonida qanday o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlab o'tadi.

Panoramali ko'rsatish usuli. Bu usul ekskursantlarga joyning umumiy ko'rinishini kuzatish imkoniyatini beradi(masalan, Samarqand viloyatidagi «Registon» maydoni). Panoramali ko'rsatishda maxsus maydonchalar, minoralar, ko'priklar va boshqa baland nuqtalar tanlanadikim, u yerdan shahar, maydon, vodiylar, daryolar xuddi kaftdek namoyon bo'ladi. Keng manzarani ekskursantlar faol qabul qilishi uchun kompozitsion markaz tanlanadi va guruhning diqqati unga jalb etiladi. Panoramali ko'rsatishning yana bir o'ziga xosligi shundaki, ekskursantlar nigohi ko'plab obyektlarga tushadi. Gid mavzuni yoritadigan obyektlarni, umumiylikdan xususiylikka qarab ko'rsatishi kerak.

Ko'rish orqali rekonstruksiyalash (qayta tiklash). «Rekonstruksiya» tushunchasi biror narsani qoldiqlar yoki yozma manbalarga asoslanib dastlabki

ko‘rinishini qayta tiklash ma’nosini anglatadi, ya’ni so‘zlar yordamida tarixiy obyektning dastlabki holatini ekskursantlarning tomoshaviy taassurotiga tayanib tiklaydi. Bu usul urush, xalq qo‘zolari, qatl va boshqa voqealar bo‘lib o‘tgan tarixiy joylar ko‘rsatilayotganda qo‘llaniladi. Davlat arboblari, mashhur yozuvchilar, olimlar, bastakorlar, rassomlar hayoti va faoliyati bilan boliq joylarni ko‘rsatishda ham ushbu usulni qo‘llash mumkin. Usulning vazifasi ekskursantlarga ushbu joyda bo‘lib o‘tgan tarixiy voqea, bino va inshootning dastlabki holatini ko‘z oldida gavdalantirish imkoniyatini berishdir.

Voqealarni jonlantirish usuli. Voqealarni konkret joy bilan bolashda ushbu usul muhim ahamiyatga ega. Bu usul ekskursantlar diqqatini voqea bo‘lib o‘tgan ma’lum joyga qaratish imkonini beradi. Ma’lumotlarni yetkazishda usul umumiylikdan xususiylikka o‘tishni nazarda tutadi. Masalan, Samarqand vino zavodidagi ekskursiya xizmatida «Aynan shu sexlarda dunyoda tanilgan vinolar tayyorlanadi» deb gapirib o‘tish mumkin.

Ko‘rganlarni taqqoslash usuli. Ekskursiya xizmati metodikasida taqqoslashning har xil turlari qo‘llaniladi: ko‘z oldida turgan obyekt boshqa bir obyekt bilan taqqoslash, xayolan tiklanayotgan yoki avval ko‘rsatilgan obyekt bilan taqqoslash. Ushbu jarayonda bir-biriga o‘xshash obyektlar yoki turlicha obyektlar ham solishtirilishi mumkin.

Memorial taxtani ko‘rsatish usuli. Ekskursiya xizmatida gid o‘z hikoyasini dastavval obyektning tahlili va u bilan boliq voqealar bilan boshlaydi. So‘ng obyektga o‘rnatilgan memorial taxtaga ekskursantlar diqqatini jalb etadi.

Tayanch iboralar: ekskursiya xizmatida obyektlarni ko‘rsatish, ko‘rsatishda ketma-ketlik, ko‘rsatishning bosqichlari va turlari, ekskursiya xizmatida obyektlarni ko‘rsatishning usullari, oldindan ko‘rib chiqish usuli, panoramali ko‘rsatish usuli, voqealarni jonlantirish usuli, ko‘rganlarni taqqoslash usuli, memorial taxtani ko‘rsatish usuli.

Nazorat uchun savollar

1. Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko‘rsatishning vazifasi
2. Obyektlarni ko‘rsatishning turlari va o‘ziga xos xususiyatlari

3. Obyektlarni ko‘rsatishning usullari
4. Ekskursiya jarayonida obyektlarni ko‘rsatishning bosqichlarini sanab bering?

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.
2. Andrew P. Sage, William B. Rouse. Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises.- USA: Wiley, 2011.
3. Абдувоҳидов А. Туризм ривожланишини прогнозлаш. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2016.
4. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
5. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
6. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
7. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
- 6.Е.И.Ильина. Туроперейтинг: Стратегия и финанси. -М.: "Финансы и статистика", 2004.- с. 160-163

8-BOB. EKSKURSIYA XIZMATIDA OBYEKTЛАRNI HIKOYA

QILISH USULLARI

8.1. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilish vazifalari.

8.2. Ekskursant replikasi

8.3. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishning o'ziga xos xususiyatlar.

8.1. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilish vazifalari

Ekskursiya xizmati jarayonida ekskursantlarning atrofdagi obyektlarga nazar tashlab, uni idrok etishi hamda gidning hikoyasi o'rtasida uyunlikni ta'minlash muhimdir. Ekskursiya hikoyasi nima? Bu ekskursiya xizmatining ozaki qismi bo'lib, gid tomonidan guruhga obyektlar haqida ma'lumotlar, tushunchalar berish jarayonidir. Bu obidalar, tarixiy voqealar, tarixiy shaxslar to'risidagi obrazli ma'lumotlardir.

Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishning rolini baholashda ekskursiyashunos olimlar hamfikir bo'lishgan. Ularning fikricha, obyektlarni hikoya qilish ko'riladigan obyektlarga qo'shimcha hisoblanib, u bo'shliqlarga ega bo'lmasligi, ma'ruzaga aylanib qolmasligi kerak.

Gidning hikoyasi ikki xil vazifani bajaradi:

- izohlaydi, tushuntiradi, ko'rgan jarayonlarni to'ldiradi;
- ayni damda ekskursant ko'rolmaydigan narsani qayta tiklaydi.

Ekskursiya xizmatida ekskursantlar savollariga javob berish, gid replikasi, ekskursiya boshlanishidagi kirish so'zi va yakunidagi xulosa qismi, «gid portfeli» dagi ko'rgazmali vositalarni namoyish etish ham hikoya qilishga kiradi.

Ekskursiya xizmatida hikoya qilish– individual nutq (monologik) namunasi bo'lib, omma oldida qabul qilingan nutq me'yorlariga rioya qilingan holdagi gidning ovozli shaxsiy matnidir. Ekskursiya xizmati obyektlarini hikoya qilish jarayoni ozaki axborotdan - ko'rgazmali, ko'rgazmali taassurotlardan - so'zli baholash va

xulosalarga qarab kengayib boradi. N.A.Geynikening ta'kidlashicha, mavzuni o'rganishda hikoyaning me'yoridan oshishi, ekskursiya xizmatida ozaki materiallarning ko'payishi uning asosiy ahamiyatligini yo'qotadi. Gidlarda tez-tez uchrab turadigan kamchilik ular tomonidan ekskursiya obyektlari unchalik ko'p ko'rsatilmaydi aksincha, hikoya qilinadi. Bu esa ekskursantlarning o'z ustida mustaqil ishlash qobiliyatini susaytiradi, ya'ni ekskursiya jarayonini illyustratsiyaga boy ma'ruzaga aylantiradi. Demak, ekskursiya xizmatida hikoya qilinayotgan har bir narsa ko'rgazmali qatorda bo'lishi lozim. Gid guruhga obyektни ko'rsatish bilan birga uni chuqur tahlil qiladi, tushuntiradi, tarixiy dalillarni keltiradi.

Ekskursiya xizmati hikoyasiga oldindan tayyorgarlik ko'riladi. Hikoya qilishda gidning xayoliga to'satdan biror fikr kelishi mumkin. Masalan: mamlakat, xalqning ayni damda boshidan kechirayotgan holatlari, voqea, hodisalar, dalillar, she'riy ijod hamda badiiy asar namunalari va shu k. Ekskursiya xizmati hikoyasiga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat:

- mavzuiyligi;
- aniqligi;
- boliqligi;
- mantiqiyliigi;
- qisqa va lo'ndaligi;
- ishonchliligi;
- soddaligi;
- yakunlanganligi;
- ko'rsatish jarayoni bilan boliqligi,
- ilmiyligi.

Ekskursiya obyektlarini hikoya qilish monolog xususiyatiga ega. Shuni ham ta'kidlash joizki, ayrim gidlar ekskursiya jarayonini ma'lum bir qismini dialogga aylantirishadi. Gid hamda ekskursantlar o'rtasidagi dialog jarayonida materialni qabul qilish faollashadi. Ekskursiya xizmatida monologdan dialogga o'tishda

ekskursantlar tomonidan beriladigan savollarga javob berishi va ularning replikalari bilan ishlash giddan katta mahorat talab qiladi.

8.2. Ekskursant replikasi

Ekskursant replikasi – uning biror- bir narsa yuzasidan fikri bo‘lib, u har doim ham to‘ri bo‘lavermaydi. Ekskursantlar replikasidan chekinish tavsiya etilmaydi. Gidning ekskursantlar replikasi bilan ishlashining metodikasi mavjud bo‘lib, u replikalarga javobni (ekskursantlardan birining fikriga javob reaksiyasi) mohirlik bilan hikoyaga bolab ketishi lozim.

Gidning hikoyasi ekskursiya xizmatida quyidagi vazifalarni bajaradi: obyektни ekskursantlar to‘ri tushunishiga, baholashiga va ko‘rishiga yaqindan ko‘maklashadi, ko‘rganlari asosida ma’lum bir xulosalar qilishga yordam beradi. Gid hikoyasi davomida obyektning ko‘rib bo‘lmaydigan tomonlarini ham ularga yetkazib beradi. U ekskursantlar kuzatuvini umumlashtirgan holda, olgan axborotni to‘ri qabul qilinishini ta’minlab beradi.

Nutqning tushunarligi, aniqligi, ifodaligigi bir necha omillarga boliq, jumladan:

- fikrlarni yorituvchi so‘zlarni to‘ri tanlash;
- gaplar orasida bolovchilar, nutqning ifodali vositalaridan foydalanishi, nutq texnikasini egallash (nafas olish, ovoz, diksiya);
- nutq ohangiga e’tibor qaratish.

Gidning tili ma’lum bir mezonlarga javob berishi lozim: *oydinlik*– tinglovchilarga tushunarli va mosligi, *aniqlik*– nutq tarkibigining fikri, ekskursiya maqsadi va mavzusiga muvofiqligi, *ravonlik* – til vositalaridan foydalanishning mantiqiy to‘g‘riligi.

8.3. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishning

o‘ziga xos xususiyatlari

Ekskursiyaxizmatiamaliyotidaobyektnihikoyaqilishningoltita o‘zigaxosxususiyatlariniajratishmumkin:

1. Guruhning harakatlanishi tezligiga hikoya tezligining bog‘liqligi. Gid hikoyasi ekskursiya marshruti, harakatlanish ritmiga tobedir. Masalan, bolalar guruhi

uchun tayyorlangan hikoya harakatlanish tezligidagi tafovut tufayli katta yoshdagi guruhda foydalanilmaydi, shuningdek, bir mavzudagi hikoya piyoda va avtobusli ekskursiyada turlicha hajmda bo'ladi.

2. Hikoya qilishning obyektini ko'rsatishga tobe'ligi. Gidning hikoyasi marshrutda ko'rsatiladigan obyektдан ajralmaydi. Hikoyaning mazmuni obyektini kuzatish vazifasiga bo'ysunadi. Hikoya ko'rsatiladigan obyektlar bilan birga berib boriladi, uni to'ldiradi, ko'ringanlarni izohlaydi. Hikoyaning mazmuni o'rganiladigan obyekt bilan belgilanadi (tabiat, muzey ekspozitsiyasi, tarixiy obida, qadrlı joylar, urf-odatlar va sh.k).

3. Hikoya qilishda ko'rgazmalı dalillardan foydalanish. Gid hikoyasi shunday tuziladiki, go'yo obyektlarning o'zi «so'zlayotgandek» bo'ladi. Bundayin natijaga hikoya qilishning obrazli ijrosi, obyektini mohirlik bilan ko'rsatilishi, «gid portfeli»dagi ko'rgazmalı materiallardan to'ri foydalanish orqali erishiladi. Hikoya qilish obyektini ko'rsatish bilan uyunlikda olib borilmasa, u ma'ruzaga aylanadi.

4. Hikoya qilishning taalluqligi (bir predmetga qaratilganligi), ya'ni, hikoyaning ekskursantlar nigohi qaratilgan obyektga bolıqligidir. Gid o'z hikoyasida aniq bir obyekt – bino, me'moriy ansambl, tabiat durdonasini inobatga olayotgan bo'ladi. Ushbu metodikaning o'ziga xosligi shundaki, gid ekskursantlar diqqatini bir predmetga qaratishi kerakligi bo'yicha ko'rsatma beradi. Ushbu holat bir xil o'xshash binolar joylashgan ko'chada ro'y berayotgan bo'lsa, u holda kerakli binoni ajratib olish uchun gid tomonidan uning rangi, qurilish uslubi ta'kidlab o'tiladi. Ekskursantlar binoni ilab olganidan so'ng gid hikoyasini davom ettiradi.

5. Ekskursiya hikoyasining aniqligi. Aniqlik degani bu nafaqat mavzudagi balki, keltirilgan faktlardagi aniqlik hamdir. Hikoya qilishda aniqlik materiallarni umumiy tarzda havola etish emas, aksincha mavzuni ochib berishda, tushuntirishda aniq materiallardan foydalanish tushuniladi. Hikoya qilishda aniqlik materiallarning rangbarangligi (dalillar, misollar, sanalar, raqamlar, familiyalar) bilan belgilanadi, deyish noo'rin. Ekskursiya xizmatida materialning aniqligi – fikrning aniqligi, ma'lum bir narsani aniq va konkret shaklda berishdan iborat.

6. Hikoya qilishning ta'kidlovchi xususiyati. Gid tarixiy voqea-hodisalarni hikoya qilishda u xuddi shu tarzda, aynan shu joyda, sanab o'tilgan shaxslar unda ishtirok etganligini ishonch bilan ta'kidlaydi. Aniq bir voqeani ta'riflashda hozirgi zamon (o'tmish yoki kelajakka) bilan bolaydi, uni obyektiv isbot sifatida, ma'lum bir shaxs tomonidan amalga oshirilganligiga uru berib o'tadi. Puxta tayyorlangan va o'tkazilgan ekskursiya xizmati ekskursant xayolida ko'rib turgan obyektidan ham ziyoda narsalarni ilab olish imkonini berishi mumkin.

Ko'pgina ekskursiya xizmati obyektlari unga boliq voqea-hodisalar bilan qiziqarli bo'lishi mumkin. A harfi bilan ekskursiya xizmati obyektini belgilasak, B harfi bilan uning atrofida sodir bo'lgan voqea-hodisalarni keltirsak, unda quyidagi oddiy formulani olamiz: A+B. Mazkur formulaning mazmuni ekskursiya xizmati amaliyotida turlicha variantlarga ega. Ularning ayrimlarini keltiramiz.

8.1-jadval

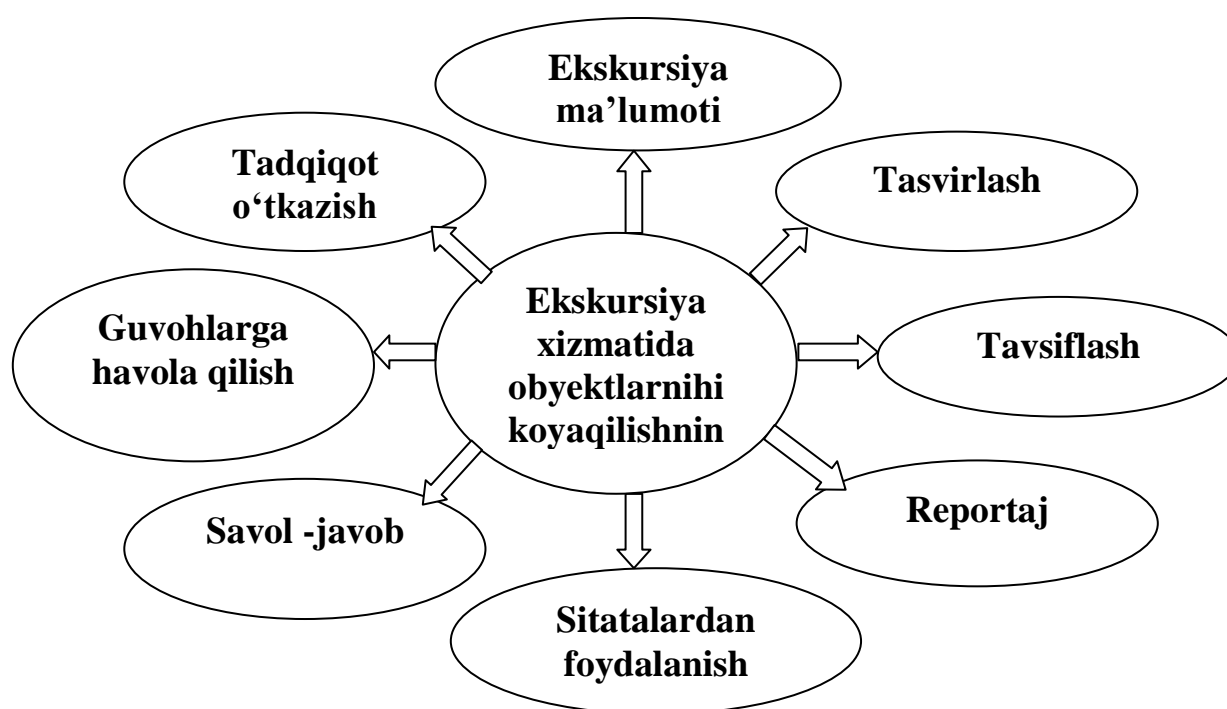
Ekskursiya xizmati amaliyotida turlichalar

Ekskursiya xizmati obyekt	Ekskursiya xizmati obyekt bilan boliq voqea-hodisalar
San'at namunasi sifatidagi tarixiy va madaniy obida	Tarixiy voqea yoki aniq bir shaxs sharafiga bunyod etilgan obida
Me'moriy namuna sifatidagi bino	Mazkur binoda yoki atrofida sodir bo'lgan tarixiy voqea-hodisalar
Ma'lum bir davrga tegishli qurilgan turar joy	U bilan boliq shaxslarning hayoti va ijodi
Katta ko'cha, ariq, ko'prik kabi quruvchi muhandislik namunalari	Ushbu inshootlar bilan boliq hodisalar. Ilm-fan taraqqiyotining u bilan boliq jihatlari
Tabiat in'omlari: o'rmon, dala, yaylov va boshqalar.	Ushbu hududning jozibadorligi

8.4. Obyektlarni hikoya qilishning usullari

Ekskursiya xizmati jarayonida *hikoya qilish usullari* ekskursantlarning tomoshaviy taasurotini uyotuvchi, obyektning ichki ko‘rinishini tasvirlash, kuzatilayotgan obyektga ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni tushuntirishga asoslangan usullardir. Shu yo‘l orqali o‘rganilayotgan obyekt, hamda unda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni o‘rganishga keng yo‘l ochadi.

Obyektlarni hikoya qilish usullarining *vazifasi* faktlar, misollar, voqea-hodisalar shunday taqdim etish kerakki, ekskursantlar ko‘z oldida voqea-hodisalar gavalansin. Ekskursiya xizmati amaliyotida obyektlarni hikoya qilishning quyidagi usullaridan foydalanish mumkin.

8.1.-rasm. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishning usullari¹⁴

Ekskursiya ma'lumoti usuli obyektning ko‘rinish orqali rekonstruksiya va lokalizatsiya usullari bilan birga qo‘llaniladi. O‘rganilayotgan obyekt haqida qisqacha ma‘lumotlar havola etadi: qurilishi (restavratsiya) sanasi, loyiha muallifi, hajmi, maqsadi va boshqalar. Qo‘shimcha obyektlarni ko‘rsatishda esa gid ushbu

¹⁴Mualliflar ishlanmasi.

usuldan foydalanib, guruhga obyekt haqida lo'nda ma'lumot berib o'tadi. O'zining mazmuni va tarkibiga ko'ra ushbu usul yo'l-yo'lakay ekskursiya axborotini eslatadi.

Tasvirlash usuli ekskursantlar ongida obyektning shakl-shamoyili, hajmi, qanday materialdan tayyorlanganligi, atrofdagi obyektlarga nisbatan joylashuvi haqida to'ri taasurotlar hosil bo'lishiga yordam beradi. Tasvirlash usuliga aniqlik, konkretlik xosdir. Mazkur usul obyektning tashqi qismidagi o'ziga xosligini gid tomonidan bayon etilishini nazarda tutadi.

Tavsiflash (harakteristika berish) usuli predmet, hodisa, shaxsning sifati va farq qiluvchi xossasini aniqlashga qaratilgan. Ekskursiya jarayonida obyekt va shaxslarning so'zli tavsifi (harakteristikasi) beriladi.

Tasvirlash usulidan farqli ravishda tavsiflash usulida obyekt va uning o'rnini aniqlashda bir qator xususiyat va xossalari sanab o'tilib, obyektни o'xshash obyektlar orasidan ajratadi yoki aksincha, ular bilan uyunlashtiradi.

Tasvirlash usulida obyektning faqatgina tashqi qismlariga e'tibor qaratilsa, tavsiflash usulida uning ichki tomoni, ya'ni ko'z ilamas xossalari, qadr - qimmat, mualliflik yondashuvining o'ziga xosligi, jozibadorligiga to'xtalib o'tiladi. Misol tariqasida Samarqanddagi «Registon» maydonini bezab turgan «Tillakori» madrasasini qisqacha tavsifini berib o'tishimiz mumkin: Tillakori XV asrda poydevori qisman saqlanib qolgan karvonsaroy ustida qurilgan, imorat ham madrasa va ham shahar masjidini vazifasini o'tagan. Masjid ko'pgina gallereyani birikitiruvchi yagona markaziy katta zalga ega bo'lib, hujralar bilan o'ralgan ko'rkam hovli ham mavjud. Aylana ustidagi tashqi feruza rang gumbaz bizning davrimizda tugal holga aylantirilgan. Mehrob yoniga baland marmar minbar qurilgan. Obidani mozaik bezatishda sariq, yashil o'ymakorlik san'ati jilolari keltirilgan. Masjidning ichki qismi kundal texnikasi asosidagi oltin suvi yuritilgan gulli o'simlik bezaklari (uni Tillakori –Oltin bilan bezatilgan) bilan boyitilgan. Tillakorining sharqida Shayboniylar daxmasi joylashgan (XVI asr boshida ko'chani to'rilash natijasida o'zining ilk o'rniga qaytarilgan). Mazkur baland bo'yli, to'riburchakli, marmarli maydonda o'z vaqtida Shayboniylarning Samarqanddagi avlodi qabrlari qo'nim

topgan. Madrasa ta'surotga boydir. Uni bir ko'rish bilan bir umr esda saqlash mumkin.

Reportaj usuli jurnalistika janriga xos bo'lib, ayni damda gid ko'z oldida sodir bo'layotgan hodisani tezkorlik bilan yetkazib berishdan iborat. Mazkur janrni qo'llayotgan jurnalist har doim sodir bo'layotgan voqea yoki hodisaning guvohiga aylanadi. Gid ekskursiya xizmati davomida ekskursantlar guvohi bo'layotgan hodisa, jarayonni sharhlab boradi (masalan, hamirni bo'lakchalarga ajratib, «Samarqandcha» nonni yasayotgan nonvoy harakatlari), ekskursantlar esa ko'z o'ngida jarayon rivojlanib borayotganligini kuzatadilar.

Sitatalardan foydalanish usuli. Sitata – bu biror matndan olingan parcha yoki biror kishining gapini aynan keltirishdir. Sitatalarga quyidagi holatlarda murojaat qilinadi: tasdiqlashga, o'z fikrlarini ishonarli va yorqin ifodalashga, ma'lum bir tarixiy davr jilosini saqlab qolishga, biror taniqli shaxsning fikri bilan tanishtirishda va shu kabilar.

Savol-javob usulida gid ekskursantlarni faollashtirish maqsadida hikoya jarayonida ularga savollar beradi. Bunday savollarning ko'pi ekskursantlardan javob olishga qaratilmagan va bir usul vazifasini bajaradi, xolos. Savollarni bir necha turga bo'lish mumkin: odatda gid javobini kutmasdan o'zi javob beradigan savollar, tarixiy mazmunga ega bo'lgan savollar, ekskursantlar e'tiborini kuchaytiradigan savollar.

Guvohlarga havola qilish usuli voqea - hodisalarni obrazli tarzda tiklash imkonini beradi. Masalan, «Hamid Olimjon teatrining mashhur obrazlari» nomli ekskursiya xizmatida mazkur teatr sahnasida obraz yaratgan aktyorlar bilan hamsuhbat bo'lish mumkin. Mashhur shaxslar hayotini yorituvchi ekskursiya mavzularida esa ularni yaqindan bilgan, taniganlarni suhbatga tortish mumkin.

Tadqiqot o'tkazish usulida gid ekskursiya mavzusini mustahkamlash maqsadida ekskursantlarga turli topshiriqlar berib ularni faollashtirishi mumkin. Ayniqsa, ekskursiya xizmati tabiat qo'ynida bo'lsa, masalan, to'nkadagi halqalarni sanab daraxtning yoshini, yonayotgan qoozni tashlab chuqurlikni, barg va igna yordamida qutblarni aniqlash kabi tadqiqotlarni o'tkazishi mumkin.

Tayanch iboralar:obyektlarni hikoya qilish mohiyati, hikoya qilishga qo'yilgan talablar, ekskursiya hikoyasining vazifasi, ekskursiya xizmatida hikoya qilishning o'ziga xosligi, hikoya qilishning usullari, ekskursiya ma'lumoti usuli, tasvirlash usuli, tavsiflash (harakteristika berish) usuli, reportaj usuli, sitatalardan foydalanish usuli, savol-javob usuli, guvohlarga havola qilish usuli.

Nazorat uchun savollar

1. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishvazifalari.
2. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishning o'ziga xos xususiyatlari
3. Obyektlarni hikoya qilishning usullari?
4. Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishning usullari.

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.
2. Andrew P. Sage, William B. Rouse. Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises.- USA: Wiley, 2011.
3. Абдувоҳидов А. Туризм ривожланишини прогнозлаш. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2016.
4. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
5. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
6. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
7. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
- 6.Е.И.Ильина. Туроперейтинг: Стратегия и финанси. -М.: "Финансы и статистика", 2004.- с. 160-163

9-BOB. EKSKURSIYA XIZMATINING TASHKILIY MASALALARI

9.1. Ekskursiyani o'tkazish texnikasi

9.2. Ekskursantlarning harakatlanishi tartib

9.3. Ekskursiya xizmatida vaqtni to'g'ri taqsimlash.

9.4. Ekskursantlarda e'tibor susayishi va uni bartaraf etish yo'llari

9.1. Ekskursiyani o'tkazish texnikasi

Har qanday ekskursiya xizmatining samaradorligi ko'pincha uni qay darajada o'tkazilishi texnikasiga bog'liqdir. Ekskursiya xizmatini o'tkazish texnikasiga gidning ekskursantlar bilan tanishishi, obyekt oldida ularni to'g'ri joylashtirish, ekskursantlarning avtobus (boshqa transport)dan tushishi va qaytib kelishi, gidning mikrofondan foydalanishi, ekskursiyaning asosiy savollari, mavzuostilariga ajratilgan vaqtga rioya qilish, ekskursantlarning savollariga javob berish kabi jarayonlarni kiritish mumkin.

Gidning ekskursantlar bilan tanishishi. Gid avtobusga kirgan zahotiy oq ekskursantlar bilan salomlashib, o'zining ismi- sharifi ekskursiya tashkil etuvchi firmaning nomi, avtobus haydovchisi bilan tanishtiradi, ya'ni kirish qismini boshlaydi.

Gid o'z faoliyatining boshidayoq ekskursantlar bilan munosabatini o'rnatilgan qonun qoidalarga bo'ysundirishi muhimdir. Gidning ekskursantlar bilan keyinchalik munosabati birinchi tanishuv daqiqalariga bog'liq bo'ladi. Ekskursantlar o'z o'rindiqlariga qulayroq joylashib olishgach, asta-sekin tinchlanishadi va gidga e'tibor qaratishadi. Ekskursantlar gid nimalarga qodirligi, qiziqarli ma'lumotlarni bera olishiga e'tibor qaratishadi, gid esa ularni qanday va nima bilan qiziqтира olishni, mavzuga qanday qilib jalb etish haqida o'ylaydi.

Nigohlar yordamida muloqot ham insonlar orasidagi muomila vositalaridan biridir. Gid ishini shunday olib borishi kerakki, ekskursantlar u nima xohlashini sezishsin. Qoidaga ko'ra insonga nisbatan nigohli muloqot davomiyligi 3-5 daqiqa

davom etadi. Davomli kuzatish yoki aksincha yuzaki, befarq qarash ham kerak emas. Ekskursiya xizmatini to'g'ri tashkil etish uchun oldindan tayyorgarlik ko'rish maqsadga muvofiqdir.

Ekskursiya xizmatining mavzusidan ekskursantlar oldindan xabardor bo'lishi, ya'ni ekskursiya xizmati mavzusining reklamasi uni o'tkazishdan bir - ikki kun oldin boshlanishi kerak, chunki shu vaqt oralig'ida ekskursant o'zini ruhan mavzuga moslashtiradi, jarayonni tasavvur qilishga harakat qiladi.

Har bir mavzuning tanishuv qismi bo'lib, ekskursantlar tarkibiga qarab ham(mahalliy aholi, turistlar, kattalar, bolalar) turlicha mazmunda bo'lishi mumkin.

Ekskursantlarning avtobusdan tushishi(boshqa transport vositasidan).Gid ekskursantlarni avtobusdan tushishiga oldindan tayyorgarlik ko'rish kerak, aks holda ularning asosiy qismi avtobusdan chiqmay, obyektни o'tirgan joyidan kuzatadilar va u bilan yaqindan tanishish imkoniyatini yo'qotadilar. Ekskursiya xizmatida avtobuslarning to'xtash joylari soni va shu joy tanlanishining zaruriyatini tanishuv qismida aytib o'tishi tavsiya etiladi.

Avtobusdan tushish ko'zlangan joylarda gid ekskursantlarga namuna bo'lib, birinchi tushadi va obyekt tomon yo'nalishni ko'rsatadi. Boshqa to'xtash joylari rejalashtirilganda(masalan, sanitar yoki suvenirlar tanlash kerak bo'lganda) gid avtobusning aniq jo'nash vaqtidan xabardor qiladi. Ekskursantlardan grafikka ta'sir etuvchi reglamentga rioya qilishlarini talab qilish lozim. Agar to'xtash vaqti ma'lum bir sabablar bilan qisqartirilsa yoki uzaytirilsa, gid bu haqda ekskursantlarni xabardor etishi kerak bo'ladi.

Obyekt oldida ekskursantlarni joylashtirish tartibi. Ekskursiya mavzusini tayyorlash jarayonida ekskursantlar obyektни kuzatishi uchun qulay bo'lgan bir nechta variantlari aniqlanadi. Bunday variantlar obyektни ko'rishda belgilangan joyni boshqa guruh band etganida yoki quyosh nuri ko'zni qamashtirganda qo'llaniladi. Jazirama issiq kunlarda ekskursantlarni soya salqinda, yomg'ir paytida pana joylarda, daraxt ostida joylashtirish tavsiya etiladi. Agarda obyektни atrof-muhit bilan uyg'unlikda ko'rsatish rejalashtirilgan bo'lsa - uzoq nuqta va aksincha agar obyektning alohida detallari tahlil qilinsa - yaqin nuqta tanlanadi. Bularning barchasi

texnologik haritaning «tashkiliy ko'rsatmalar» grafasida yoziladi. Har bir gid bu ko'rsatmalarni diqqat bilan o'rganib, ekskursiyani o'tkazishdan avval joylashtirish nuqtalarini ko'rib chiqadi. Obyektlarni kuzatishda va avtomagistrallardan o'tishda ekskursantlarning xavfsizligini ta'minlash ham talab etiladi.

Bir vaqtda obyekt oldida bir necha guruh kelgan bo'lsa, ularni shunday masofa oralig'ida joylashtirish lozimki, gid o'zining hikoyasi bilan boshqa gidga halaqit bermasin. Ayniqsa, muzeylarda eksponatlarni ko'rsatishda bundayin muammoga duch kelish mumkin.

9.2.Ekskursantlarning harakatlanishi tartibi

Ekskursantlarning harakatlanishi *tartibi* (*avtobusdan obyekt tomonga, obyektidan avtobus tomonga, obyektlar oralig'ida*). Ekskursantlar guruhi harakatlanayotganda gidning o'rni ularning o'rtasida bo'lib, bir nechtasi oldinda, bir nechtasi yonidan, qolganlari orqadan yurishadi. Muhimi, ekskursantlarning tarqalib ketmasligi va guruh boshiyu oxiridagi masofa 5-7 metrdan oshmasligi kerak. Gid ekskursantlarning jipslashuvini ta'minlashi zarur. Aks holda ular tarqalib ketsa gidning hikoyasini eshitmay qolishi, mavzuning mohiyatini anglay olmasligi mumkin. Tajribali gidlar marshrutda ekskursantlar harakatini boshqarishni ham eplaydi.

Ekskursantlarning bir maromda harakatlanishi ularning tarkibiga (bolalar, yoshlar, o'rta yoshlilar, qari kishilar), joyning relefiga (tog' zonasi, yo'llar holati, sexlarda va sh.k.) bog'liqdir. Piyoda ekskursiyada obyektlarning bir-biriga yaqin joylashganligi sababli ekskursantlarning harakati ham sekin, bir maromda bo'ladi. Avtobusli ekskursiyada ekskursantlar harakatini bir maromda ushlab qiyinroq kechadi. Shuning uchun, gid avtobusdan tushishi bilan birdaniga harakatlanmasdan, barchaning tushishini kutadi (ayniqsa, ko'riladigan obyekt uzoqroqda joylashgan bo'lsa).

Gid marshrut jarayonida ekskursantlarning mustaqil harakatlarini ham boshqaradi. Masalan, ekskursantlar obyektidagi yozuvlarni mustaqil o'qiydilar, me'moriy jozibadorligini tahlil qiladilar, cho'qqiga uning balandligini ko'rish uchun

chiqadilar, minoralarga uning «g'aroyib zinalari» bo'ylab ko'tariladilar. Bunday harakatlar ularning taassurotlarini boyitadi, qo'shimcha ma'lumotlar olishiga hamda obyektning betakror xususiyatlarini his qilish imkoniyatini beradi.

Ekskursantlarning avtobusga qaytishi. Ekskursantlarning avtobus tomon harakatlanishini gid boshqaradi va eshikning o'ng tomonida turib ularni bildirmay sanaydi. Ekskursantlarning hammasi yig'ilganiga ishonch hosil qilganidan so'ng, avtobusga chiqib, harakatlanish uchun haydovchiga ishora beradi. Avtobusda o'z joyini egallab bo'lgan ekskursantlarni sanab o'tirishning hojati yo'q.

Gidning o'rn. Gid avtobusda shunday joyni egallashi lozimki, hikoya qilinayotgan obyektlar unga yaxshi ko'rinib tursin. Qoidaga muvofiq haydovchining yonidagi maxsus o'rindiqlik gid uchun mo'ljallanganidir. Avtobus harakati vaqtida gidning tik turishi (ekskursantlarning ham) xavfsizlik yuzasidan mumkin emas.

Piyoda harakatlanadigan ekskursiya xizmatida gid obyektga nisbatan yonbosh turishi maqsadga muvofiqdir, chunki qarshisida turgan obyektning ko'rib tahlil qiladi va o'z taassurotlarini hikoya qiladi. Avtobusli ekskursiya xizmatida gid ekskursantlarga orqasi bilan o'tirib, oynadan ko'rinayotgan yoki ko'rinishi kutilayotgan obyektlarni hikoya qiladi.

9.3. Ekskursiya xizmatida vaqtni to'g'ri taqsimlash.

Metodik ishlanmalarda har bir mavzuostilarni yoritib berishga sarflanadigan vaqt aniq ko'rsatiladi. Bu yerda barcha masalalar - obyektlarni ko'rsatish, gidning hikoyasi, obyekt bo'ylab harakati va keyingi marshrut bo'ylab harakati inobatga olinadi. Vaqtni taqsimlay olish ko'nikmasiga gid birdaniga erishmaydi. Buning uchun u qo'l soati bilan obyektlarda mashq qilishi talab qilinadi. Mantiqiy o'tishlarda, mavzuostilarni ochish va asosiy savollarga vaqtni to'g'ri taqsimlashni o'rganish lozim.

Ba'zida ekskursiya vaqti gidga bog'liq bo'lmagan sabablar bilan qisqaradi. Bunga ekskursantlarning uzoq yig'ilishi, turistlar nonushtasining o'z vaqtida berilmasligi, ko'chalardagi tirbandlik kabi holatlar sabab bo'lishi mumkin. Vaziyatni o'nglash uchun gid mavzuni yoritishga ajratilgan vaqtni qisqartirishga majbur

bo'ladi. Qisqartirganda ham asosiy ma'lumotlar saqlanib, muhim bo'lmaganlari olib tashlanishi maqsadlidir. Bunday holatlarga ham gid oldindan tayyor turishi lozim.

Avtobus harakati jarayonida hikoya qilish. Gid avtobus harakatida mikrofondan foydalanib hikoya qiladi. Agar mikrofon yaxshi ishlamasa yoki avtobusda umuman bo'lmasa, harakat vaqtida hikoya qilish samarasizdir. Motor shovqini ekskursantlarning eshitish imkoniyatini chegaralaydi, hikoya faqat yaqin o'tirganlarga eshitiladi, xolos. Bunday holatda ekskursantlarga materiallar harakat boshlanishidan avvalroq tarqatiladi. Harakat vaqtida esa obyekt va joylarning faqat nomi aytiladi. Muhim obyektlar oldida avtobusni to'xtatib, motorni o'chirib, so'ngra hikoyani boshlash kerak. Bu jarayon haydovchi bilan oldindan kelishilgan bo'ladi.

Ekskursantlar savollariga javob berish tartibi. Ekskursiya xizmati amaliyotida savollar quyidagicha tasniflanadi:

- gidning ekskursantlarga savoli;
- hikoya jarayonida beriladigan savollar, unga gidning o'zi javob beradi;
- ekskursantlarning e'tiborini faollashtirish uchun tuzilgan savollar.

Savollar mazmuni turlicha obyekt bilan, mashhur kishilar hayoti bilan, ba'zan biror voqealar bilan bog'liq yoki ekskursiya mavzusiga aloqasi bo'lmagan savollar ham bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda hikoyani oxirigacha tugatib, keyin javob berish kerak. Javob mazmuni munozarali bo'lmasligi, ekskursantlar bahslashishiga ishtiyoq uyg'otmasligi lozim. Gid tanishuv so'zida savol-javoblar tartibini ekskursantlarga tushuntirib o'tadi.

Ekskursiyada tanaffuslar. Ekskursiya jarayonida gid uzluksiz gapirishi noto'g'ridir. Hikoyaning alohida qismlari orasida, yo'lda obyektlarni mustaqil kuzatishda kichik tanaffuslar bo'lishi kerak. Tanaffuslar quyidagi vazifalarni bajaradi:

- *mazmuniy*, tanaffus vaqtida ekskursantlar giddan eshitgani va o'z ko'zlari bilan ko'rganlari borasida fikrlash imkonini oladilar. Faktlarni, ko'rganlarini eslab qoladilar, xulosaga keladilar. Ekskursantlarga har bir obyektни ko'rsatib, hikoya qilgandan so'ng mustaqil kuzatishlari uchun vaqt bo'lishi lozim;

- ekskursantlarga qisqa muddatli *dam olish* imkonini berish. Bunday tanaffuslar ekskursiya xizmati kabi ilmiy-madaniy ishlarning faol shakliga hali ko'nikmagan ekskursantlar uchun muhimdir. Tanaffuslardan yana suvenirlar ko'rish, chanqoqni qondirish, sanitar to'xtashlar uchun ham foydalaniladi.

«Gid portfeli»dan foydalanish.«Gid portfeli»dagi ko'rgazmali vositalarning mazmuni, mohiyati ekskursiya mavzusini tayyorlash va o'tkazish uslubiga taalluqlidir. Har bir ko'rgazmali vosita (fotosurat, rasm, kartinalar reproduksiyasi, portretlar, chizmalar, hujjatlar nusxasi) o'zining tartib raqamiga ega bo'lib, gid uni turgan joyidan yoki qo'lma-qo'l berib ko'rsatishi mumkin.

Ba'zi ekskursiya xizmatida gid magnitofon yoki video tasmlarni eshitishni ham tashkillashtiradi. Muhimi, uskuna sozligi, yozuvlar sifatini oldindan tekshirishi kerak. Gid bundayin uskunalardan foydalanishni bilishi shart.

Ba'zi ekskursiya xizmatida urf-odatlar elementlari kuzatiladi. Masalan, «Motamsaro ona» haykaliga gul qo'yilishi, masjidlarda namoz o'qilishi va h.k. Bunday joylarda qat'iy rioya qilinishi kerak bo'lgan tartib - qoidalar bilan gid ekskursantlarni tanishtiradi.

Ekskursiyani o'tkazish texnikasi bilan bog'liq tashkiliy masalalar «ipidan ignasigacha» o'ylab chiqilmasa, obyektlarni kuzatish uchun qulay sharoit yaratilmasa, hatto qiziqarli hikoya ham, obyektlarni ko'rsatish usullari ham zaruriy samarani bermasligi mumkin.

9.4. Ekskursantlarda e'tiborning susayishi va uni bartaraf etish yo'llari

E'tibor qilish (diqqat qilish) insonning u uchun muhim bo'lgan biror obyektga ruhiy faoliyatini yo'naltirishi va fikrini jamlashidir. Ekskursantlarning e'tibori faqatgina ekskursiya mavzusi materiallariga qaratilishi uchun gid ularning fikrlash faoliyatini to'g'ri tashkil etishi, yo'naltirishi lozimdir. Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko'rish va hikoyasida yangilik, mazmundorlik, soddalilik uyg'unlashib, mavzu dolzarb bo'lsagina ekskursantlar diqqati barqaror bo'lishi mumkin. Katta

hajmdagi ma'lumot ham qanchalik qiziqarli bo'lmasin e'tibor susayishiga olib kelishi mumkin, gid bu kabi holatlar bilan kurashishni o'rganishi lozim.

Gid hikoyasining qaysi daqiqalarida, qanday oraliqda e'tibor susayishi boshlanadi? Ekskursiya xizmati amaliyoti bilan bog'liq bunday ilmiy tadqiqotlar o'tkazilmagan, lekin har bir gid o'z tajribasida bu kabi muammoga duch keladi. E'tibor susayishining davriyligi va davomiyligi ko'pgina sabablarga bog'liq: gid ma'lumotlarining eskirganligi, nutqning yetarlicha obrazli, hissiyotli bo'lmasligi, obyektни ko'rsatish va hikoyasi mazmunidagi bog'liqlikning yo'qligi, gid tomonidan ekskursantlar guruhining o'ziga xosligini tahlil qilinmaganligi va h.k.

Ma'ruza o'qish metodikasidan e'tiborning susayishi vaqti borasidagi yo'nalishli ma'lumotlarni olish mumkin. Notiqlarning chiqishini tadqiq qilgan olimlar shuni aniqlashdiki, tinglovchilarda birinchi e'tibor susayishi ma'ruzaning 14-18 daqiqasida, ikkinchisi birinchisidan so'ng 11-14 daqiqada, uchinchisi 9-11 daqiqadan so'ng, to'rtinchisi 8-9 daqiqadan so'ng va keyinchalik har 4-5 daqiqada yuzaga keladi. Birinchi raqamlar yoshlardagi e'tibor susayishini ko'rsatsa, ikkinchisi katta yoshdagilarga xosdir. Bu ma'lumotlarni gid ham notiq sifatida inobatga olishi mumkin, lekin uning faoliyati tashqi xalaqit beruvchi omillarning ta'siri bilan murakkablashadi(masalan, zaldagi ma'ruzachidan ko'ra).

Ekskursiya jarayonida obyektlar, manzara o'zgarib turadi va bu ekskursantlar e'tiboriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Lekin bitta obyekt oldida 10 - 15 daqiqa uzluksiz ma'lumot berilsa yoki avtobus harakatida atrof-muhit o'zgarishsiz qolsa, hikoyaning 4-5 daqiqasidayoq diqqat susayishi boshlanadi. Uni quyidagi belgilardan aniqlash mumkin: ekskursantlar bir-biriga savol bilan murojaat qilishadi, hikoyaga quloq solishmaydi, ko'z qarashlaridan bilib olish mumkin, ba'zi ekskursantlar guruhdan ajralib, obyektни mustaqil o'rganishadi.

Ekskursantlardagi e'tibor susayishini oldini olish va uni yuqori darajada saqlab qolish uchun gid ularni faollashtiruvchi ruhiy- pedagogik usullarni oldindan o'ylab qo'yishi kerak. Ekskursantlar e'tiborini saqlab qolish uchun bir necha usullar tavsiya etiladi.

Birinchi, ekskursiya obyektlarini ko'rsatish tartibi. Shahar ichidagi 3 soatli avtobusli ekskursiyada 30 tagacha asosiy obyektlarni kiritish mumkin. Bunda har bir obyektga 4 daqiqalik hikoya to'g'ri keladi. Obyektlarni ko'rsatish jarayoni ekskursantlar e'tiborini faollashtiruvchi samarali jarayon bo'lishi uchun u konkret, obrazli, faol, mantiqan ketma-ket, mavzu mazmunini yoritishda navbatdagi pillapoya bo'lishi kerak.

Ikkinchi, «gid portfeli»dagi ko'rgazmali vositalardan foydalanish. Obyektlar yetarli bo'lmagan marshrut uchastkalarida va gid hikoyasi 10-15 daqiqa to'xtovsiz davom etganda ko'rgazmali vositalardan foydalanishi muhimdir. Ko'rgazmali vosita ekskursantlarning hikoyaga bo'lgan e'tiborini ko'taradi, ular eshitishdan ko'rishga o'tadi.

Ekskursiya mavzusi matniga «yorqin faktlar», qiziqarli epizodlarni kiritish tavsiya etiladi. Solishtirish uchun keltirilgan raqamli faktlar yaxshi samara beradi.

Ekskursantlar e'tiborini saqlab qolish uchun qo'llanilgan yorqin faktlar ekskursiya mavzusiga mantiqan mos kelishini ekskursiya matni ustida ishlayotganda inobatga olinadi.

Hazillar, latifalar ham diqqat susayishi bilan kurashda qo'l keladi. Hazil aqliy va jismoniy yengillik bag'ishlaydi, eshituvchilarda ijobiy kayfiyat uyg'otadi, gid va ekskursant o'rtasida iliq munosabatlarni shakllantiradi. Gid shuni yodda tutishi kerakki, ekskursantlarni atayin kuldirish uchun mavzuga to'g'ri kelmaydigan hazillar, latifalardan foydalanmaslik lozim.

Yuqorida aytib o'tilgan savol-javob usulini ham ekskursantlardagi e'tibor susayishini oldini olishda qo'llash mumkin.

Tayanch iboralar: ekskursiyani o'tkazish texnikasi, gidning ekskursantlar bilan tanishishi, obyekt oldida ekskursantlarni to'g'ri joylashtirish, ekskursantlarning avtobusdan tushishi va qaytib kelishi, gidning mikrofondan foydalanishi, ekskursiya vaqtiga rioya qilish, ekskursantlar savollariga javob berish, e'tibor susayishi.

Nazorat uchun savollar

1. Obyekt oldida ekskursantlarni joylashtirish tartibi.
2. Ekskursiya xizmatida vaqtni to'g'ri taqsimlash.
3. Avtobus harakati jarayonida hikoya qilish
4. Ekskursiyada tanaffuslar.

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.
2. Andrew P. Sage, William B. Rouse. Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises.- USA: Wiley, 2011.
3. Абдувоҳидов А. Туризм ривожланишини прогнозлаш. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2016.
4. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
5. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
6. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
7. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

10-BOB. O‘ZBEKISTONNING TARIXIY- ARXITEKTURA YODGORLIKLARIGA EKSORSIYA TASHKIL ETISH

10.1. Samarqand viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida

10.2. Buxoro viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida

10.3. Xorazm viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida

10.4. Toshkent viloyati va Toshkent shahrining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida.

10.5. Mamlakatimizdagi boshqa viloyatlarining tarixiy-arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida.

10.1. Samarqand viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida

O‘zbekistonda jahon madaniyati xazinasiga kiruvchi ko‘plab arxitektura yodgorliklari mavjud. Xiva, Buxoro va Shahrisabz shaharlarining tarixiy markazlari, qadimiy Samarqandning tarixiy yodgorliklari YUNESKO ning «Jahon merosi» deb nomlangan ro‘yxatiga, Boysun tumani aholisining folklor ansambli «Jahon nomoddiy merosi xazinasini» ro‘yxatiga kiritilgan.

O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish va uni yangi bosqichlarga ko‘tarish borasida, avvalo ko‘hna madaniy va arxitektura yodgorliklariga boy bo‘lgan Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Marg‘ilon kabi shaharlar muhim ahamiyatga ega. Bu shaharlarda butun dunyo aholisini hayratga soluvchi va lol qoldiruvchi qadimiy tarixiy yodgorliklar mavjud. Yer yuzining turli mamlakatlarida istiqomat qiluvchi har bir inson bu shaharlarni ko‘rish orzusida yashaydilar. Bir qancha mamlakatlarda O‘zbekiston o‘zining ana shu shaharlari bilan mashhurdir. Tarixiy obidalarining YUNESKO «Jahon merosi» ro‘yxatiga kiritilishining asosiy maqsadi-

o‘z hududida mashhur bo‘lgan obyektlarni dunyoga tanitish va himoya qilishdir. Ma’lumki, O‘zbekiston tarixiy va madaniy yodgorliklarga boy mamlakat. Bebaho merosimizning 140 ta obyektlari YUNESKO tomonidan muhofazaga olingan va tarixiy obyektlar ro‘yxatiga kiritilgan¹⁵. YUNESKO ning «Jahon merosi» ro‘yxatiga Xivadagi Ichan Qal’a 1990 -yil, Buxoroning tarixiy markazi 1993-yil, Shahrisabzning tarixiy markazi 2000-yilda kiritilgan. 200- yil 12-16 dekabr kunlari Finlyandiyaning Xelsinki shahrida YUNESKOning Jahon merosi Qo‘mitasining navbatdagi yig‘ilishi bo‘lib, unda Samarqand shahri ham YUNESKOning «Jahon merosi» ro‘yxatiga kiritildi.

2014-yil 7-iyul kuni Amerikaning taniqli «The Huffington Post» nashri «Dunyoning albatta borib ko‘rishi lozim bo‘lgan 50 shahri» ro‘yxatini e’lon qildi. Dunyoning eng mashhur shaharlari orasida «Sharq marvaridi» –Samarqand ham bor. Mazkur nashr reytingida qayd etilganidek, «Registon maydonidagi madrasalar va qadimgi inshootlardagi naqshlar Buyuk Ipak yo‘lining ko‘hna shahri-Samarqandni jahon islom me’morligining eng go‘zal namunalaridan biriga aylantirilgan».

Ushbu reyting «The Huffington Post» nashri tomonidan minube.net sayohatchilar hamjamiyati bilan o‘zaro hamkorlikda tuzilgan. Bundan ko‘zlangan maqsad «Buyuk ko‘hna poytaxtlardan tortib, to Osiyo, Amerika va ulardan tashqari dunyodagi eng a’lo joyni topish» bilan izohlanadi. Reyting mualliflarining fikr bildirishlaricha, odamlar o‘z hayoti davomida albatta borib ko‘rishi lozim bo‘lgan qadamjolar ro‘yxatidan dunyoning 50 shahari joy olgan. Samarqand MDH mamlakatlari shaharlari o‘rtasida ushbu nufuzli ro‘yxatga kirgan yagona shahardir.¹⁶Turizm sohasi bo‘yicha 2014-yil 1-3 oktabrda Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) Butunjahon turizm tashkiloti Ijroiya kengashining 99-sessiyasi aynan Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan ham bejiz emas.

Samarqand viloyatining asosiy tarixiy-arxitektura yodgorliklari:

1. Afrosiyob (eramizdan oldingi VIII asr);
2. Mirzo Ulug‘bek rasadxonasi (1424-1428 y.);

¹⁵ <http://www.Turkistonpress.uz>

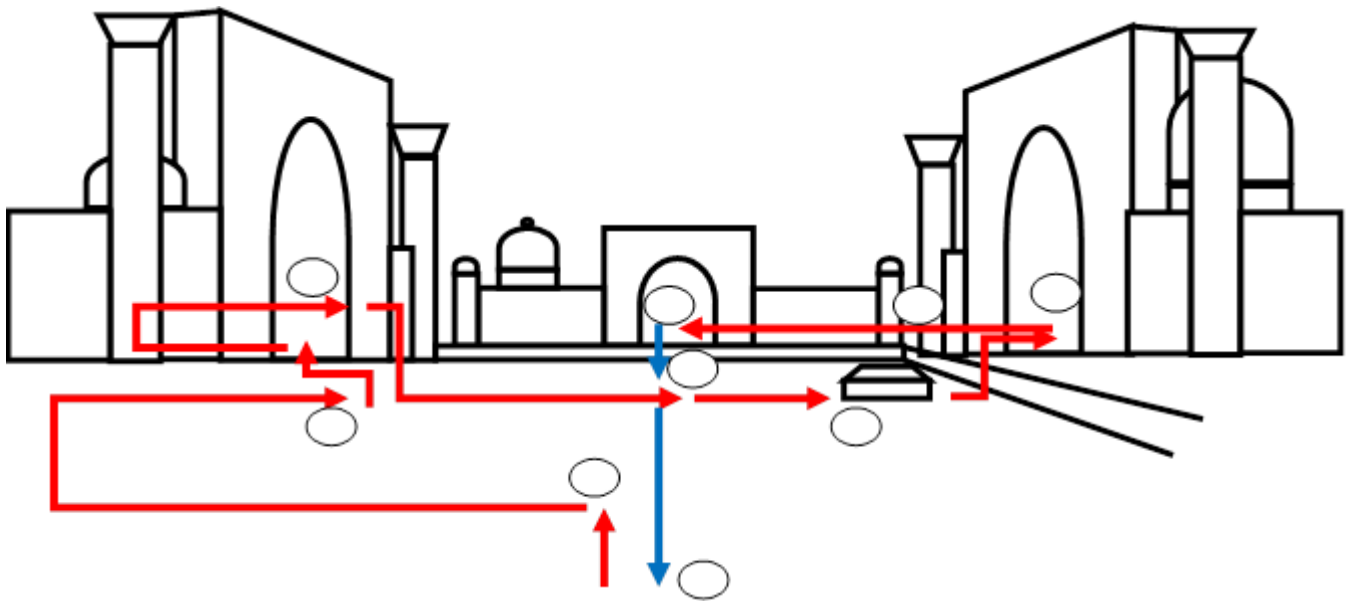
¹⁶Samarqand “dunyoning albatta borib ko‘rish lozim bo‘lgan 50 shahri”// Zarafshon. 2014 yil 10 iyul, № 83.

3. Shoxi Zinda arxitektura majmuasi (XI-XX asr);
4. Hazrati Hizr masjidi (XIX asr o'rtalari);
5. Bibixonim jome' masjidi (1399 y.);
6. Registon maydoni (1417-1647 y.);
7. Ruxobod maqbarasi (1380 y.);
8. Oqsaroy maqbarasi (1451-1469 y.);
9. Amir Temur maqbarasi (1404 y.);
10. Ishratxona maqbarasi (1464 y.);
11. Xoja Ahrori Valiy majmuasi (XV-XX asrlar);
12. Cho'pon-Ota maqbarasi (1430 y.);
13. Xoja Abdu Darun qabristoni (XV asr);
14. Xoja Abdu Berun qabristoni (XVII asr);
15. Imom al-Buxoriy majmuasi (IX-XX asr);
16. Maxdumi A'zam majmuasi (XVI-XIX asr);
17. Xuja Doniyor maqbarasi (1870-1880 y.).

10.1-rasm.Registon maydoni

10.2-rasm.Imom al-Buhoriy¹⁷

10.3-rasm. Registon maydonini

1-nuqta: (Registon maydonining markazida) Hurmatli mehmonlar! Siz bilan hozir turgan joyimiz ko`hna Samarqandning yuragi degan ta`rifga sazovor bo`lgan joy – Registon maydoni hisoblanadi. «Registon» so`zi forschadan tarjima qilinganda «reg» - qum, qumli, «iston» - joy, makon degan so`zlarni bildirib, «Registon» so`zi – qumli joy degan ma`noni anglatadi. Registon ansambli obidalari XV-XVII asrlarda qurilgan bo`lib, mukammal kompozitsiyani tashkil etadi va uchta madrasadan iborat. Ular to`g`ri burchakli sathi 75x63 m. bo`lgan maydonning uch tomonida joylashgan.

(Ulugh`bek madrasasi) E`tiboringizni Ulugh`bek madrasasiga qaratmoqchiman. XV asrda Amir Temurning nevarasi, Shohruhning farzandi, hukmdor, ulug` olim va astronom Ulugh`bek o`z nomi bilan atalgan madrasaning poydevorini qo`ygan. 1420-yilda madrasa qurilishi nihoyasiga yetganligi haqida binoning bosh ark peshtoqidagi

yozuv xabar beradi. Qurilish 1417-yilda boshlangan va uning me`mori Shohruh saroyining me`mori Qavmiddin Sheroziy bo`lgan.

(Sherdor madrasasi) E`tiboringizni Sherdor madrasasiga qaratmoqchiman. Ulug`bek madrasasining ro`parasida Sherdor madrasasi joylashgan, u ikki asrdan keyin 1619-1636 yillarda (17 yil davomida) ashtarxoniyning Samarqanddagi hokimi Baxodir Yalangtushbiy farmoniga binoan Ulug`bek xonaqosi o`rnida qurilgan. Sherdor madrasasining ornamental naqshlari va ranglari Ulug`bek madrasasiga yon beradi. Bu yerda och-sariq rang ko`p ishlatilgan, sopol g`ishtchalarning esa sifati ancha pastroq.

(Tillakori masjid-madrasasi) E`tiboringizni Tillakori masjid-madrasasiga qaratmoqchiman. Sherdor madrasasi qurilishidan 10 yil o`tgandan so`ng Bahodir Yalangtushbiy farmoniga binoan Tillakori madrasasi Ulug`bek davridagi Mirzoi karvonsaroi fundamentlari ustida qurilishi boshlanib (1646 – 1660) (14 yil davomida), Registon maydonidagi Sherdor va Ulug`bek madrasalarini o`z hajmi bilan bog`ladi. Tillakori masjid-madrasasi qurilishi o`z nihoyasiga yetkazilmasdan qolgan. Qurilishdagi kamchiliklar, sirsopol g`ishtchalarining ranglari (sariq va och ko`k rang ko`p) ancha xiraligi bilan yuqorida aytilgan ikkita madrasalardan sifati pastroqdir.

Registon ansambli o`zining uchta katta peshtoqi va baquvvat arklarni uchlab turuvchi ikki oshiyonli oynasiz devorlari bilan barcha shu maydonga butun dunyodan keluvchi mehmonlarni hayratda qoldiradi.

Hurmatli mehmonlar! Endi esa, qadimgi va bugungi Samarqandning yuragi hisoblangan Registon ansamblini tomosha qilishga barchangizni taklif qilaman! Marhamat!

ULUG`BEK MADRASASI

(1417-1420 yillar)

2-nuqta:(Ulug`bek madrasasining to`g`risida) Hurmatli mehmonlar!1417-1420 yillarda aynan shu joyda olim, matematik, astronom Ulug`bek Ko`ragoniy sayi-harakati bilan musulmon oliy o`quv yurtiga asos solingan. *«Bu ilm binosining*

asoschisi ulug' sulton, sultonning o'g'li, dunyoning va asrlarning mutaffakkiri Ulug'bek Ko'ragoniy, ...balandligi osmonga qadar ikki o'lcham, og'irligidan yer yuzining cho'qqisi titraydi», degan so'zlar madrasa peshtog'ida yozilgan. Bu yerda boshqa madrasalarga o'xshab, faqat ilohiyot fanlari o'rgatilmagan. Ulug'bek aniqfanlarni afzal ko'rgan. Birinchi darslarni Ulug'bekning ustoz, ulug' astronom Qozizoda Rumi o'tkazgan. Birinchi mudarris (professor) etib Muhammad Havodiy degan olim tayinlangan. Ulug'bek eng mashhur ilm namoyandalarini to'plagan. Talabalarning soni yuztaga yetgan va ular madrasa ichidagi 48 ta hujralarda yashashgan.

Ulug'bek madrasasining saqlanib qolgan qiyofasining o'zi, o'tmish me'morchilik san'ati naqadar yuksak ekanligidan darak beradi. Madrasa to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, sathi 56 x 81 m. Registonga qaragan tomoni bosh tomon bo'lib, u "qosh" uslubidagi peshtoq, yon tomondan mahobatli minoralardan iborat.

Peshtoqqa e'tiboringizni qaratmoqchiman, Ulugbek davrida qurilgan bu madrasaning asosiy ornamental bezagi sifatida biz markazda "yulduzlar"ni ko'rishimiz mumkin, shuningdek peshtoq "morpech" (ilon tovlanishi) naqshlari bilan xoshiyalangan bo'lib, bu ham o'z navbatida sharq falsafasining bir ma'nosini o'zida mujassamlashtirgan. *"Har bir talaba doim yodida tutishi lozim bo'lgan aqida, u ham bo'lsa har bir inson bu dunyoga keladi, komillik sari intiladi, komillikka erishadi, ammo xoxlaydimi yo'qmi, baribir bir kunmas bir kun, qariydi va nihoyat bu dunyoni tark etadi. Aynan shu orqali har birimiz doim faqatgina bu dunyoda qoldiradiganimiz yaxshi nom ekanligi unutmashimiz lozim"* Hurmatli mehmonlar! Xabaringiz bor olim, matematik, astronom Ulugbek o'z o'gli Abdulatifning tajovuzi orqali o'ldiriladi. Ammo oradan ko'p vaqt o'tar o'tmas aynan padarkushning jazosi sifatida Abdulatifning boshi tanasidan judo qilinib, uning otasi farmoniga binoan qurilgan madrasa peshtoqiga, aynan siz ko'rib turgan yulduzli peshtoqqa ilib quyiladi. Bu o'z otasini o'ldirgan farzandning jazosi edi.

Endi esa hurmatli mehmonlar madrasaning ichiga yo'l olamiz!

3-nuqta: (Ulug'bek madrasasining ichida) Hurmatli mehmonlar! Siz ichkarida ko'rib turgan to'rtburchak hovlining sathi 30 x 40 m. Mana bu xonachalar

“xujralar” deb nomlanadi. Aynan shu xonalarda Ulug`bek madrasasida yuzga yaqin tahsil olgan talabalar yashashgan. Xonalarga mana shu kichkina eshiklardan kirilgan. Nima sababga ko`ra eshiklar bunday kichkina? degan savol sizni qiziqtirgan bo`lsa kerak. E`tiboringizni har bir eshikning ustidagi oyatga qaratmokchiman! Har bir shu yerda tahsil olgan talaba birinchi navbatda oyatga hurmatini bildirgan holatda, o`zi yashagan va taxsil ko`rgan bilim dargohiga, xonaga hurmat yuzasidan egilib kirgan. Xonalarning sathi 3x3,7 yoki 3,2 x 4,6 bo`lib, to`rida yordamchi xona ham bor. Havo va yorug`lik xonalarga eshik orqali yoki eshik tepasidagi panjarali oynachalardan kirgan. Qish kunlari isitish uchun sandal ishlatilgan. Devorlarning qalinligi yoz kunlari issiqdan saqlab, qish kunlari issiqyo`qolishiga yo`l qo`ymagan, lekin zaxlikdan saqlay olmagan. Shuning uchun uxlash joylari yog`ochdan yasilib, pastdan ikki metr balandlikda bo`lgan. Ustiga chiqish uchun hujra ichida yog`och zinapoya o`rnatilgan. Ikkinchi qavatdagihujralarga devor ichiga kirgazib g`ishtdan taxlangan o`rama zinalar orqali chiqilgan. Ikkinchi qavatdagihujralarni bir-biri bilan tokchasimon peshayvonlar bog`lagan. O`rama zinalar orqali madrasa tomiga va minora ustiga ham chiqish mumkin. Madrasa devorlari pishgan g`ishtdan taxlanib, oralari ganch qorishmasi bilan to`ldirilgan. Darshona va xususan ichki xonalardagi bezak izlari qolmagan. Bularning hammasi ganch bilan suvalgan va ko`p marotaba oqlangan. Taxmin qilish mumkinki, xonalarning ichki bezagi yelimli bo`yoqlar bilan ishlangan.

Hurmatli mehmonlar madrasa ichida ko`rib turganlaringizdek, yozgi darshonalar, katta darshona, masjid hamda mudarrislar xonasi ham mavjud bo`lgan.

Endi esa e`tiboringizni mana shu yerdagi haykalga qaratmoqchiman! Ko`rib turganingizdek, o`tirgan holatda ko`rsatilgan Ulug`bek hamda uning atrofidagi madrasa mudarrisleri, uning zamondoshlari to`planishgan.

Hurmatli mehmonlar Sizlarga rasmga tushish, mustaqil madrasani ko`rishingiz uchun 2 daqiqa vaqt beraman. Biror bir savolingiz bo`lsa javob berishga tayyorman! 2 daqiqadan so`ng barchangizni haykal oldida kutaman.

(2 daqiqadan so`ng) Hurmatli mehmonlar endi esa Sherdor madrasasiga yo`l olamiz!

SHERDOR MADRASASI

(1619-1636 yillar)

4-nuqta: (Sherdor madrasasining to'g'risida) Hurmatli mehmonlar qarshingizda Sherdor madrasasi. Sherdor madrasasining qurilishi 1619-yili Ulug'bek xonaqosining shu paytga kelib vayronalarga aylangan joyida, Yalangtush Bahodir amri bilan boshlanib, 1636-yilida bitkazildi. Qurilish 17 yil davom etgan. «*Ushbu inshoot me'mor Abdul Jabbor san'ati bilan barpo etildi*» degan so'zlar peshtoqning ichki arkida qora ustidan oq harflar bilan nishon etilgan.

Me'mor Abdul Jabbor Sherdor madrasasini O'rta Osiyo me'morchiligiga xos uslubda yaratdi. Bu binoning rejasi Ulug'bek madrasasiga o'xshash bo'lib, lekin undagi katta darshona va masjid bu binoda mavjud emas. Sherdor madrasasidagi naqshdor ohanglar Ulug'bek madrasasidagidek bo'lib, boshqa uslubda, ayrim joylarida esa yangi mavzuda qo'llanilgan.

E'tiboringizni madrasa peshtoqiga qaratmoqchiman! Bosh peshtoqgulobasi tillasimon sariqohangda bo'lib, unda g'aroyib binafsha rang, qora yo'l-yo'l yo'lbarslar, kulrang - ko'k dog'li oqkiyiklarni quvib yetishi tasvirlangan, yo'lbarslar ortida esa nurli quyosh. Bu tasvirni ikki xil tarzda ta'riflash mumkin. Birinchisiga ko'ra, qora yo'l – yo'l yo'lbarslar bu Bahodir Yalangtushbiy, oq kiyiklar uning dushmanlari, quyosh esa doimo uning yo'lini ochib berguvchidir. Ikkinchi ta'rifga ko'ra esa, yo'lbarslar bu – talabalar, oq kiyiklar bu – bilim, quyosh esa ularning bu yo'llarini doimo nurafshon etuvchidir.

Endi esa hurmatli mehmonlar mana shu qabr oldiga yul olsak.

5-nuqta: (Qabr oldida) Sizko'rib turgan qabr Muhammad Kotong'uning qabrlari hisoblanib, bu insonqassoblik bilan shug'ullanganlar, ma'lumotlarga qaraganda aynan Sherdor madrasasining qurilishida ustalarga go'sht ta'minotiga homiylik qilganlar. Aynan shu ishlari sharafiga vasiyatlariga ko'ra shu joyda ko'milganlar. Rivoyatlarga ko'ra bu inson barcha qassoblarning piri hisoblanib, mahalliy aholi bu insonning qabrlari oldiga kasalmand uy hayvonlarini olib kelib quyishar, uy hayvonlari esa sog'ayishar ekan.

E'tiboringizni mana bu archasimon tarzda terilgan gishtli yo`lakchaga qaratmoqchiman. XV asrda aynan shu maydondagi barcha yo`lakchalar shu ko`rinishda bo`lgan. Hozir esa siz ko`rib turgan yo`lakchanning bir bo`lagi bizgacha XV asrdan yetib kelgan.

Endi esa hurmatli mehmonlar Sherdor madrasasining ichiga yo`l olsak! Marhamat!

6-nuqta: (Sherdor madrasasi ichida) Hurmatli mehmonlar! Siz bilan Sherdor madrasasining ichki qismidamiz. Hovli o`lchovi katta bo`lib, sathi 37 x 37 m. tashkil etgan. Hovlining peshayvonidagi moviy sirsopol naqshlari foniga Sherdor madrasasi haqidagi she`r oq harflar bilan yozilgan. Uning tarjimai quyidagicha: *«Lashkarboshi, qo`mondon, odil Yalangto`sh! Garchi kamon o`qidek balandlarga ko`tarilgan uning kamoloti bo`lsa bu durlardan terilgan so`zdir. U shunday madrasa yaratadiki, yer bilan osmon qo`shilishi birla ularning bo`ysunish timsolidir. Aql burgutining shiddatli va mohir qanotlarining parvozi, uning cho`qqilariga yillar ichra yeta olmas. Uning mamnun minoralar cho`qqisiga g`aroyib fikrlar arqonida mohir darboz ham asrlar ichra chiqa olmas. Peshtoqning kamonsimon arkini me`mor yaratganda, falaklar uni yangi oyga o`xshatib lol qoldirar. Garchi Yalangtush Bahodir uning asoschisi ekan, uning asos sanalari Yalangtush Bahodir so`zlaridan boshlanur»*. Haqiqatanham, Yalangtush Bahodir ismidagi harflarni o`rniga to`g`ri keladigan raqamlarni qo`ysak, Sherdor madrasasi asos solingan hijriy 1028, melodiy 1619 yilni ko`ramiz.

Ulugbek madrasasi bilan taqqoslaganda Sherdor madrasasining hovlisidagig`arb devorlaring sirsopol qoplamalaridagi bezaklarida umuman yangicha mavzu qo`llanilgan. 200 yil davomidagi aynan Samarqand naqshinkor bezaklaridagi o`zgarishlarni farqlash oson. Naqshlarda ochiq sariq rang ko`p ishlatilgan. Ulug`bek madrasasida ochik sariq rang deyarli ishlatilmagan. Sherdor madrasasining ichki xovlisi katta – katta bo`laklardan iborat marmar toshlar bilan qoplangan. E`tibor qaratgan bo`lsangiz tashqaridagi shovqin ichkariga madrasaga hech qanday ta`sir o`tkazmaydi. Ko`rib turganingizdek, bino panjara bilan to`silgan, bo`lib usha paytlarda hamma madrasalarda dars davomida hamma eshiklar berkitilib, tashqarida

shovqin -suron bo`lib turgan bo`lsada, ichkarida faqat tinchlik muhiti saqlanishiga alohida e`tibor qaratilgan.

Hurmatli mehmonlar! Sizlarga rasmga tushish, mustaqil ko`rishlaringiz uchun 2 daqiqa vaqt beraman. Biror bir savollingiz bo`lsa unga javob berishga tayyorman! 2 daqiqadan so`ng barchangizni mana shu panjara oldida kutaman.

(2 daqiqadan so`ng) Hurmatli mehmonlar endi esa Tillakori masjid-madrasasiga yo`l olamiz!

TILLAKORI MASJID-MADRASASI

(1646-1660 yillar)

7-nuqta: (Sherdor madrasasi yonidan, Tillakori masjid-madrasasi to`g`risida) Hurmatli mehmonlar! Qarshingizdagi masjid – madrasa Registonning uchinchi tarafida Bahodir Yalangtush farmoniga binoan qurilishi boshlangan, (1646 – 1660) (14 yil davomida) yilda Tillakori nomi bilan atalgan yangi masjid-madrasa binosi hisoblanadi. Binoning bosh tomoni maydon tomonini yopib, Registon ansamblining ko`rinishini mukammallashtirishi lozim edi. Asta-sekin to`kilayotgan Bibixonim jome` masjidining holati shunday darajada yomon ediki, unda nomoz o`qish xavfsiz emas edi. Shuning uchun Tillakori madrasasini va hovliningg`arb tarafida masjid qurilishi haqidagi qaror qabul qilindi. Tillakori masjidini qurilishi o`n yilga yaqinlashganida Yalangtush Bahodir olamdan o`tdi. Boshlangan qurilishning nihoyasiga yetkazish e`tiborsiz qoldi. Masjid qurilishi oxirigacha yetkazilmasdan, ikkinchi qavat bilan gumbaz berkitilmay qoldi. Registonning qolgan ikki madrasasidan bu madrasa yong`i old tomoni yo`llanmasi, ikki qator peshayvon mavjudligi, burchaklarda minoralar yo`qligi bilan ajrab turadi. Minoralar o`rnini moviy gumbazchalar bilan yopilgan chiroqo`rinli kichik bo`yli burjlar egallagan. Old tomonida peshayvonlar o`rnatish uslubi ikki tomondan yopiqulgan devor va arkli peshtoqlar orasida mavjud binoning maydon muhitidagi ma`nosini yanada kuchaytiradi.

O`ng tomonda Shayboniylar dahmasi, keyin esa Chorsu “Toqi telpakfurushon” ya`ni bosh kiyimlar sotiladigan rastani ko`rishingiz mumkin.

Hurmatli mehmonlar keling Tillakori masjid – madrasasiga kirsak!

8-nuqta: (Tillakori masjid-madrasasi ichkarisida)

Hurmatli mehmonlar! Tillakori masjid-madrasasining qurilish va bezak uslublari O'zbekiston me'morchilik obidalaridagi an'analarga o'xshaydi. Tillakori masjid-madrasasining qurilishining asosiy sababi sifatida Temuriylar davrida qurilgan Bibixonim jom'e masjidining umuman haroba xolatiga aylanganligi va shaharda juma kunlari namoz o'qish uchun umuman katta masjid qolmaganligi sababli, aynan shu masjid-madrasa qurilishi Samarqand hokimi Bahodir Yalangtushbiy tashabbusi bilan boshlanadi. Noto'g'ri shakldagi to'rtburchak reja Registon maydoni tarafidan kirish peshtoqi va uchta eshiklardan iborat. Hujralarhovlining uch tarafida va maydon tomonida joylashgan. Masjidning boy naqshlarida tilla suvi yuritilgan va katta o'rta xonadan iborat (Tillakori so'zi «*tilla bilan qoplangan*» degan ma'noga ega) bo'lib, yana ikkita yonbosh xonalardan tuzilgan, ularning tepasi ark va g'isht ustunlaridagi gumbazlar bilan yopilgan.

O'z naqshi va bo'yoqlari bilan Tillakori masjid-madrasasi Ulug'bek va Sherdor madrasalaridan salobatsizroqligi, noaniq sariq g'isht rangining ko'pligi va ko'k ohangning kuchsiz va nimjonligi, bo'yoqlar sifatsizligi bilan ajralib turadi.

Aytib o'tganimizdek, masjid-madrasa Samarqand hokimi Bahodir Yalangtushbiy farmoniga binoan quriladi. Ammo, Bahodir Yalangtushbiy o'limi tufayli, Tillakorining qurilishi oxirigacha yetkazilmaydi. Natijada yillar o'tgan sayin masjid-madrasaning umumiy ko'rinishida nuqsonlar ko'payib boradi. Ammo shunga qaramasdan, Tillakori masjid-madrasasi Registon maydonining shakllanishiga bugungi kundagi takrorlanmas ansambl tashkil etilishiga olib keladi.

Hurmatli mehmonlar! Marhamat endi Tillakori masjid-madrasasining "*Tilla bilan qoplangan*" deb nom olgan masjidi tomon yo'l olsak.

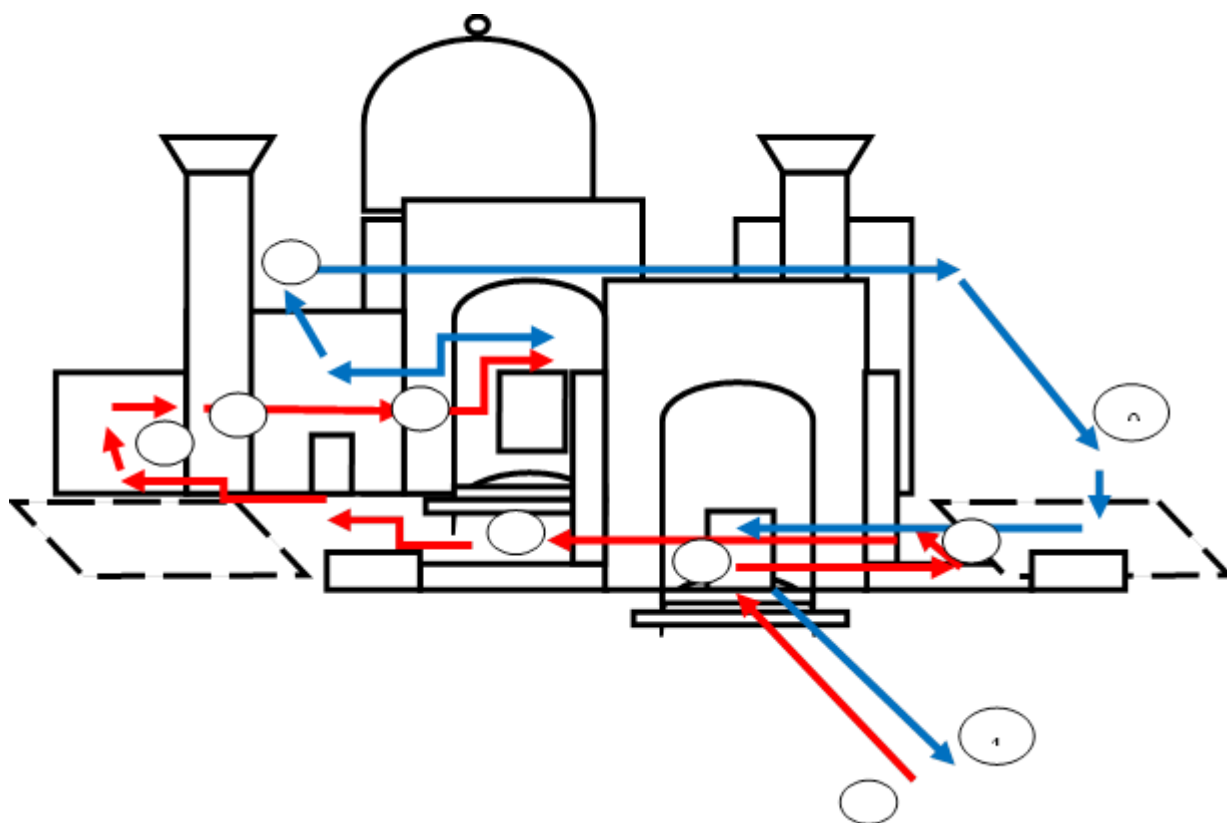
(Masjid ichida) Hurmatli mehmonlar, ko'rib turganingizdek, biz mahobatli hamda juda ham chiroyli tarzda bezatilgan Tillakori masjid-madrasasining masjididamiz. E'tiboringizni masjidning ichki bezaklariga qaratmoqchiman. Masjid gumbaziga e'tibor qiling, ko'rib turganingizdek, masjidning gumbazi ustma ust joylashgan ikkita gumbazdan iborat, Siz xozir ko'rib turgan gumbaz pastki gumbaz hisoblanib, e'tibor qiling pastdan gumbazga qaraganda uning sirti dumaloq bo'lib

ko`rinsada, aslida gumbazning sirti tekis hisoblanadi. Masjid gumbazining dumaloq bo`lib ko`rinishiga esa bezaklarning markazga qarab kichrayib borishi natijasida erishilgan. Yon devorlarda ko`rib turganingizdek yulduzsimon mukarnaslar bilan bezatilgan bo`lib, qubba tomoni bezaklari ham o`z tuzilishi jihatidan bir kompazitsiyani tashkil etadi. Siz ko`rib turgan qosh uslubidagi bezak “qubba” deb nomlanib, Makka va madina tomoniga kaqatilgan. Siz ko`rib turgan zina esa, juma namozi kunlari ishlatilgan. Umuman olganda aynan shu joyga 2 kilogrammga yaqin miqdorda maxsus tilla ishlatilgan.

Endi esa hurmatli mehmonlar biz Tillakori masjid – madrasasidan tashqariga Registon maydoniga chiqishimiz kerak.

9-nuqta: (Registon maydoni markazida) Mana hurmatlimehmonlar “Registon” maydoni to`g`risida Siz bilan birgalikda ma`lumot oldik. O`ylaymizki aynan shu maydon Sizda katta taassurot uyg`otdi. Savollaringiz bo`lsa marhamat maydon bo`yicha berishingiz mumkin.

(Savollarga javob berish, savollarga javob bergach) Hurmatli mehmonlar e`tiboringiz uchun katta raxmat! Endi esa

10.4-rasm. Amir Temur maqbarasi¹⁸

AMIR TEMUR MAQBARASI

(1404- yillar)

1-nuqta: (Amir Temur maqbarasi yon tomonidan) Hurmatli mehmonlar! Siz bilan hozir turgan joyimiz ko`hna Samarqandda buyuk sarkarda Amir Temurning sevikli nevarasi Muhammad Sulton tomonidan XIV asrning oxirida bino qilingan madrasa hamda maqbara harobalari va keyinchalik buyuk Amir Temur, keyinchalik ulug` olim Ulug`bek davrida tiklangan va yangilangan Temuriylar dahmasi oldida turibmiz.

Ko`rib turganingizdek, kompleks “qosh” uslubidagi bosh peshtoq, ikki tomonlama ketuvchi to`rtburchak shakldagi hovlini hosil qiluvchi va bizgacha aksariyat qismi saqlanib qolmagan devorlar, 4 ta minora shulardan 2 tasi saqlangan, ikki tomonlama qarama-qarshi shaklda Muhammad Sulton farmoniga binoan qurilgan madrasa va xonaqoh fundamentlari va asosiy maqbara kompleksidan tashkil topgan.

Endi esa keling bu kompleks bilan yaqindan tanishishni boshlasak! Marhamat!

2-nuqta: (Amir Temur maqbarasi peshtog`iga kirishda, kompleksga kirgandan keyin soya joyda) (2.1 Peshtoqqa kirishdan oldin, peshtoq oldida) Muhammad Sulton

¹⁸10.3-rasm.<http://www.Turkistonpress.uz>

ansamblidan faqat peshtoqigina yaxshi saqlangan. Bu peshtoq mohirlik bilan ishlangan bo'lib, turli-tuman koshinlari bilan devor fonida yaqqol ko'rinib turadi. Koshinlar orasiga binoni qurgan usta-Muhammad binni Mahmud Isfahoniyni nomi va «Dini jannat dili poklarnikidir» deb jimjimador qilib yozib qo'yilgan. G'ishtin ustunlar bezagida girih deb ataluvchi geometrik shakllarga asoslanib, nafis qilib ishlangan kompozitsiya asosiy o'rinni egallaydi. (2.2 Peshtoqdan kirgandan keyin, soya joyda)

E'tiboringizni madrasa va xonaqoh qoldiqlariga qaratmoqchiman! Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, XVII asrda madrasa ishlab turgan, xonaqoh binosidan esa vayronalargina saqlangan. XVIII asrning 20-yillaridagi ijtimoiy va iqtisodiy inqiroz davrida huvillab qolgan Muhammad Sulton madrasasi harobaga aylana boshlaydi. Muhammad Sulton xonaqohi va madrasasidan devor qoldiqlari va koshin parchalarigina saqlangan. Lekin bu qoldiqlar ham asrlar bo'yi pinhon bo'lib kelgan inshoot sirini bilishga imkon berdi. (Muhammad Sulton madrasasi to'g'risida) Hovlining sharq tomonidagi devor ortida Muhammad Sulton madrasasining qoldiqlari ko'rinib turadi. Chorsu hovlining atrofiga ikki qavatli hujralar tushgan. Hujralar boshqa madrasalardagi singari bo'yi uzun, eni tor bo'lib eshik tepasidagi darchalardan yorug' tushib turardi. Madrasaning burchaklarida gumbazli darshonalar bo'lgan. (Muhammad Sulton xonaqosi to'g'risida)

Xonaqoh o'rtasida katta gumbazli keng zal, zalning atrofida ikki qavatli, biridan ikkinchisiga o'tiladigan xonalar bo'lgan, bu xonalarning ba'zilarida kishilar yashagan, ba'zilar qaznoq bo'lgan. (Ichki xovli to'g'risida)

Hovli atrofini o'rab turgan devorlar ikki qavatli bezakli ravoqlarga bo'lingan. Hovlining tashqi burchaklarida to'rtta minoralar bo'lgan. Yuqoriga ko'tarilgan sari ingichkalashib borgan minora Registon maydonidagi Ulug'bek madrasasi minoralari kabi sharafa bilan bezatilgan. Minoraning asosi bilan tepasi orasidagi tafovut koshin plitalar terishda ustalik bilan bartaraf qilingan. Koshinlar har bir qatoriga bir xil miqdorda koshin plitalar terilgan holda, ular orasidagi choklar yuqoriga ko'tarilgan sari torayib boradi va tepasiga yetib tugaydi. Saqlangan 2 minoralarning birida

«banda tadbir etar, olloh taqdir etar» deb yozilgan. (Amir Temur maqbarasi to'g'risida)

Ko'p qabirg'ali, bahaybat gumbazli silindr shaklidagi aylanalarini ko'tarib turgan sakkizyoqli prizma bino me'moriy kompozitsiyaning asosini tashkil etadi. Maqbara devorlariga zan'gori, havo rang va oq sirli koshinlar qoplangan, bu koshinlar geometrik shaklda terilib, arabcha xat bitib, ustalik bilan ishlangan.

Me'mor bir-biriga o'xshagan shakllardan foydalanib, binolarning katta sathlarini mohirlik bilan bezagan. Maqbaraning tashqi tomonini bunyod qilganda gumbazga katta ahamiyat berilgan. Gumbaz ostki qismining aylanasi 15 metr, balandligi 12,5 metr bo'lsada, og'irligi sezilmaydi. Buning sababi shundaki, 64 qabirg'adan iborat gumbazning vazni ajoyib ishlangan sharafa orqali mustahkam asos -aylanmaga tushadi. Gumbazning rang-barang qilib ishlanishi katta ahamiyatga ega.

Gumbazda havo rang ko'proq ishlatilgani uchun bu rang gumbazning egri chiziqli qobirg'alarida tovlanib turadi, quyoshda charaqlab, go'yo osmonga qadalib turadi. Gumbazning usti, sirli koshinlar bilan qoplangan. Sharafalarida ham shunday qoshinlardan hajmi bir-biriga mos qilib ishlangan chiroyli jimjimalar bor. Maqbaraning tashqi gumbazi yodgorlikning tashqi qiyofasi yanada salobatli bo'lishi uchun ichki gumbaz ustiga o'rnatilgan. Gumbazda: jez, lojuvard, tillo suvlari ishlatilgan. Rivoyatlarga ko'ra buyuk Amir Temur doimo o'zi kelib be'vosita sevikli nevarasi Muhammad Sulton sharafiga qurilayotgan maqbaraning qurilish ishlarini nazorat qiladi va gumbazning qurilishi bo'yicha o'z takliflarini beradi. (2.3 Peshtoqga kirgandan keyin, soya joyda, maqbaraga qarab) Go'ri Amir maqbara kompleksi aytib o'tkanimizdek, Amir Temurning sevikli nevarasi, taxt vorisi sifatida belgilangan Muhammad Sulton tomonidan XIV asrning oxirida o'z nomidan madrasa va xonaqoh qurdiradi.

Tanlangan joy O'rta asr Samarqandining janubiy-sharqiy qismida qurilib, o'zaro katta bir majmuani tashkil etgan bo'ladi. Maqbara qurilishi esa 1404-yilda Amir Temurning vorisi Muhammad Sultonning vafot etishi munosabati bilan boshlanadi, Amir Temurning vafotidan so'ng, Temuriylar xilxonasiga aylantiriladi

hamda Mirzo Ulugʻbek davrida tugallanadi. Endi esa mana bu toshlar oldiga yoʻl olsak!

3-nuqta: (Koʻk saroydan olib kelingan toshlar yonida)

Hurmatli mehmonlar koʻrib turganingizdek bu toshlar Temur davri hunarmandlari tomonidan yuqori did bilan ishlangan boʻlib, ular Amir Temurning saroyi, hozirgi kunda “Afrosiyob” mehmonxonasi joylashgan joy yaqinida bir paytlar mavjud boʻlgan “Koʻk Saroy”dan olib kelib shu yerga qoʻyilgan. Endi esa maqbara kompleksi tomon yoʻl olsak marhamat!

4-nuqta: (Maqbara peshtoqi tomon yoʻl olishda) Dastlab maqbaraga mana bu janubiy eshikdan kirilgan. Ammo Amir Temurning piri Mir Sayyid Barakaning bosh qismidan kirishni Ulugʻbek hurmatsizlik deb hisoblaganligi bois, Mirzo Ulugʻbek farmoniga binoan sharqiy eshik 1425-yilda ochilgan. Ulugʻbek davrida maqbaraga kirish uchun qurilgan eshikning yoni va tepalari nafis bezatilgan. Ilgari eshik tepasida, mana bu joyda: “Bu shavkatli Amir Temurning qabri...” deb yozilgan koshinli lavha boʻlgan (bu plita hozir Sankt-Peterburgdagi Davlat Ermitajida saqlanadi).

Shuningdek 1868-yilda maqbara devoridagi darvozasi oʻgʻirlangan. Vereshagin Temur saroyi darvozalarini aks ettirgan. Bu darvozalarning biri Londonda, biri Ermitajda saqlanmoqda. Marhamat endi esa Ulugʻbek tomonidan ochilgan sharqiy eshik orqali ichkariga kirsak!

5-nuqta: (Galereyaga kirganda, harita va tobut yonida) Hurmatli mehmonlar koʻrib turganingizdek, maqbaraga qator gumbazli galereyadan oʻtib kiriladi. Bu galereya maqbaraga 1424-yilda uning sharqiy tomoniga taqab qurilgan koʻp gumbazlardan tashkil topgan. Mana bu koʻrib turganingiz buyuk Temur imperiyasining haritasi (haritani oʻrganish), endi esa Temurning 1941-yilda ochilgan qabridagi archadan yasalgan tobutini koʻrishingiz mumkin, biz hali bu mavzu haqida keyinroq toʻxtalamiz. Endi esa eʼtiboringizni mana bu eshikga qaratmoqchiman!

6-nuqta: (Eshik yonida) Fil suyagi bilan xoshiyalangan 2 tavoqli eshikning bir tavoqini koʻrishingiz mumkin. Kirish eshigida quyidagi gap saqlanib kolgan: «Ofiyat ba xayr» - «Oxiri baxayr boʻlsin». Galereyadan oʻtib, Temuriylar maqbarasiga

kiriladi. Endi esa marhamat, maqbara ichiga yo`l olsak. (Hozirgi kunda maqbaraga kirishda eshik nushalari o`rnatilgan)

7-nuqta: (Maqbara ichida) Maqbara g`oyatda nafis bezatilgan. Devorning pastki qismida ko`kimtir shaffof oniks toshidan ishlangan izora bor. Oniksning choqlari ko`kimtir toshlar terib bezatilgan. Maqbaraga rangdor oynalar solingan panjarali darchadan yorug`lik tushgan. Shu oynalardan o`tib tushgan quyosh nuridan maqbara ichi rang-barang ranglar tovlanib turgan. Maqbara gumbazining ichi bezatilishida «pap`e mashe» - uslubidan foydalanilgan. Bu maxsus Samarqand qog`ozi bir – biriga yelimlanib, maxsus shaklga keltirilgan, oltin suvi yugurtirilgan va maxsus mixchalar bilan peshtoq ichki qismiga bezak sifatida qoqilgan.

Muhammad Sulton 1403-yilda Kichik Osiyoga qilgan uzoq safaridan qaytib kelayotganda to`satdan kasal bo`lib vafot etadi. Shahzodaning jasadi Samarqandga olib kelinib, kompleksning janub tomonidagi ayvon orqasidagi dahmaga dafn qilinadi. Amir Temur shahzodaga atab maqbara qurish haqida farmon beradi. Shundan keyin daxma ustiga sakkizyoqli bino quriladi. Sharq tarixchisi Sharafiddin Ali Yazdiy bu bino “osmon kabi baland gumbaz, devorlarining pastki qismi zarhal va lojuvard bilan bezatilgan marmar toshdan qilingan” deb ta`riflaydi. Lekin bu ishlarni Amir Temur oxiriga yetkazmagan. U 1405-yilning 18-fevralida vafot etdi va Muhammad Sulton jasadi yoniga dafn qilindi. Maqbaraning o`rtasiga o`rnatilgan sag`analar ustida Temuriylarga bag`ishlangan yozuvlar bor. Markaziy toshga e`tiboringizni qaratmokchiman!

Amir Temurning qabri ustiga, qo`yilgan to`q yashil rangli nefrit tosh diqqatni o`ziga jalb etadi. Ulug`bek 1425- yilda mo`g`ullar ustidan g`alaba qozonganda qo`lga kiritilgan o`ljalar ichida ikki bo`lak nefrit ham bo`lgan. Shu ikkala toshga yaxshilab ishlov berib, bir-biriga ulab, Mirzo Ulug`bek Amir Temur bobosining qabri ustiga quydirgan. Siz ko`rib turgan panjaralar ham o`sha davrda Mirzo Ulug`bek farmoniga binoan o`rnatilgan va bizgacha o`z holida saqlanmoqda. 1740 yilda Eron shohi Nodirshoh Buxoro xonligini zabt etgan vaqtida (o`sha vaqtda Samarqand Buxoro xonligiga qarar edi) Amir Temur qabri ustidagi toshni Mashhadga olib borishga buyruq bergan. Yo`lda nefrit tosh aravadan tushib ketib singan. Lekin,

shakkok bo'lishdan cho'chigan hamda Eronda vabo kasalligi tarqalgandan so'ng ruhoniylarning maslahati bilan Nodirshoh bu niyatidan qaytgan va o'sha zamon uchun uzoq va qiyin bo'lgan safarlardan keyin toshni yana qaytadan joyiga keltirib quydirgan. Shuningdek bu yerda ko'plab temuriyzodalarning ko'milganligini aytib o'tdik.

Amir Temur vafotidan keyin taxt uchun o'zaro urushlar boshlanib ketib, maqbarani qurib tamomlashga xalaqit beradi. Mamlakat 1409-yildagina tinchiydi. Amir Temurning o'g'li Shohruh Mirzo Hirotni poytaxt qiladi. Mirzo Ulug'bekni esa Samarqand hokimi qilib tayinlaydi. U mamlakatda madaniyat va qurilish ishlarini rivojlantirib yuboradi. Mirzo Ulug'bek buyuk bobosiga hurmat yuzasidan sakkizyoqli maqbarani Temuriylar avlodi dafn qilinadigan maqbaraga aylantiradi. Maqbara bitgach, Amir Temurning ma'naviy ustози Mir Sayyid Barakaning jасadi ham shu maqbaraga ko'chiriladi.

Amir Temurning o'zi ustozining oyoq tomoniga dafn etiladi. Ba'zi rivoyatlarga qaraganda, Amir Temurning o'zi shunday vasiyat qilgan ekan. Binoning ichi yangidan bezatiladi, maqbara sahniga daxmalar qo'yilib, atrofi nafis marmar toshdan panjara qilinadi. Maqbarada Amir Temurning o'g'illari — Mironshoh va Shohruhlar ham dafn qilingan.

1449-yilda siyosiy inqiroz natijasida Mirzo Ulug'bek o'gli Abdulatifning tashabbusi va Abbos yollamachisi orqali vahshiyona o'ldiriladi. Buyuk astronomning jасadi Amir Temur maqbarasida dafn qilinadi. Shuningdek, bu yerda ko'rib turgan ikkita kichik qabrchalar taxminlarga ko'ra Ulug'bekning bolalikda vafot etgan farzandlarining qabrlari hisoblanadi. Yuqorida turgan qabr esa Said Umarning qabri bo'lib, u inson rivoyatlarga ko'ra, barcha kulollarning piri bo'lgan. Uning ustiga urnatilgan belgi ham buning isbotidir. Hurmatli mehmonlar sizlarga 2 daqiqa bo'sh vaqt beraman. (2 daqiqadan so'ng) Endi esa, maqbaraning orqa tomoniga o'tsak!

8-nuqta (Maqbara orqa tomonida) Maqbaraning sharq tomonidagi ravoqda pastga tushadigan zina bor. Bu zinadan maqbaraning ostki qavatidagi daxmaga tushiladi. Ostki qavatdagi binoning shipi o'n ikki qirrali gumbaz qilib qiya ishlangan, ichki bezaklari juda sodda. Temuriylarga qo'yilgan sag'analar yuqori qavatda

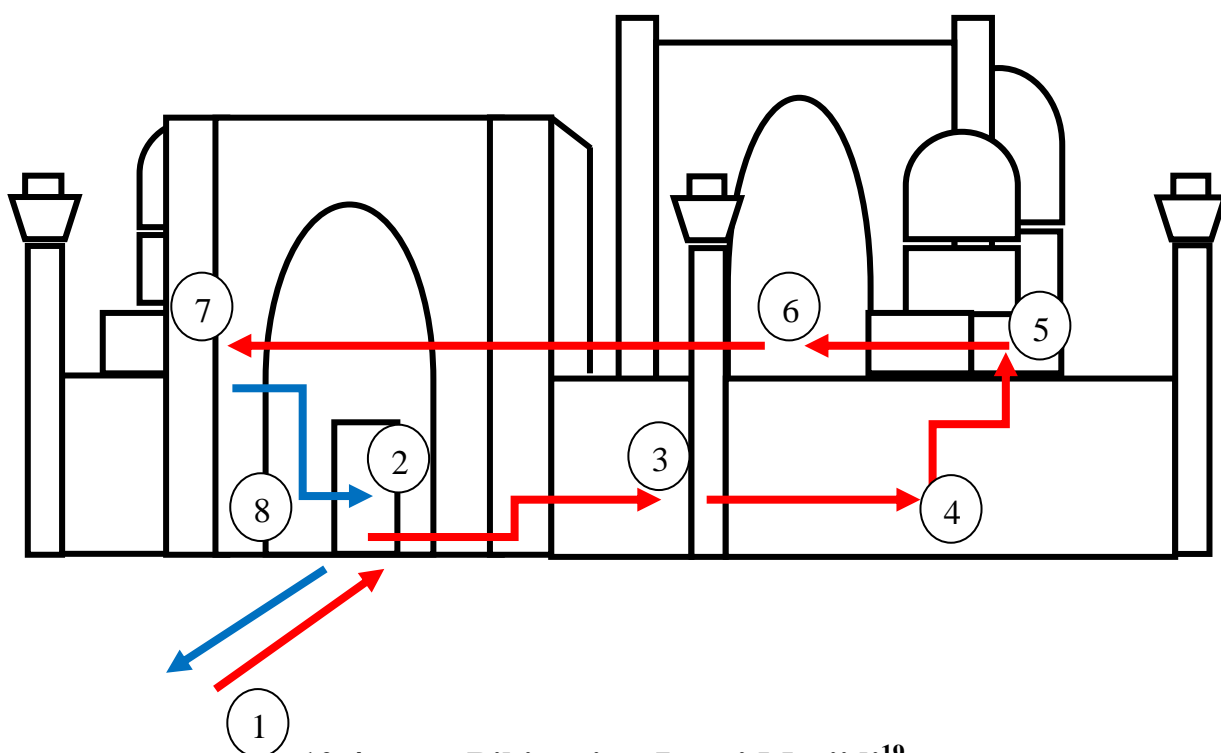
“ziyoratxona”da qanday tartibda bo‘lsa, bu yerda “go‘rxona”da ham xuddi shu tartibda joylashtirilgan. Har qaysi qabr usti marmartosh bilan qoplangan.

1941-yilda temuriylarning qabri maxsus komissiya tomonidan ochilgan edi. Tobutda Amir Temurning bir necha qavat mato va bir qavat kimxob bilan o‘ralgan suyagi yotgan, boshi qiblaga qaratilgan, qo‘llari to‘g‘rilangan, panjalari yoyilgan. XIV asrda katta imperiyaning asoschisi, nomi olamning yarmini larzaga keltirgan ulug‘ Amir Temurning qiyofasi haqidagi tarixiy ma‘lumot, Ulug‘bekning fojiali o‘ldirilishi va boshqa temuriylarning dafn etilishi haqiqiyliги tasdiqlandi. Shuningdek, komissiya boshqa temuriylar qabrlarini ham ochib, chuqur ilmiy tadqiqot ishlarini o‘tkazdi. Mana bu kurib turgan imorat harobalari esa, maqbaraning g‘arb va janub tomoniga yondosh qilib qurila boshlangan, lekin chala qolgan ulkan imoratlar Mirzo Ulug‘bek hukmronligining so‘nggi yillariga to‘g‘ri kelsa kerak.

9-nuqta: (Maqbara yon tomonida) Maqbaraning janub tomonidagi qirrasiga galereyaning qoldiqlari taqalib turibdi. Bu galereya taxminan XV asrlarda solingan binolar tarkibiga kirgan. Shu yerda katta kompleks qurilishi bilan Go‘ri Amir ham o‘z-o‘zidan shu kompleksga kirib qolgan. Maqbaraning janub tomonidagi daxma ham shular qatoriga kiradi. Galereya zallarining shaklini devorlar qoldig‘idan, devorga ishlangan bezaklarni esa sharafa parchalaridan bilsa bo‘ladi. Inshootning qanchalik katta bo‘lganligini uning g‘arb tomonida bitmay qolgan majmuaga qarab aniqlash mumkin. Katta zaldan uni to‘rt tomoniga qachonlardir qo‘yilgan to‘rtta ravog‘idan bittasigina saqlanib qolgan. Eni 10 metrlik ravoqning ikki tomonidan yulak o‘tgan. Yulakning shimol tomonidan qo‘sh gumbazli ikki qavatli binoga, janub tomondan esa galereyaga kiriladi. Amir Temur maqbarasi va dahmasiga shu galereyadan o‘tiladi. Demak, maqbara atrofi binolar bilan o‘ralgan bo‘lgan. 10-

nuqta: (Maqbara old tomonida) 1994 –1996 yillar Samarqand shahriga yurtboshimiz tomonidan «Amir Temur» ordeni berilishi munosabati bilan maqbarada katta hajmdagi ta‘mir-tiklash ishlari amalga oshirildi. Bugungi kunda bu joy mamlakatimizdagi eng chiroyli komplekslaridan biri hisoblanadi.

Marhamat savollaringizga javob berishga tayyorman! Sizlarga 3-5 daqiqa davomida bo‘sh vaqt beraman. E‘tiboringiz uchun katta raxmat!

10.4-rasm. Bibixonim Jome' Masjidi¹⁹

BIBIXONIM JOME' MASJIDI

1-nuqta: Markaziy Osiyo hududida mug`ullarga qarshi va markazlashtirilgan mamlakat uchun olib borilgan kurash natijasida XIV—XV asrlarda Movarounnaxrda Temuriylar davrida obod va xashamatli poytaxtga ega bo`lgan kuchli davlat yuzaga keldi. Samarqandda hisobsiz boyliklar, boshqa yurt va davlatlardan olib kelingan son-sanoqsiz mohir hunarmand-ustalar to`plangan edi. Yirik qurilish ishlari avj oldi. Unda Sharq xalqlarining me`morchilik tajribasi va xalq an`analari mujassamlashgan edi.

O`sha davrdagi eng ulkan arxitektura yodgorliklaridan faqat bir nechtasi qolgan. Bular Oqsaroy qoldiklari va Temur avlodining dahmasi - Shaxrisabzdagi Dorussaodat va Dor-ut-tilovat komplekslari, Turkiston shahridagi mutaassib-tasavvuf Xo`ja Axmad Yassaviy maqbarasi hamda poytaxt Samarqanddagi Temuriylar xilxonasi Go`ri Amir va musulmon Sharqida ulkan hisoblangan Bibixonim nomi bilan ma`lum bo`lgan jome' masjidi harobalaridir. Amir Temurning Hindistonga qilgan g`olibona yurishi sharafiga eski masjid o`rnida yangidan jome' masjidi qurilgan. «801 yil (xijriy) ramazon sharif oyining to`rtinchi kunida (ya`ni 10 may,

¹⁹10.4-rasm.<http://www.Turkistonpress.uz>

1399-yil) Amir Temur masjid uchun poytaxtning eng yaxshi joyini tanladi. Mashhur ustalar va binokor me'morlar bu ulkan imoratning loyihasini tuzdilar va eng saodatli daqiqada uning poydevorini qura boshladilar»,— deb yozadi Temurning tarixchisi Giyosiddin Ali o'zining «Hindistonga yurish kundaligi»da.

2-nuqta: Amir Temur masjid kurilayotganida Misr va Turkiyaga harbiy yurish kiladi, uning katta xotini Saroymulxonim yoki Bibixonim masjidning ro'parasiga katta madrasa kurdira boshlaydi. 1404-yilning kuzida Samarkandga kaytib kelgan Amir Temur madrasaning kirish peshtogi jome' masjidnikiga nisbatan ulugvorligini ko'rib dargazab bo'ladi. Shu zaxotiyok Amir Temur masjid peshtokini yanada kengrok va balandrok kilib kurishga buyruk beradi. Bu ishning shoxidi bo'lgan Ispaniyaning Amir Temur saroyidagi elchisi Ryui Gonzales de Klavixo xotira daftariga bunday deb yozgan: «Temur kasal, darmonsizligiga karamay har kuni ish boshiga taxtiravonda yotgan xolda kelib turar va ragbatlantirish uchun chukurda ishlayotganlarga yaxna go'sht va tangalar tashlardi, shu bilan: «ularni xayron kolarlik darajada shaylantirardi». Birinchi kor tushishi bilan ish to'xtab koldi. 1405-yilning kishida Amir Temur vafot etdi. XVI asrning oxirida Shayboniylar sulolasidan bo'lgan amir Abdullaxon buyrugi bilan Bibixonim madrasasi yer bilan yakson kilinadi. Fakat uning kichkina makbarasigina saklanib kolgan. Xalk nakllarida Amir Temur kurdirgan masjid madrasa kurdirganning nomi bilan boshlanganligi uchun u xozirgacha Bibixonim masjidi deb ataladi. Vaqt o'tishi bilan bu ulkan kompleks harobaga aylangan. Bizgacha fakat beshta ayrim-ayrim imorat koldiklarigina saklanib kolgan. Olib borilgan tekshirishlar bu inshootlarning kadimgi ko'rinishini tiklash imkonini berdi. Jome' masjid shaharning butun bir daxasini egallagan. Uning uzunligi 167 metr, eni esa 109 metr bo'lib, sharkdan garbgacha cho'zilib ketgan. Bino asosiy kismining sharkiy tomonida ulkan peshtok va ravok, yonlarida minoralari bo'lgan, kungira va ravokchalar bilan bezatilgan darvoza peshtokining ulkan bo'lagi (1) oldinga turtib chikkan. Peshtokning kengligi 46 metr. Darvoza peshtokining tepa kismi, shimoliy minora, ark ravogi, kiraverishdagi marmar xoshiyali devorning tepa kismi yer kimirlashidan kulagan. Lekin darvoza peshtokini ta'mirlagandan keyin uning sirtiga koplangan sirkor sopollarning rang-barang chiroyi kishida kuchln

taassurot koldiradi. Peshtokning to'rdagi devoridan ravok kilib eshik ochilgan o'yma marmar xoshiyali darvoza o'rni bor. Uning ustidagi lavxada masjidning kurilgan yili va Amir Temurning shajarasi yozilgan. U 1897-yildagi yer qimirlashida katta peshtok ravogi kulashi natijasida buzilib ketgan, endilikda peshtok koldiklarini janubiy kichik masjid yakinida ko'rish mumkin. Masjid majmuasi uzunasiga simmetrik kilib kurilgan. Majmua markazi sharhdan garbga cho'zilgan to'rt burchakli xovlini (76X64 metr) egallagan bo'lib, to'rt tomonidan bir kavatli ravoklar va asosiy imoratlarning peshtoklari bilan chegaralangan. Darvoza peshtogining karama-karshi tomonida maksura bor. Biz uni shartli ravishda katta masjid (3) deb ataymiz. Uning ichkarisida mexrob joylashgan. Bu mexrob hamma musulmon masjidlari uchun xos bo'lib, u shunday kurilganki, namoz o'kuvchi unga karagan xolda Makka tomon sajdaga bosh ko'yadi. Xovliga olib chikadigan usti gumbazli ko'pgina tosh ustundan iborat galereya darvoza peshtogi katta masjidni xovli atrofidagi ikki kichik masjid (4) bilan birlashtirgan. Bu kichik masjidlar xovliga ko'ndalang tushgan bo'lib, ularga mos peshtok ishlangan. Ko'chadan galereyaga yon tomondagi darvozadan (7) ham kirish mumkin. Uning kichik peshtoklari har ikki tomondan uzunasiga bezatilgan. Masjid tashkaridan yalangdevor bilan o'ralgan bo'lib, ularga koshinkor girix nakshlar ishlangan. Xovlisi bir tekis bezatilgan. Kurilish nixoyasiga yetay deb kolganda yalangdevorning ravokli joyida yon tomonga chikadigan kilib eshik ochilgan. Xovli o'rtasida katta marmartoshdan yasalgan ulkan kursi - Kur'on uchun maxsus lavx (2) turibdi. Uii bu yerga 1875-yil zilzilasidan keyin ichkaridan chikarib ko'yilgan ekan. Lavx katta, kulrang, yassi marmar taxta hamda ikkita uch kirrali prizmadan iborat bo'lib, uni to'kkiz ta pastak go'lalar ko'tarib turadi. Silliqlangan marmar prizmalar o'simliksimon ornamentlar bilan bezatilib, yozuvlar yozilgan. Yozuvlarga karaganda lavx Amir Temur nabirasi Mirzo Ulugbek farmoniga binoan XV asr o'rtalarida tayyorlangan. Katta va kichik masjidlar bir-biridan xajm jixatidan keskin farq kilsa ham kompozyatsiyasi bir xildir. Gumbazga o'tishni ravoklar orasiga kurilgan turli xil shakllar osonlashtiradi. Uni tepadan poygumbaz bekitib turadi. Katta masjidning sidirga, zangori bezakli tashki bezagi kichik masjidning kirrali, koshinkor ornamentlarini eslatadi. Kuchli taassurot koldiradigan bezagi jilvalanadigan gumbazli

ansamblni baland 8 minora va peshtokdan (6, 6a, 6b) iborat kompleks tashkil kiladi. Zo'ra idrok etiladigan anik arxitektura formalarida ko'pincha binoning bezagi dabdabali chikishiga harakat kilinadi. Tub devorning yuzasidan geometrik ornamentlar - girixlar turli-tuman tuzilishga ega bo'lib, u uslubi, gul solish texnikasi hamda tusini umumiy masshtabda birlashtiradi. Bu devor bezagi — koshinlar sirkor gishtchalardan terilgan. Bezaklarning asosiy shakllari lojuvard tinik, ular orasiga esa zangori gishtlar terilgan. Bu gishtlar imoratni bezash kismiga aylanib ketgan murakkab yozuvlardan iboratdir. Hamma sirlangan gishtchalar esa tik kilib, sopol gishtchalar esa yotkizib terilgan. Diniy yozuvlar gumbaz poygumbaziga gir aylantirib bitilgan. Yozuvlar har xildir. Katta masjiddagi yozuvlar xatti kufiy bilan, kichik masjiddagilar esa nafis suls xati bilan yozilgan. Katta masjid peshtokini bezashga aloxida e'tibor berilgan. U eng kimmatbaxo va chiroyli koshinli naksh va sirlangan sopollar, toshdan o'yib naksh berilgan izoralar bilan bezatilgan. Bino ichining nakshi juda ajoyib. Devor va ravok yuzlarining gul solib berilgan ko'k bo'yok ustiga nakshlanganligi, ichki gumbazning sirtiga boshdan-oyok o'tkazilgan bo'rtma kogozda bo'rttirib, zarxal yurgizib naksh ishlanganligi mos kelgan. O'sha davrning tarixiy manbalarida oldin kurilish jarayonlarining loyixasi ishlanganligi bayon kilinadi. Tekshirishlarning ko'rsatishicha loyixalar katak kogozga chizilardi. Katakning tomoni bir gazga teng uzunlik birligi deb olinardi. So'ngra kuriladigan binoning maketi tayyorlanar edi.

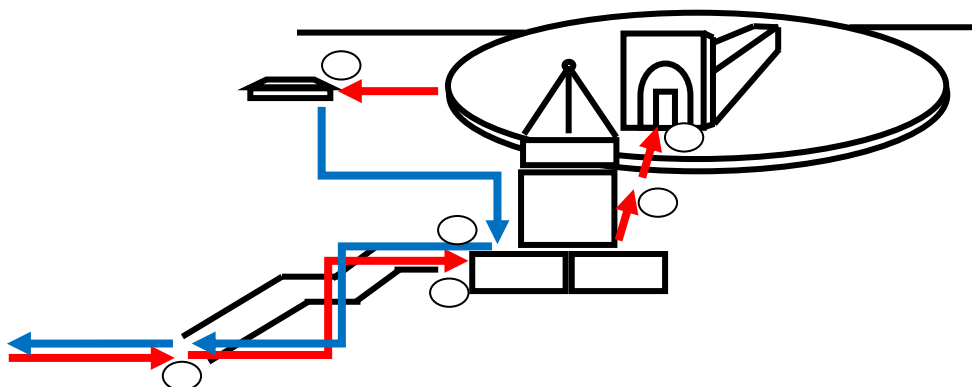
Saroymulxonim. Saroymulxonim Chig'atoy ulusiga mansub xonlardan biri Qozonxonning qizi bo'lib, 1341-yilda tavallud topgan. Otasi taxtdan ag'darilib, qatl qilingan paytda Saroymulxonim hali 5 yoshda edi. Balog'atga yetgach, Movarounnaxr hukmdori Amir Qozog'onning nabirasi Amir Husayn unga uylangan. 1370- yilda Amir Husayn Balxdagi bir jangda mahv etilib, qatl qilinadi va Husayn saroyining ko'rki bo'lgan 26 yoshdagi Saroymulxonimni Amir Temur 3 oy muddatini o'tkazib nikohlab oladi. Sohibqiron ushbu ondan e'tiboran mo'g'ulcha «kuyov» ma'nosini ifodalovchi «Kuragon» unvoniga musharraf bo'ladi. Zero, yuqorida aytilganday, Saroymulxonim Chig'atoy avlodidan Qozonxonning qizi edi. Saroy ayonlarining farzandlariga xos ta'lim tarbiya ko'rganligi bois alohida ajralib

turardi. Xon avlodiga mansubligi va insoniy fazilatlari tufayli u Amir Timur ahli ayollari –malikalarning ulug‘i hisoblanadi, hamda «kattaxonim» yoxud «Bibixonim» unvoniga noil etiladi. Saroymulixonim siyosatdon, insonparvar, saxovatli malika sifatida saltanatni boshqarishda faol ishtirok etgan. Mamlakatning ijtimoiy va madaniy qurilish ishlariga, ayniksa, tolibi ilmlarga xomiylik kilishda nom kozongan.

Sohibqiron farmoniga binoan, 1399-1404 yillarda jome’ masjid qurib bitkazildi. Amir Temur jome’ masjidini ham Bibixonim nomi bilan shuhrat topgandir.

Amir Temurning 35 yillik jo‘shqin faoliyati dono va oqila, vafodor xotini Saroymulxonim bilan kechdi. Amir Temurning jahon oldidagi buyuk xizmatlarining ma’lum bir kismi, shubxasiz, Saroymulxonim siymosida namoyon bo‘ladi. Saroymulxonim Sharq ayolining buyuk timsoli, siyosatdon, hamda mohir jamoat arbobi sifatida ham ma’naviy hayotimizda chuqur iz qoldirgan. Saroymulxonim Sohibqiron Amir Temurdan 5 yosh kichik bo‘lib, 2001-yilda 660 yillik yubileyi nishonlandi. Amir Temur o‘limidan so‘ng Bibixonimning boshiga ham ko‘p savdolar tushdi. Amir Temur o‘limi oldidan Samarqand taxtiga voris qilib nabirasi Pirmuhammadni tayinlagan edi. Lekin, uning vasiyati bajarilmadi va Samarqand taxti Xalil Sultonga o‘tdi. 1384-yil tug‘ilgan Xalil Sulton Mironshohning o‘g‘li bo‘lib, u ham Bibixonim qo‘lida tarbiyalangan. Xalil Sulton 1404-yilda bobosining qahriga uchradi. Bunga shahzodaning Shodimulk ismli qizga (shayx Xoja Sayfuddinining cho‘risi) uylanganligi sabab bo‘ldi. Bobosining qahri qanchalik qattiq bo‘lmasin, o‘jar nabira ham o‘z ahdidan qaytmadi, sevib uylangan yoridan voz kechmadi. Muhabbat neligini yaxshi anglagan Amir Temur oqibatda o‘jar nabirasini kechirgan edi. Samarqand taxtini qo‘lga kiritgan Xalil Sulton bobosining xazinasini sovura boshladi va kayfu-safoga berildi. Amir Temur davrida tartibga kirgan qoidalar ham buzila boshlandi. Xalil Sultonning davlatni boshqarish ishlariga xotini Shodimulk faol ravishda aralasha boshladi. Uning hohishi bilan Bobo Turmush degan naslu nasabi betayin kishi vazir etib tayinlandi. Xalil Sultonning xotini Shodimulkning qistovi bilan bobosining suyuqli xotini Bibixonimni naslu nasabi past kimsaga erga berdirtirdi. Amir Temurning boshqa xotinlari ham shunday qilindilar. Bu bilan Shodimulk Samarkandda yakka malika bo‘lib qolishni hohlagan bo‘lsa ajab emas.

Bunga ham qanoat qilmagan Shodimulk yashirin ravishda Bibixonimni zaharlab o'ldirtirgan. 1409-yilda Samarqand taxtini Shohruh Mirzo egalladi va aybdorlarni jazoladi. Amir Temurning xotinlarini xo'rlashga katta hissa qo'shgan Shodimulk bozorda, haloyiq oldida sazoyi qilindi. Samarqand taxtini tashlab qochgan Xalil Sultonni Shohruh Mirzo kechirdi va Ray shahrining hokimi etib tayinladi. Tez orada uning xotini Shodimulkni ham u yerga jo'natdi. Xalil Sulton u yerda ikki yil hokimlik qilgach, 1411 yilning noyabrida vafot etadi. Erining o'limidan so'ng, borliq dunyo ko'ziga qorong'u ko'ringan Shodimulk ham o'zini-o'zi o'ldirdi. 1409-yilda Samarqand taxtini Shohruh Mirzoning to'ng'ich o'g'li Ulug'bek Mirzo egallaganda sevikli buvisi Bibixonim hayotdan ko'z yumgan edi. 1941-yilda Bibixonim xilxonasidagi qabrlarni ochgan olimlar ikki kabrdan biri keksa ayolniki, biri esa yoshroq ayolniki ekanligini aniqladilar. Keks ayolning suyuqlari Bibixonimning onasi—Qozonxonning xotininikidir. Yoshroq ayolning jasadi esa shak-shubhasiz Bibixonimnikidir. Qabrlar ustidagi toshlarda yozuvlarning yo'qligi bu qabrlardagi jasadlarni yanada aniq qilish imkonini bermadi. Amir Temur qurdirgan ulkan masjidning qarshisida, Bibixonimning onasi sharafiga qurilgan madrasa ham bo'lgan. Hozirgi Bibixonim maqbarasi deb atalgan bino mazkur madrasaning bir qismi edi. Tarixchi Muhammad Sharif Samarqandiyning yozishicha, Abdulloxon II Samarqandni bosib olgach, Jome' masjid qarshisidagi «Madrasai Xonim»ni vayron qildi, faqatgina bu yerdagi xilxonagina omon qoldi.

10.5-rasm.Ulug'bek Rasadxonasi

ULUG'BEK RASADKONASI

(1424-1428 yillar)

1-nuqta: (Observatoriyaga ko'tarilish zinalari yonida) Hurmatli mexmonlar! Siz bilan hozir Ulug'bek observatoriyasida ekskursiya o'tkazamiz. Bu joy 15-asrning 20-yillarida qurilgan, shuningdek, dunyo astronomiya maktabining rivojini ta'minlashga xizmat qilgan maskan hisoblanadi. Hozir Siz bilan aynan shu joy bilan yaqindan tanishish imkoni mavjud. Marhamat extiyot bo'lib zinadan tepaga qarab ko'tarilamiz.

2-nuqta: (Observatoriyaga qarshisida, bosh bino oldida) Ulug'bek 1409-yilda taxtga kelib, Amir Temurdan boy meros, ko'rkam va yetarli darajada ilmga ega bo'lgan davlatga ega bo'lib, shaharda olimlar, hunarmandlar, iste'dodli rassomlar, quruvchilar yashardi. Samarqand Ulug'bek davlatining poytaxti edi. Ulug'bek davrida shahar yanada obodonlashtirilib, Movorounnaxrning ilmiy va madaniy markazi bo'lib qoldi. Ulug'bek asosiy vaqtini ilmga bag'ishlab, Samarqandda matematika va astronomiya fanining eng ilg'or olimlarini to'pladi. Ulug'bek qaroriga binoan Samarqandning shimoliy-sharqida rasadxona quriladi. Ulug'bek rasadxonasi Samarqanddagi 15-asr me'morchiligining nodir namunalaridan biri. Bino Ulug'bek farmoyishi bilan 1428-29 yilda Ko'hak (Cho'ponota) tepaligida, Obirahmat arig'i bo'yida bunyod etilgan. Rasadxona silindr shaklida uch qavatli, balandligi 30,4 m dan iborat ulkan bino bo'lib, unda radiusi 40,2 m li gigant sekstant (ba'zi manbalarga ko'ra kvadrant) bo'lgan. Sekstantning janubiy qismi yer ostida joylashgan bo'lib, qolgan qismi shimol tomonda yer sathidan 30 m baland. Asbob aylanasida bir gradus yoy 701,85 mm va bir minut yoy 11,53 mm ga mos. Ulug'bekning halokatidan keyin rasadxonaning ilmiy ishlari bir necha vaqt davom etib, keyinchalik vayronaga aylangan. Uzoq vaqtgacha rasadxonaning joyi ma'lum emas edi. 1908-yilda arxeolog V.L. Vyatkin tomonidan uning joyi topiladi.

XIX asr 90 yillarida V.L. Vyatkin rasadxona haqida «Boburnoma»dagi (XVI asr) va XIX asrning 30 yillaridagi tarixiy asardagi ma'lumotlardan foydalanadi. («Samariya» asarining muallifi Abu Tohirho'ja bo'lib, qadimgi

musulmon muqaddas joylari haqida ma'lumot beradi.) Bu ikkala asarda rasadxonaning Obi-Raxmat arig'iga yaqin Ko'hak tepaligida joylashganligi to'g'risida xabar beradi. 15 asr Vaqf hujjatlarini o'rgana turib, Vyatkin rasadxonaning Naqshi-jahon, Obi-Raxmat suvi oldida Tollirasad (poi-rasad) yerining eslatilishini uchratadi. **3-nuqta: (Observatoriyaga karshisida, bosh bino oldida)** 1908-yilda Vyatkin arxeologik qazuv ishlariga kirishadi, bu arxeologik qazuv ishlari 1908, 1914, 1946-1948 yillarda ham olib borilgan. Tekshiruvlarda rasadxonaning binosi aylana shaklda (radiusi 40 metrdan ortiq) bino bo'lganligi aniqlanadi. 1908-yilda rasadxona asbobining yer osti qismi sekstant (kvadrant) topiladi, 1914- yilda uning ustiga g'ishtli bino qurilib, uning vayron bo'lishidan saqlab qolish chorasi ko'rildi. Sekstant(kvadrant)dan tashqari katta zal, bir necha yo'laklar, katta bo'lmagan kabinetlar joylashgan rasadxona binosi silindrik shaklda bo'lib, Boburning ma'lumoticha balandligi 30 metr bo'lib, binoning devorlari sirli koshinlar bilan qoplangan. Rasadxona haqida to'laroq ma'lumotlarni XV asr tarixchisi Abdurazzoq Samarqandiy beradi. U Xirotda yashab, Ulug'bek hayot paytida Samarqandda bir necha marta bo'lgan. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, rasadxonaning devorlarida osmon jismlari (sfera) gradus, minut, sekundlari bilan tasvirlangan. Rasadxona astronomik sxema va haritalar, dunyo geografiasining iqlimlar tasviri: tog'lar, cho'l va dengizlar, to'qqiz planetalarning modellari, yulduz turkumlarining haritalari, yer sharining tasviri tushirilgan globusi bo'lgan. Rasadxonada aniq vaqtni belgilaydigan soat bo'lgan. Bu soatsiz qilingan ishlarning qimmati yo'qolgan. Shuningdek rasadxonada qimmatli ilmiy qo'lyozmalar bo'lib, ularning taqdiri hozirgacha ma'lum emas. Rasadxona qurilishining muddatlari haqida 2 xil ma'lumot bo'lib, biri XIX asrning «Samarqand» tarixiy asariga asoslangan 1424-1428 -yillar beriladi. Ulug'bek davri tarixchisining ma'lumoticha 1417-20 yillar beriladi. (Shu davrda Ulug'bekning farmoniga binoan Samarqand va Buxoroda madrasalar qurilgan.)

4-nuqta: (Observatoriya ichida) Samarqandda ma'lum bo'lgan astronomlarning ilmiy kengashi to'planib, unda Ulug'bek astronomik jadval

tuzish ishi zarurligini va rasadxona qurilishi ishlari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni ko‘taradi (1417y.) va o‘sha yilning o‘zida Samarqandda astranomik kuzatuvlar boshlangan. Kuzatuvlar 1447-yilda tugab, bu kuzatuvlar 30 yil davom etib, ya‘ni bu barcha planetalarning quyosh atrofida aylanishi kuzatiladi, Saturnning aylanishi ham 30 yil davom etadi. Bu davrga kelib (1447) «Zijji-Ko‘ragoniy» asari tugatiladi. Rasadxonadagi kuzatuvlar oddiy ko‘z bilan, ya‘ni optik asboblarsiz o‘tkazilgan. Teleskop XVIII asrning boshida ixtiro etilgan.

Rasadxonaning asosiy asbobi sekstant (kvadrant) ning radiusi 40 metr, yoyning uzunligi 63 metrga yetgan. Bu Sharqdagi ma‘lum asboblardan eng yirigi bo‘lib, Marog‘a (Ozarbayjon) dagi sekstantning radiusi 3 m.ga yaqin edi. Beruniy ulkan radiusli sekstant haqida (15 tirsak) ma‘lumot beradi.

Quruvchilar bunday ulkan asbobni joylashtirishning qulay usulini qo‘lladilar. Uning yarmini (45*) transheyaga o‘rnatib, zilzilalar kuchli zonada uning mustahkamligini ta‘minladilar. Sekstant (kvadrant) ikkita parallel joylashgan yarim aylanadan iborat bo‘lib, janubdan shimolga to‘g‘irlangan. Sekstant marmar bilan ishlangan bo‘lib, unda graduslar belgilangan. Unda yuqoridagi gradus raqamlaridan 57* , pastroqda 80* ,undan ham pastda 10* saqlanib qolgan. Rasadxona o‘rta asrlarda asbob-uskunasi jihatidan ham beqiyos bo‘lgan. Asbob astronomiyaning asosiy doimiyliklari - ekvator va ekliptika orasidagi burchakni o‘lchash, yillik jarayoni doimiysini, tropik yil davomiyligini va boshqa fundamental astronomik doimiyliklarni aniqlashga imkon bergan. Sayyoralar, oy harakati tekshirilgan. Rasadxonada kichik o‘lchamli asboblar: armilyar sfera, 2,4 va 7 halqadan iborat o‘lchash asboblari, tropik, quyosh va yulduz soatlari, astrolyabiya va boshqalar bo‘lgan. Jahon astronomiyasida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan “Ziji Ko‘ragoniy” asari shu yerda yaratilgan. Qurilishga zamonasining mashhur olimlari - astronom, matematik, me‘morlar (mas., Qozizoda Rumi, G‘iyosiddin Jamshid, Ali Qushchi va boshqalar) jalb qilingan.

1908-yilda arxeolog V.L.Vyatkin haroba bo‘lgan rasadxona qoldiqlarini tarixiy hujjatlar asosida topdi. Shundan keyin u o‘rganila boshlandi. Uzoq va

sinchiklab tekshirish natijasida bino silindr shaklida bo'lganligi aniqlandi. Uning katta zallari, turli katta-kichik xonalari bo'lgan.

Boburning yozishicha, Ulug'bek rasadxonasining sirti koshin va sirli parchinlar bilan bezatilgan. Rasadxona ichiga o'rnatilgan juda katta asbob yordamida Quyosh, Oy, sayyora va yulduzlar katta aniqlik bilan o'rganilgan. Rasadxonada kutubxona ham bo'lgan. Ichki devorda osmon tasviri, yulduzlar kartasi, tog', dengiz, mamlakatlar belgilangan. Yer shari tasviri ishlangan. Hozirda Ulug'bek rasadxonasidagi katta asbob - sektantning yer ostida saqlangan qismi balandligi bilan 11 m keladi.

Ulug'bek vafotidan so'ng rasadxona bir necha o'n yillar davomida faoliyat ko'rsatgan. Ilmiy ishlarga Muhammad Ali Qushchi va Miram Chalabiy rahbarlik qilganlar.

1964-yilda rasadxona poydevori yonida Ulug'bek muzeyi ochilgan. 1994-yil Ulug'bekning 600 yilligi munosabati bilan rasadxonada katta obodonchilik ishlari amalga oshirildi, muzeyning yangi ekspozitsiyalari yaratildi. **5-nuqta: (Vyatkin qabrini kursatish)** E'tiborlaringizni, V.L.Vyatkin qabriga qaratmokchiman! V.L.Vyatkin vafot etganidan sung uzini observatoriya oldida ko'mishlarini vasiyat qiladi. Xozirgi kunga qadar V.L.Vyatkinning qabri shu yerda joylashgan. Mirzo Ulug'bek yodgorlik muzeyi.

6-nuqta: (Ulugbek observatoriyasi muzeyi ichida) Ulug'bek yodgorlik muzeyi 1964 yilda tashkil topgan. (Ekspozitsiyani bezashda O'zbekiston xalq rassomi Chingiz Axmarov ishtirok etgan. Avtorlari A.O. Buryakov FA AYeRUz., Upfal Ye.Ya., Davidyan Yu.S.–muzeyning yetakchi mutaxassislari). Ekspozisiya Amir Temurning nabirasi, 1409–1449 yillarda Mavoraunnaxrning hukmdor, astronom va davlat arbobi Ulug'bekning hayoti va ilmiy faoliyati bilan tanishtiradi .

Muhammad Tarag'ay (bu nom unga tug'ilganda berilgan) (22.03.1394 – 25.10.1449) Sultoniya (Eron Ozarbayjoni) shahrida , Temurning navbatdagi yurishi davrida tug'ildi. Shohrux va uning rafiqasi Gavharshodbeginning to'ng'ich o'g'li edi . Temur hamma vaqt nabiralariga katta e'tibor bilan qarab kelgan, ularga o'z xotinlari qatoridan tarbiyachi tayin etgan. Ulug'bekka

nisbatan Temur alohida mehr bilan qarab, uni Saroymulxonim tarbiyasiga topshirdi. Bolaligidan Ulug‘bek «ug‘ruq» (davlat karvoni) tarkibida sayohat qilib to Xuzor, Amudaryo , Qobulda turib Temurni yurishlarga kuzatib , keyin kutib olib , qishni bobosi bilan Qorabog‘da o‘tkazgan. Bolaligidanoq Ulug‘bek Temur saroyi xayotini kuzatar, xatto ularda ishtirok xam etardi. Ulug‘bekning birinchi tarbiyachisi 5 yoshdan 11 yoshgacha Hurosonning ko‘zga kuringan sarbadorlaridan biri, talantli shoir, oliyjanob va chuqur ilmi kishi shayx Orif Ozari bo‘lgan. (uning haqiqiy ismi Xamza ibn Ali Malik Tusi) U nafaqat shahzodani ovuntirish bilan shug‘ullanib, uni o‘qitib , qiziqtiradigan voqeyalarni aytib bergan. Bu hikoyalar shahzodani shunchalik qiziktirganki, ko‘p yil o‘tgandan keyin Ulug‘bek Xamzani uchratib, u bilan Qorabog‘ to‘g‘risida, Gurjistonga yurish va u yerlarning ajoyibotlari haqida gap ochadi. Ulug‘bek 10 yoshga to‘lgach, uni Muhammad Sultonning qizi Og‘u Begimga uylantirishadi. Og‘u Begim onasi tomonidan Oltin O‘rda honi O‘zbekka qarindosh bo‘lgani uchun Ulug‘bek Ko‘ragon (xon kuyovi) unvoni olish xuquqini qo‘lga kiritdi. To‘y Temurning buyrug‘i bilan birdaniga bir necha nabiralariga Konigil, Cho‘ponota yaqindagi joyda tashkilashtiriladi.

Hurosonda mo‘g‘ullarga qarshi harakat 70 yil davom etib , uning asosida davlatni demokratik boshqarish kurtaklari bo‘lgan. Xalqning bu harakati taraqqiyparvar (progressiv)ahamiyatga ega bo‘lib , xalq hayotida va ilg‘or kishilarning dunyoqarashida chuqur iz qoldirdi. 1409 -yilda 15 yoshlik Ulug‘bek Movorounnahrning hukmdori etib tayinlandi. Dastlab 2 yil davomida amir Shoh Malik uning ustidan vasiylikni oldi. O‘z bobosi Temurdan farqli ravishda uning yurishlari Dashti Qipchoq tomonidan ko‘chmanchi o‘zbeklarning bosqinchiligini to‘xtatish, uning mulkiga kirgan, lekin haqiqatda unga bo‘ysinmagan hududlarni bo‘ysindirishga qaratilgan edi. Mo‘g‘ulistonda mo‘g‘ul xonlari orasidagi o‘zaro tortishuvlar , Movorounnahrda xavf solib , notinchlik yetkazgan . 1425-yilda Ulug‘bek Issiqko‘l va Ili daryosida mo‘g‘ul amirlarini tor-mor keltirib, boy o‘ljani, jumladan, ikkita bo‘lak toshini qo‘lga kiritdi. Bu nefrit tosh Temur qabriga ishlatiladi. Ulug‘bek she‘riyatda mashq qilib, adabiyotni yaxshi

bilib, turk, tojik, arab tillarini bilgan, musiqa san'atidan yaxshi xabardor odam bo'lib, beshta musiqiy asar muallifi bo'lgan. Olimlarning ilmiy munozaralarida qatnashib, Ulug'bek o'zining g'oyat o'tkir zehni, bilimlarining chuqurligi bilan hammani hayratda qoldirgan. Ulug'bek bilim doirasining kengligiga qaramasdan, uning sevgan fani matematika, astronomiya bo'lgan. U Samarqandda o'sha davrning astronomiya va matematika fanlari taniqli namoyandalarini to'pladi. Uning farmoni bilan rasadxona qurildi. Samarqand falakiyot olimlarining asosiy asari «Zijji Ko'ragoniy» bo'lib, unda ilm insoniyatning eng katta boyligi ekanligi ilgari suriladi. Yevropada «Zijji Ko'ragoniy» XVII asrda ma'lum bo'ldi. Asarning bir qismi 1646-yilda Oksford universitetining professori Jon Grivs tomonidan nashr qilindi. O'zbekiston FAsi taxminicha Jon Grivs 1638-yilda Konstinopol (Istambul)da bo'lib, u yerdan Ulug'bek asarlarining bir nechta ro'yxatlarini olib chiqqan. Konstinopolga «Zijji Ko'ragoniy» asari Ulug'bekning shogirdi Ali Qushchi tomonidan keltiriladi. Bu ro'yxatlarning ko'chirilgan nushasi har-xil tillarda Yaqin Sharq, Hindiston, G'arbiy Yevropa davlatlariga tarqaladi. Grivs nashr qilgandan 17 yil o'tgach, ingliz sharqshunos olimi va tarjimoni Tomas Xayd yulduzlar (katalogini) jadvalini fors va lotin tillarida nashr etdi. Xayd nashridan 25 yil o'tgach, mashhur polyak astronomi Yan Geveliy Gdansk shahrida nashr etgan kitobida Ulug'bek tuzgan jadvali o'sha davrda ma'lum bo'lgan ma'lumotlar bilan taqqoslanadi. Yan Geveliy kitobida 2 ta gravyura o'rin olgan bo'lib, ulardan birida falakiyot ilmining apofezi tasvirlangan. Geveliy o'z mehnatining natijalarini har-xil davr va davlatlarda yashagan 10 astronom hukmiga olib keladi. Ular orasida Ulug'bek ham bor. Eng oliy o'rinda astronomiya fanining homiysi Uraniya tasvirlangan. (gravyurada Ulug'bekdan tashqari Timoharis-er. avv. III asr, Gipparx-er. avv. II asr, Ptolemey- II asr , Albatoniy- 850-929 y , Volter 1436-1476y., Kopernik 1473-1543y., Vilgelm IV 1532-1592 y., Tixo Brage 1546-1601 y. tasvirlangan.)

Ikkinchi gravyurada (rassom Yan Stex) Ulug'bek 5 ta har-xil davr va xalqlarga tegishli bo'lgan astronomlar qurshovida tasvirlangan . Ptolmey II asr, Tixo Brage (1546-1601), Gessen shahzodasi Vilgelm IV (1532-1592),

Richchioli(1598-1671) va Geveliy (1611-1687). Ularning hammalari astronomiya fanining ma'budasi Uraniya bilan aylana stol atrofida o'tirishibdi. Bu astronomlarning yulduzlar jadvali Geveliy asarida beriladi. Ulug'bek tasvirlangan minatyura Vashingtondagi Frir san'atshunoslik galereyasida namoyish etilgan. Tekshirovchi G. A. Pugachenkovaning fikriga ko'ra, bu miniatyurada Ulug'bek 1441-1442 yilda arafasida qirish oviga chiqishidan oldin dam olish payti asli Ulug'bekning o'zi tasvirga tushirilgan. Tasvirda fors tilida «Sulton Ulug'bek Ko'ragonning saltanati abadiy bo'lsin» deb bitilgan.

1428-yilda o'tkazilgan pul islohoti Ulug'bekning dono davlat boshqaruvchisi ekanligidan dalolat beradi. Bu islohotda savdoda pul munosabatlari tartibga solinib, unda mehnatkash aholi manfaati ko'zlangan edi. Uning natijasi mis pulning vaznini oshirishga va pul zarb qilishini markazlashtirishga qaratilgan edi. Ulug'bek xazinada mis pul zarb etishda ba'zi foyda keltiradigan va qulay imkoniyatdan voz kechadi. Bu savdoda ba'zan feodal davlatlarda har xil odatlarda shonidan zarb etiladigan tanga pulnin har xilligi sababli tug'ilidigan ziddiyatda va pul tushq xoli bo'lish uchun qilingan islohat edi. Bu islohat o'tkarilishi kelgusida savdoning mayda (tovarooborotining) mol ayirboshlash rivojiga qulay sharorit yaratdi. Pul islohoti hunarmandchilikni yuqori darajada rivojlanish 15 asrning iqtisodiy hayotida muhim voqeya bo'lib, ichki pul savdosida muhim rol o'ynaydi. Bu davrga qadar va bu davrdan so'ng mahsulot va savdo-sotik munosabatlarida aholining keng ko'lamda ishtirok etishi bu darajaga yetmagan. Shu bilan birga dehqondan olinadigan soliqlar ham kamaytirilib, xazinaning hunarmandchilik va savdodan keladigan soliq-tamg'a daromadi olinardi. (Bu ko'rilgan choralar Ulug'bekning xalq harakati sarbadorlar ta'siri ostida ekanidan dalolat beradi. Sarbadorlarni davlatning iqtisodiy asosini (Xurosonda 70 yil davom etgan) savdodan keladigan foyda tamg'a bo'lib, yer egasining solig'i hosilning 1/3 qismini tashkil etib, ya'ni uni kamaytirishga erishildi. Temur tomonidan boshlangan ulkan qurilish Ulug'bek tomonidan davom ettirildi. Samarqand, Buxoro, G'ijduvonda Ulug'bek farmoyishi bilan madrasa, Keshda Ko'k-gumbaz masjidi, Samarqandda bir qator

binolar, shu jumlasidan Shoxi-Zinda maqbarasidagi kirish peshtoqi qurildi (Ulugʻbek davri arxitektura binolar fotosi). Temur va Ulugʻbek davrida Samarqand nafaqat hunarmandchilik va savdo markazi. Balki Sharqda ilmiy fikrning yirik markazi boʻlgan. Samarqand shahrining olimlari obroʻsi Shark mamlakatlari buylab, maʼlum edi. Samarqandning shoirlari Sirijiddin Samarqandiy, Badaxit ijod etgan. Ulugʻbek yoshligidan Yusuf va Zulayxo poemasi uning ijodkori Durbekning oʻzidan, turk tilida ijod etgan Sakkokiy asarlarini eshitishga muvassar boʻlgan. Ulugʻbekning oʻzi ham sheʼriyat bilan shugʻulanib, mashq qilgan va Shark shoirlarini ijodiy munozaralarida ishtirok etgan. Ulugʻbek davrida Samarqand va Hirot Temuriylar sulolasining yirik madaniy markazi boʻlgan. Hirotidan Samarqandga bir necha marta Jomiy kelgan boʻlib, bu davr oʻzbek adabiyotining shakllanishi, oʻzbek va tojik adabiyotining oʻzaro bogʻliqligi kuchaygan davri edi. Aynan shu paytda oʻzbek adabiyotining isteʼdodli dohiysi Mir Alisher Navoiy ijodiyoti shakllandi. Oʻzbek adabiyotida Navoiyning koʻrsatgan xizmati shundaki, u bu adabiyotni xalqaro sahnaga olib chiqib, oʻzbek xalqiga oʻz madaniyatini ona tilida rivojlantirish imkoniyatini berdi. (miniatyuraning koʻch. nusxalari Sakokkiy. Lutfiy, Navoiy va Jomiy portretlari) Temur davridagi ilm va poeziya bilan shugʻullanish keng rivoj topganligi sababli bu yerda qoʻlyozmani koʻchiruvchi mashhur hattotlar koʻp boʻlgan. Samarqandda mashhur hattot Abduraxmon Xorazmiy 2 oʻgʻli bilan yashab, hattotlik sanʼatining ajoyib namunalari yozib qoldirgan. XV asr ajoyib qogʻozi, muqova, badiiy xusnihati va miniatyuralari insoniyat madaniyatining eng mukammal, tengi yoʻq namunalari. Miniatyura tasvirining nafisligi rangni tanlash, rasm kompozitsiyalarning joylashtirilishi bilan ajralib turadi. Miniatyuralar uchun tabiiy xol bu hajmning va soya, perspektivaning va chuqurlikning yoʻqligidir. Miniatyuralar Sharq madaniyatining, tasviriy sanʼatining yuqori chuqqisidir. Samarqanda falakiyot maktabining asos solinishida Ozarbijonda Tabrizga yaqin Marogʻa shahrida XII asrda hurosonlik olim Muxammad Nasriddin at-Tusi (1201-1274) astronomiya maktabi muhim rol oʻynadi. Nasriddin Tusi-moʻgʻul bosqinchilaridan biri Hulaguxon (Chingizxon

nabirasi) saroyida ishlagan. Merag shahri astronomlarining natijaviy asari «Zijji Ilxoniy» boʻlib, Hulagixon va uning vorislari nomi sharafiga shunday atalgan. Bu jadvalni tuzishda Merag olimlari 12 yil (1259-1271y) davomida ishlagan. Nasriddin at-Tusi nomi bilan matemateka va astronomiyaga tegishli 30 yaqin asar bogʻliq. Ikkinchi yirik astronom va matematik Gʻiyosiddin Jamshid al Koshi boʻlib, uning tomonidan Pi qiymati, yaʼni alana diametriga nisbati hisoblangan. Yevropada bunday aniqlikka 150 yildan keyin gollandiyalik Adrian Van Roumen tomonidan erishildi. Bu ilmiy asrda unlik kasr sonlar qoʻllanilib, Yevropada 150 yildan keyin flomandialik Simion Stevinson tomonidan qoʻllanildi. Uning «Arifmetika kaliti» asari arifmetika, geometriya va algebradan qoʻllanma boʻlib hisoblanadi. Oʻrta asr Sharqida Ulugʻbek rassadxonasining qurilish davriga qadar 25 ga yaqin yulduz jadvallari maʼlum boʻlib, ular har xil rassadxonalarda asrlar davomida tuzilgan boʻlib, har xil davrda osmon jisimlarning joylashuvi haqida maʼlumot beradi. Birinchi yulduzlar jadvali aleksandrialik astronom Gipparx (er.av.2 asr) tomonidan tuzilgan boʻlib, unda 1000ga yaqin yulduzlarning koordinatlari aniqlangan. Ikkinchi katalog Ptolemeyning «Buyuk toʻplam» (arab tillida «Al – Madjasti », bundan Almagest) 1022 ta yulduz koordinatalari berilgan. Bogʻdod rasadxonasida Muxammad ibn Muso al- Xorazmiy tomonidan tuzilgan jadvallar bir necha asrlar davomida xizmat qildi. Yulduzlar jadvali Umar Hayyom, at- Tusi tomonidan ham tuzilgan. Har xil davr jadvallarini solishtirish astronomlarga juda sekin harakat qiladigan yulduzlarning siljishini (oʻzgarishini) koʻrishga imkoniyat beradi. Ulugʻbek yashagan davrga kelib, yulduzlarning koordinatalari (harakat yoʻllari) aniq boʻlgan 15 asr uchun yangi jadvallar tuzish zarurati tugʻildi. Har bir jadvallarda ulardan foydalanish va qoʻllash tavsiyalari berilgan. «Zijji Kuragoniy» 4 qismdan iborat boʻlib, uning I boʻlimi arablar, suriya greklari, fors, xitoy va uygʻurlar kalendariga bagʻishlangan. II boʻlimi 22 bobdan iborat boʻlib, unda yulduzlarning balandligini, planetalar va yulduzlar oʻrtasidagi masofalarni aniqlash usullari berilgan. III boʻlimda Quyosh va

planetalarining harakat (teoriyasi) nazariyasi beriladi. Bu bo‘limda yana Quyosh va tutilishlarini aniqlashning qadimgi va zamonaviy uslublari berilgan .

IV bo‘limda osmon jismlarining inson hayoti , taqdiriga bog‘liqligi va ta’siri haqida , unda taqdirni oldindan belgilab beradigan goroskoplar tuzishga ko‘rsatmalar berilgan . Samarqand rasadxonasining ilmiy ishlari aniqligini yil uzunligini aniqlanishi ko‘rsatadi. Ulug‘bekning kuzatuvi : 365 k. 6 s. 10 min. 8 sekund. Zamonaviy kuzatuvlar : 365 k. 6 s. 9 min. 15 sekund. Zamonaviy kuzatuvlardan farqi 1 minutdan ham ozni 53 sekundni tashkil qiladi . Shunday aniqlik bilan Samarqandda kuzgi va bahor kun-tun tenglashgan paytning ekleptikada harakati prosessi beriladi. Ulug‘bekning kuzatuvlarida ekleptika $23^{\circ} 30' 17''$ (1437 y. ma’lumoti) . Qori Niyozov Ulug‘bekka qadar kuzatuvlarning natijalarini taqqosladi . xatosi Gipparx (er. avv. 130 y.) $23^{\circ} 51' 20''$. --- $8' 23''$. Ptolemey (er. avv. 140 y.) $23^{\circ} 52' 20''$. --- $10' 10''$. Nasriddin at-Tusi (1270 y.) $23^{\circ} 30'$. --- $2' 9''$. Ulug‘bek (1437 yil) $23^{\circ} 30' 17''$. --- $0' 32''$. Samarqand astronom olimlarining asari «Zijji Ko‘ragoniy» deb ataldi . Zij – forscha «zig», matoh to‘qiladigan asos bo‘lib, astronomik jadvallar ham o‘zining chiziqlarida vertikal joylashgan iplarni eslatadi. Ko‘ragoniy – xon kuyovining tituli. Ulug‘bek Oltin O‘rda xonlarinin avlodi bo‘lgan Og‘u Begimga uylanib bu titulni oladi. Ulug‘bek halok bo‘lganidan keyin “Zijji Ko‘ragoniy” (Istanbulga) Konstantinopolga olib chiqiladi , u yerdan uning nushalari Yaqin Sharq, Hindiston, Yevropa mamlakatlariga tarqaladi. “Zijji”ning asl nushasi Angliyadagi Oksford universitetining muzeyida saqlanmoqda .

Ulug‘bek halokatining sabablaridan biri, 1447-yilda otasi Shohruxning o‘limidan so‘ng sulola o‘rtasidagi taxt uchun olib borgan keskin kurashi bo‘ldi. Ulug‘bek Shohruxning yagona tirik qolgan o‘g‘illaridan bo‘lib, Hirotni egalladi. 1448 -yilning bahorida Ulug‘bek onasi Gavharshodbegimning erkatoyi Aloudavlaga qarshi o‘z o‘g‘li Abdulatif bilan qarshi chiqadi. Xurosonda boshlangan harbiy harakatlar ota va o‘g‘il o‘rtasida ziddiyatlarga olib keladi. Abdulatif Shohrux tirikligida to‘ng‘ich nabira huquqlaridan foydalangan, Ulug‘bek esa Temur singari Xirotni Samarqandga bo‘ysundirishga urindi. Abdulatif esa

Xirotning vassal-qaram hukmdori bo'lib qoldi. Harbiy harakatlar davomida Ulug'bek Abdulatifga tegishli bo'lgan Ixtiyoriddin qal'asini va u yerdagi hazinasini qaytarib bermadi. Abdulatifning harbiy yutuqlarini Ulug'bek kenja o'g'li Abdulaziz nomiga o'tkazadi. Bularning hammasi Abdulatifning otasiga ochiq qarshi chiqishiga olib keladi. Samarqand atrofidagi Damashq qishlog'ida Ulug'bek qo'shini tor-mor etiladi. Ulug'bekka Makkaga haj safarini qabul qilish taklif etiladi. Yo'lda Ulug'bekka uning dushmani Abbos yetib oladi, u Ulug'bekni o'ldirishga fatvo-ruxsat olgan edi. Ulug'bek 1449 y. 25(27) oktyabrda o'ldirildi (A. Abdullayevning rasmi.) va Go'ri Amir maqbarasiga otasi Shohrux va bobosi Temur yoniga dafn etildi. (Go'ri Amir maqbarasi eshigining detali.) 1941-yilda Go'ri Amir maqbarasida Temuriylar qabrlarining tekshiruv ilmiy ekspeditsiyasi o'tkazildi. Marmar qabrlarni ochganda, Ulug'bek jasadi qoldiqlarida mato parchalari topilgan. Ulug'bek «shahid» singari, o'limni qabul qilgan kiyimida dafn etiladi. Ulug'bek bosh suyagini o'rganish natijasida antropolog Gerasimov tomonidan Ulug'bek tashqiqiyofasining ilmiy asoslangan ko'rinishi tiklandi.

10.2. Buxoro viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari

ekskursiya obyektlari sifatida

«Buxoro» so'zi sanskrit tilida «Ibodatxona», sug'd tilida «Tangri jamoli» ma'nolarni anglatadi. Buxoro «Buyuk Ipak Yo'li»ning yirik tijorat markazi bo'lib hisoblangan. Buxoro O'rta asrlarga mansub 140 dan ortiq arxitektura yodgorliklariga ega bo'lgan «muzey-shahardir». Poyi Kalon, Qo'shmadrasa, Minorai Kalon, Ismoil Somoniy maqbarasi kabi ko'plab yodgorliklar bundan ming yillar oldin qurilgan bo'lib, hozirgi kunda ham mehmonlarni o'ziga jalb etmoqda. Buxoroning mashhurligini al-Buxoriy, Narshaxiy, Rudakiy, Daqiqiy, Abu Ali ibn Sino va Bahouddin Naqshband kabi siymolar yanada sharaflashgan.

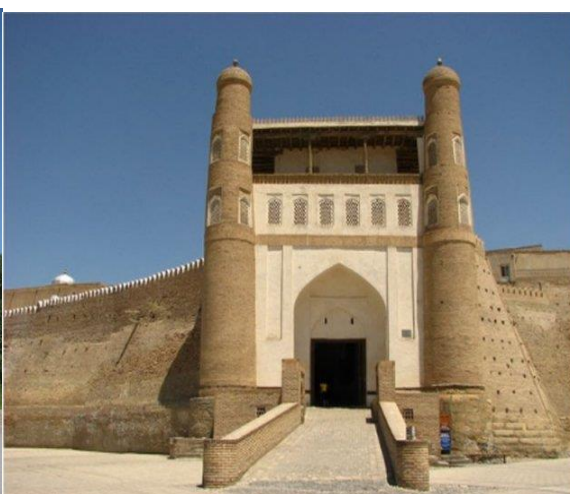
Buxoro viloyatining asosiy tarixiy- arxitektura yodgorliklari:

1. Ark (XI asr);
2. Bolo-Hovuz majmuasi (XVIII asr);
3. Ismoil Somoniy maqbarasi (IX asr);
4. Chashmai-Ayub (1380 y.);

5. Abdullaxon madrasasi (1596 y.);
6. Modari-Xon madrasasi (1556 y.);
7. Masjidi Baland (XVI asr);
8. Gavkushon majmuasi (XVI asr);
9. Zayniddin Xoji xonaqosi (1555 y.);
10. PoyiKalon majmuasi (XII asr);
11. Labi Hovuz majmuasi (XVI asr);
12. Ko‘kaldosh madrasasi (1568 y.);
13. Nodir Devonbegi xonaqosi (1622-1623 y.);
14. Ulug‘bek madrasasi (1417 y.);
15. Abdulazizxon madrasasi (1652 y.);
16. Bolohovuz masjidi (1712 y.);
17. Sayfiddin Boharziy maqbarasi (XIII asr);
18. Bayonqulixon maqbarasi (XIV asr);
19. Namozgoh masjidi (XII asr);
20. Fayzobod xonaqosi (1598 y.);
21. Chorminor madrasasi (1807 y.);
22. Buxoro Amirining Sitorai Mohi Xosa yozgi saroyi (XIX asr);
23. Chor-Bakr majmuasi -Jo‘ybor xo‘jalari qabristoni (1560 y.).

10.6-rasm.Ismoil Somoniy maqbarasi²⁰

10.7-rasm.Buxoro Arki

²⁰[10.6,10.7-rasm.http://www.Turkistonpress.uz](http://www.Turkistonpress.uz)

10.3. Xorazm viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida

Dunyoning qadimiy shaharlaridan biri bo'lgan Xiva asrlar mobaynida insoniyatning ma'naviy va moddiy madaniyati taraqqiyotiga o'zining salmoqli hissasini qo'shib kelmoqda. Xalqaro sayyohlik markazlaridan biri sanalgan Xiva bejiz butun dunyoda ochiq osmon ostidagi muzey sifatida e'tirof etilmagan. Bu shahar hududida joylashgan yodgorliklar miloddan avvalgi VI – V asrlardan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrlarga taalluqlidir. Ayniqsa Xiva shahrining Ichan Qal'a qismi Markaziy Osiyoda saqlanib qolgan birdan bir butun boshli shahar-yodgorlik bo'lib, uning o'tmishidagi taqdiri me'moriy obidalari dunyoning eng qadimgi madaniy voha Xorazmning tarixiy madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir.

Jumladan Xiva shahridagi Ichan qal'a majmui 1990-yil 12-dekabrda YUNESKONing Kanadada bo'lib o'tgan 14 sessiyasining maxsus qarori bilan Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib «Butun jahon merosi» sifatida ro'yxatga olingan. O'zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan 1984-1993 yillarda Xiva shahrida o'tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasida «Ichan qal'a» hududi eramizdan avvalgi V asrda paydo bo'lganganligini va shahar devorlari ostidan topilgan madaniy qatlam, sopol buyumlar va katta hajmdagi xom g'ishtlar shaharni 2500 yoshda ekanini tasdiqlaydi. Shundan so'ng 199- yilda mamlakatimizning ikki azim va buyuk shahri Buxoro va Xivaning 2500 yillik yubileyi YUNESKO rahnamoligida dunyo miqiyosida keng nishonlanishi bu shaharning butun dunyoda e'tirof etilganidan dalolat beradi.

Xivaning arxitektura yodgorliklari asosan madrasa, masjid va minoralar, Pahlavon Mahmud maqbarasi (1835 yil), Muhammad Aminxon madrasasi (1850-1855-yillar), Ko'hna Ark, Tosh Hovli, Olloqulixon karvonsaroyi (1855-yil) kabilardan iborat. Rangli bezaklar berilgan Kalta Minor (1835-yil) va 218 ta naqshli ustunga ega bo'lgan . Juma masjidlarni alohida ta'kidlab o'tish mumkin. 2,5 kilometr uzunlikdagi devorga ega bo'lgan Ichan-qal'a Otadarvoza, Shimoliy, Sharqiy, Janubiy, Buxoro va Toshdarvozalariga ega. Unda 40 dan ko'proq quduqlar mavjud. Xorazm viloyatining asosiy tarixiy- arxitektura yodgorliklari:

1. Ichan qal'a, Saidboy masjidi va madrasasi (XVIII asr boshi);
2. Pahlavon Mahmud maqbarasi (1835 yil);
3. Olloqulixon madrasasi (1834 y.);
4. Qutlug'murod-inoqmadrasasi (1804 y.);
5. Olloqulixon Timi va Karvonsaroyi (XIX asr);
6. Abdullaxon madrasasi (1865 y.);
7. Anushaxon masjidi va hammomi (1657 y.);
8. Toshhovli (Olloqulixonning karvonsaroyi) (1855 y.);
9. Oq masjid (1832 y.);
10. Juma masjidi va minorasi (1788 y.);
11. Said Olovuddin maqbarasi (XIV asr);
12. Muhammad Aminxon madrasasi (1850-1855 yy.);
13. Kaltaminor (1835 y.);
14. Ko'hna Ark (1868 y.);
15. To'ramurod minorasi (1888 y.);
16. Sherniyozxon madrasasi (1718 y.);
17. Borlandi masjidi (XIX asr);
18. Arabxona madrasasi (1838 y.).

10.8-rasm. Ismoilxo'ja minorasi

10.8-rasm. Ko'hna Ark

10.4. Toshkent viloyati va Toshkent shahrining tarixiy-arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida

Xiva shahridagi Ichan qal'a va Dishan qal'adagi tarixiy yodgorliklar, muzeylar, Xivaning tarixiy merosi va sayyohlik salohiyati, vohaning mehmondo'st odamlari, urf-odat va an'analari haqidagi ma'lumotlar viloyatga tashrif buyurayotgan barcha turistlarni lol qoldirmoqda.

Toshkent-Markaziy Osiyoning eng yirik shaharlaridan biri – O'zbekiston Respublikasining poytaxtidir. Islom konferensiyasi tashkiloti (OIK) tarkibidagi muassasalardan biri – Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha Xalqaro islom tashkiloti (ISESCO) Toshkentni 2007-yilda Islom madaniyati poytaxti, deb e'lon qildi. O'zbekistonning islom madaniyati va ilmi oldidagi, islom merosi va yodgorliklarini asrash va yanada boyitish borasidagi mislsiz xizmatlari uchun Toshkent shunday yuksak va faxrli unvonga sazavor bo'ldi.

Toshkentda ko'plab muzeylar mavjud. Masalan, Tasviriy san'at muzeyi haykallar, rasmlar va hunarmandchilik mahsulotlarining Markaziy Osiyodagi eng yirik to'plamiga ega. O'zbekiston Amaliy san'at muzeyi 30 mingdan ortiq hunarmandchilik va xalq milliy merosi namunalarini to'plagan. Temuriylar tarixi davlat muzeyi butun Temuriylar davri tarixi namunalarini o'zida jamlagan muzeydir.

Tarixiy Eski Juva – shaharning eng qadimiy bozorlaridan biri, unda hozir ham oziq-ovqat mahsulotlaridan tortib sanoat mahsulotlarigacha barchasini topish mumkin. Eski shaharning markazida XVI asrning ajoyib yodgorligi-Baroqxon madrasasi joylashgan. Bulardan tashqari, 1966-yil zilziladan Yunusxon maqbarasi, Ko'kaldosh madrasasi kabi ajoyib yodgorliklar omon qolgan. Toshkent metrosi jahonning zamonaviy arxitektura durdonalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2008-yilning 2-aprelida «Toshkent shahrining 2200 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish» to'g'risida qaror qabul qildi. Unga ko'ra O'zbekiston poytaxti, ilm-fan va madaniyat markazi, tinchlik va do'stlik ramziga aylangan Toshkent shahrining 2200 yilligini keng nishonlash va munosib o'tkazishga alohida e'tibor qaratildi. 10

Toshkent viloyati va Toshkent shahrining asosiy tarixiy- arxitektura yodgorliklari:

1. Ko‘kaldosh madrasasi (XIV asr);
2. Kaffol Shoshiy maqbarasi (XVI asr);
3. Hazrati Imom arxitektura majmuasi (XVI asr);
4. Abulqosim madrasasi (XIX asr);
5. Baroqxon madrasasi (XVI asr);
6. Jome’ masjid (XIX asr);
7. Zangi ota majmuasi (XV-XX asr);
8. Tilla Shayx masjid (1890 y);
9. Xadra maydoni (XIX asr);
10. Sufi Ota maqbarasi (XIX asr).
11. Minor jome’ masjid (XXI asr).

10.9-rasm.Ko‘kaldosh madrasasi

10.10-rasm.Yunusxon maqbarasi²¹

10.5. Mamlakatimizdagi boshqa viloyatlarining tarixiy-arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida

Surxondaryo viloyatining markazi bo‘lgan Termiz shahri eramizdan oldingi II-I asrlarda Hindistonni Markaziy Osiyo orqali Yevropa bilan bog‘lovchi karvon yo‘llarining chorrahasida paydo bo‘lgan, keyinroq u Xitoyga eltuvchi «Buyuk Ipak

²¹ 109,10.10-rasm.²¹ www. UzA.uz saytima'lumotlari

Yo‘li»da ham muhim ahamiyat kasb etdi. Kushonlar davrida 500 gektar maydonni egallagan. Shuningdek, Termiz yonida eramizdan oldingi III-II asrlarda Yunon-Baqtriya davlatiga tegishli turar joylar topilgan. Qoratepada Buddha madaniyatiga tegishli turli yodgorliklar, Fayoztepada Buddha ibodatxonasi harobalarida qiziqarli lavhalar va haykallar topilgan.

Surxondaryo viloyatining asosiy tarixiy-arxitektura yodgorliklari:

1. Qirq qiz saroyi (IX asr)
2. Termiz hukmdorlari saroyi (XX asr)
3. Hakim at Termiziy arxitektura majmuasi (X asr)
4. Sulton – Saodat arxitektura majmuasi (X asr)
5. Qoratepa ibodatxonasi (II asr)
6. Fayoztepa ibodatxonasi (I asr)

Qashqadaryo viloyati. Qarshi shahri Samarqand va Buxorodan Afg‘oniston va Hindistonga o‘tuvchi karvon yo‘llari asosida yuzaga kelgan. Qarshi bir necha arxitektura yodgorliklariga ega. Mirzo Ulug‘bek tomonidan qurilgan Ko‘kgumbaz masjidi (1463 y.), Jome’ masjidi, Minorali Qo‘rg‘oncha (XIX-XX asrlar), Xo‘ja Abdulaziz madrasasi (XX asr), Qilichboy madrasasi (1714 y.), Zaxkok- Moron shaharchasi harobalari (eramizdan avvalgi I asr-eramizning V asri) va Qashqadaryo daryosi ustidan o‘tgan qadimiy ko‘prik kabilardir. Shaharda «O‘lkashunoslik» muzeyi bor. Qashqadaryoning muhim arxitektura yodgorliklari-Temuriy sulolasiga tegishli Shamsiddin Mir Kulol maqbarasi, Ko‘kgumbaz masjidi, Gumbazi Saidon maqbarasidir.

Oqsaroyning umumiy ko‘rinishi

Shahrisabz shahri. Bog‘lar va uzumzorlarga burkangan Shahrisabz shahri hunarmandchilik markazi bo‘lgan. Shahrisabzdagi dastlabki turar joylarga V-VI asrlarda asos solingan bo‘lsa, IX-X

asrlarga kelib u yirik savdo va hunarmandchilik markaziga aylangan. Amir Temur tomonidan devor bilan o'ralganidan so'ng u madaniyat va ilm-fan shahriga aylangan.

Qashqadaryo viloyatining tarixiy-arxitektura yodgorliklar:

1. Oqsaroy (XIV - XV asr);
2. Dorus – Saodat majmuasi (XIV asr);
3. Hazrati Imom masjidi (XIV asr);
4. Jahongir maqbarasi (XIV asr);
5. Dor-ut-Tilovat arxitektura majmuasi(XIV - XV asr);
6. Ko'kgumbaz masjidi (XV asr)

Tayanch iboralar: yodgorliklar, gumbaz, madaniyat va ilm-fan,maqbara.

Nazorat uchun savollar

1. Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlari «Sharqning qadimiy obidalari» sifatida ifodalanishining sababi nimada?
2. Toshkent shahrining asosiy tarixiy-arxitektura yodgorliklarini hikoya qiling.
3. Samarqand shahrining asosiy tarixiy-arxitektura yodgorliklarini hikoya qiling.
4. Buxoro shahrining asosiy tarixiy-arxitektura yodgorliklarini hikoya qiling

Adabiyotlar

1. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
2. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
3. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

11-BOB. O‘ZBEKISTONNING EKOLOGIK HUDUDLARIGA EKSKURSIYA TASHKIL ETISH

- 11.1. Ekologik resurslarning ekskursiyani tashkil etishdagi o‘rni.**
- 11.2. Ekologiya mavzusidagi ekskursiyalar marshrutining o‘ziga xosligi.**
- 11.3. Ekologik faoliyatni amalga oshirishda milliy parklar va qo‘riqxonalarining o‘rni.**
- 11.4. Mamlakatimizda ekoturizmni rivojlantirish chora tadbirlari**

11.1. Ekologik resurslarning ekskursiyani tashkil etishdagi o‘rni

Ekologik turizm o‘tgan asrning oxirlaridan boshlab jahon turizmi industriyasiga asta-sekin kira boshladi. Butunjahon turizm tashkilotining ma’lumotlari bo‘yicha keyingi besh yilda ekologik turizmدا turistlar oqimi tobora ko‘payib borayotganligi haqida hisob – kitob natijalari keltirilgan. Ushbu turizm yo‘nalishida janubiy Yevropa, Janubiy – sharqiy Osiyo, kichik Osiyo, Xitoy va Afrika qit’asidagi davlatlar oldingi o‘rinlarda borishmoqda. Albatta, qayd qilingan geografik tabiiy manzillar betakror tabiat mintaqalar bo‘lib, doimiy bahor va yoz iqlimiga ega bo‘lgan davlatlarning tabiatdagi biologik xilma-xillik resurslari, sharoitlari bu mintaqalarda yil davomida turistlar oqimining ko‘payishini ta’minlaydi, imkoniyatlar yaratadi. Hozirgi kunga kelib jahonda ekologik turizm jadal suratlar bilan rivojlanib borayotgan turizmning tarmoqlaridan biriga aylandi.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta’kidlagandek «Go‘zal geografik va tabiiy sharoitlar Respublikamiz hududida ekologik turizmni rivojlantirish uchun g‘oyat qulaydir. Bu borada mamlakatning tog‘li hududlarida joylashgan, zamonaviy jihozlangan sayyohlik majmualarida qishki va noyob sayyohlik dasturlari tashkil etilgan. Sayyohlikning yangi yo‘nalishi-yirik qo‘riqxonalar va bog‘lar hududida tashkil etilgan tabiatshunoslik turizmi rivojlanmoqda»²².

²²Экологический вестник. Ж. Тошкент, № 6, 2007.

O‘zbekiston 3,8 mln. gektarga ega bo‘lgan ovchilik – baliqchilik yer maydonlariga ega, ulardan 1 mln. gektarini suv fondi tashkil etadi. Respublikamiz faunasi 97 turdagi o‘txo‘r hayvonlar, 424 turdagi qushlar, 58 turdagi sudralib yuruvchilar va 83 tur baliqlarga ega. Bulardan, O‘zbekiston

Respublikasi «Qizil kitobiga» o‘txo‘r hayvonlarning 24 turi, qushlarning 48 turi, sudralib yuruvchilarning 10 turi, baliqlarning 18 turi va 78 turdagi umurtqasizlar kiritilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Botanika instituti ma’lumotlari bo‘yicha, O‘zbekistonda hozirgi kunda 4148 tur o‘simliklar mavjud. Shulardan, 3000 turlari oliy, yovvoyi o‘sovchi o‘simliklar, ulardan 9 foizi endemiklardan iborat. O‘zbekiston hududining muhofaza etilayotgan tabiiy hududlar tarkibida 2164 km² ni tashkil qilgan 10 ta davlat qo‘riqxonasi, 6061 km² ni tashkil etgan 2 ta milliy bog‘ va noyob turlarga kiruvchi hayvonlarni ko‘paytirish respublika markaziy – «Jayron» ekomarkazi, 12186 km² maydonni tashkil etgan 17 ta davlat buyurtmaxonalari mavjud. Keltirilgan ma’lumotlarga qo‘shimcha qilib qayd qilish mumkinki, O‘zbekiston Markaziy Osiyoning o‘rtasida, ekologik turizmning rivojlanishi uchun qulay transport, geografik hududlarida joylashgan. Ekspertlarning ma’lumotiga qaraganda ekoturizm sayyohlik bozorining 10-20 %ini qamrab olgan, o‘sinh sur’ati esa umumiy turizm industriyasining o‘sinh sur’atidan 2 – 3 marotaba oshib ketdi. Shuning uchun ham bugungi kunda ekologik turizmni rivojlantirish asoslarini va ekologik resurs maskanlariga turistik marshrutlar tuzishning uslubiy asoslarini ishlab chiqish zarur bo‘lmoqda.

Ekoturizmning maqsadi – hozirgi va kelajak avlodlarning ekologik xavfsizligi va barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun tabiatdan turistik yo‘nalishda oqilona foydalanishdir. Ekoturizmning maqsadini amalga oshirish uchun «O‘zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish konsepsiyasi» da keltirilgan rejaviy dasturni keltirish

kifoya qiladi. Bu konsepsiyada respublikamizda ekologik turizmni rivojlantirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish muhimligi alohida qayd qilingan:

- ekoturizm industriyasini shakllantirish uchun maxsus qonunlarni ishlab chiqish va ularning huquqiy mexanizmini yaratish;

- ekoturistik fan, ta'lim va amaliyotning nazariy asoslarini ishlab chiqish;

- aholining ekologik ongi va madaniyatini ekoturizm orqali o'stirish;

- ekoturizm yo'nalishidagi ta'lim va tarbiyani yo'lga qo'yish;

- ekoturizm bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

- ekoturistik obyektlarni har tomonlama baholash va ularning kadastrini olib borish;

- ekoturizm monitoringi va istiqbolini olib borishni yo'lga qo'yish;

- milliy davlat hududlarini ekoturizm bo'yicha rayonlashtirish;

- davlatlarning va xalqaro jamiyatning ekoturizmga oid taktik reja va strategik dasturlar va tadbirlarini ishlab chiqish;

- biologik xilma-xillikni saqlash.

Qayd qilingan vazifalarni bajarishda quyidagi ekoturistik tamoyillarni, ya'ni ekologik munosabatlarni turizm orqali tartibga solishga yo'naltirilgan qoidalarga qattiq, ma'suliyat bilan rioya qilish talab qilinadi:

- ekoturizmda tabiatni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish masalalarining ustuvorligi;

- ekoturizmning tarixiy, madaniy va boshqa turizm turlari bilan bog'langanligi;

- turizm va servis sohasi yo'nalishidagi barcha ta'lim muassasalarida ekoturistik o'quv kiritilishining maqsadga muvofiqligi;

- mahalliy aholining ekologik ongi va madaniyatini o'stirishda ekoturizmni jalb qilish zaruriyati;

- tabiatdan oqilona foydalanish va tabiatni muhofaza qilishning mazmunini ekoturistik marshrutlarda aks ettirish;

- davlat, jamiyat, mahalliy boshqaruv idoralarining ekologik turizmdan manfaatdorligi;

- ekoturizmda ekologik ijtimoiy-iqtisodiy manfaatdorlikning yagonaligi;
- ekoturizmda milliy gʻurur va iftixorni shakllantirishning zarurligi.

Qayd qilingan tamoyillarning bajarilishi Oʻzbekistonda ekologik turizmni jadal rivojlantirishning asoslarini taʼminlaydi.

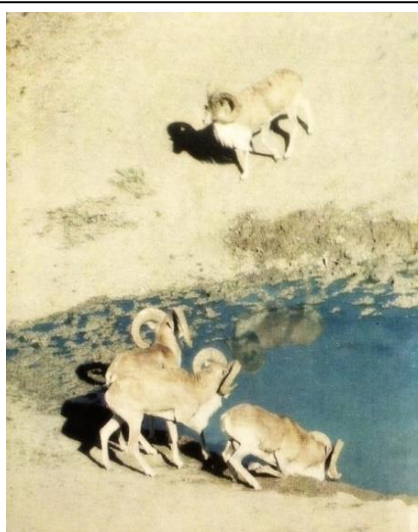
Ekoturizmni rivojlantirish boʻyicha «Oʻzbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish konsepsiyasi» qabul qilingan. Ushbu konsepsiyaning 1.4. bandida – ekoturizmning ijtimoiy-iqtisodiy masalalari yechimini topishi lozim boʻlgan dolzarb masalalari qayd qilingan. Ular quyidagilar:

- ekoturizm obyektlarida aholini ish bilan taʼminlash, ijtimoiy muhofaza qilish muammolarini hal qilish;

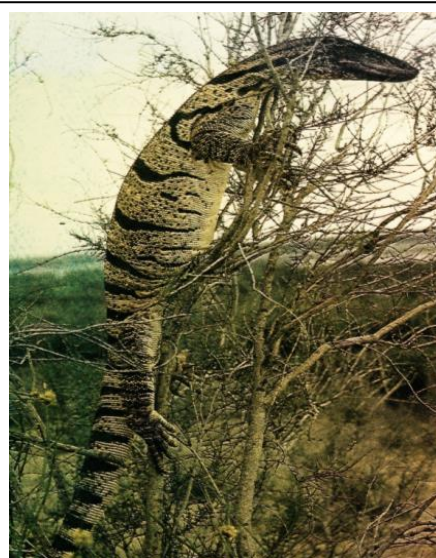
- ekoturizm qadamjoylarida kichik va oʻrta biznesni rivojlantirish orqali qoʻshimcha ish oʻrinlarini yaratish, turistik infratuzilmalarni hosil qilish;

- ekoturizmning jahon talablariga javob beraoladigan moddiy – texnik, axborot–tahliliy bazasini yaratish xizmat koʻrsatish va servis sohasini rivojlantirish;

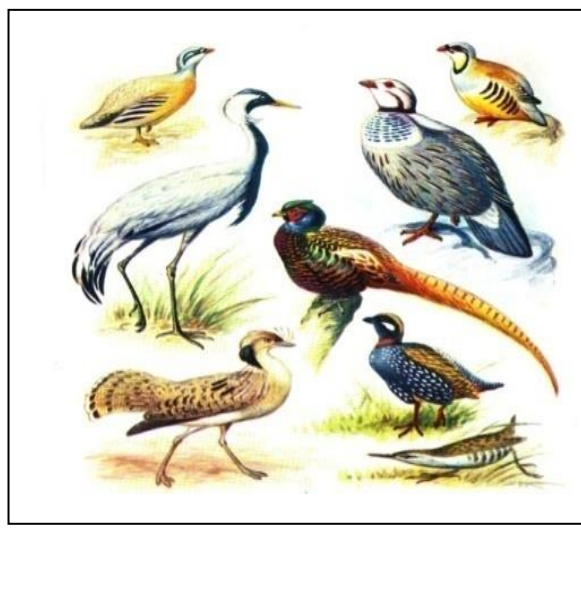
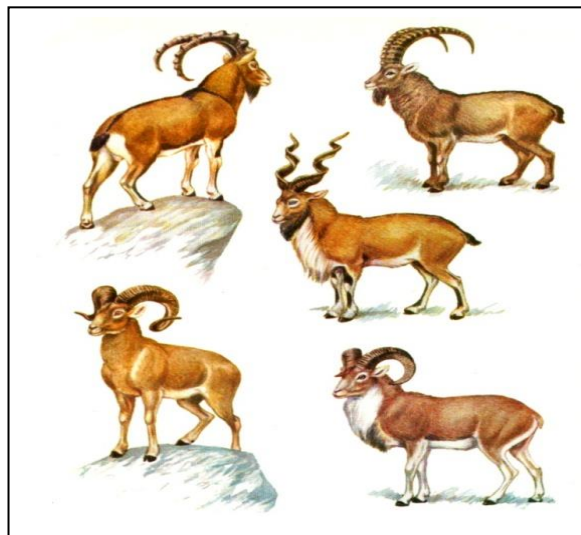
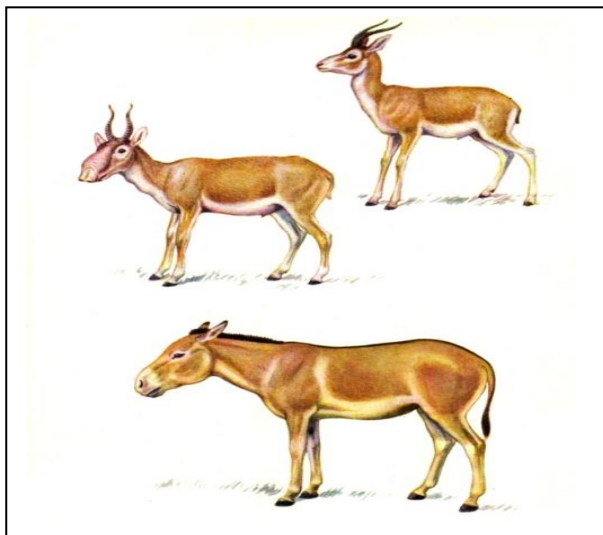
- ekoturizm maskanlarini elektr energiyasi va issiq suv bilan taʼminlash maqsadida ekologik toza, qayta tiklanuvchi muqobil energiya qurilmalari yordamida foydalanishni keng yoʻlga qoʻyish

**Nurota qoʻriqxonasidagi
arharlar**

Qizilqum echkemari

11.1-rasm. O‘zbekistonning ekologik ekskursiya obyektlari

11.2. Ekologiya mavzusidagi ekskursiyalar marshrutining²³

o‘ziga xosligi

Ekologik turizm (turistik mahsulot sifatida) turli shakllarda tashkillashtirilishi mumkin bo‘lib, eng ko‘p tarqalgani ekologik ekskursiyalardir (ekologik so‘qmoqlar bo‘ylab sayohat, milliy istirohat bog‘larini tomosha qilish va sh.k). Talabalar va o‘quvchilarning yozgi ekologik lagerlari ham ekologiya mavzusidagi ekskursiyaning muvaffaqiyatli shakllaridan biridir.

«Ekologik ekskursiya» deganda ekskursantlarning ekologik bilimlarini oshirish va rekreatsion dam olishini tashkil etish maqsadida, tabiatning saqlangan hududlariga tashkil etilgan ekskursiya bo‘lib, unda ekologik turizmdagi tamoyillarga rioya etiladi.

Ekologik ekskursiyaning poxodlardan farq qiluvchi xususiyati uning maqsadlilik bo‘lib, bilish, o‘rganish komponentlari ekskursiya dasturiga obyektlar esa marshrutga kiritilib, harakatlanish grafigi rejalashtiriladi. Belgilangan maqsadlardan bir necha vazifalar kelib chiqishi mumkin.

11.3. Ekologik faoliyatni amalga oshirishda milliy parklar va qo‘riqxonalarining o‘rni

O‘zbekiston hududida qirilib ketishi arafasida turgan noyob hayvonot va nabotot dunyosini saqlash va ko‘paytirish maqsadida qo‘riqxonalar (Surxon, Nurota, Hisor, Baday-To‘qay, Zarafshon, Qizilqum, Chotqol, Zomin, Kitob) parvarishxonalar («Jayron») ekomarkazi, Sayhun xo‘jaligi) tarkibida va atrofida jahon talablariga javob bera oladigan milliy tabiiy bog‘larni amalga oshirish orqali muhofaza qilinadigan hududlarda ekoturizm obyektlarining moddiy-texnika bazasini yaratish uchun qo‘shimcha chet el investitsiyalarini jalb qilishdan iboratdir.

²³<https://www.musei-online.blogspot.com>

O‘zbekiston Respublikasining davlat tomonidan muhofaza etiladigan tabiiy hududlari

№	Tabiiy landshaft	Muhofaza maskani	Maydoni, ga	Tashkil etilgan yil
1	2	3	4	5
		Davlat qo‘riqxonalari	175536	1971
1	Baday – to‘qay	Amudaryo pasttekisliklari to‘qay ekotizimlari	6462	1983
2	Hisor	Hisor tizmasi tog‘ ekotizimlari	80986	1959
3	Zomin	Turkiton tizmasi tog‘ ekotizimlari	21735	1975
4	Zarafshon	Zarafshon daryosi o‘rta oqimi to‘qay ekotizimlari	2352	1971
5	Qizil-qum	Amudaryo o‘rta oqimi va qo‘shni sahrolar to‘qay ekotizimlari	10311	1975
6	Nurota	Nurota tizmasi tog‘ ekotizimlari	26895	1971
7	Surxon	Qo‘hitang tog‘ tizmasi ekotizimlari va Amudaryo o‘rta oqimi to‘qay ekotizimlari	26895	1975
8	Kitob	Noyob geologik kon	3938	1987
Milliy bog‘lar				
1	Ugam – Chotqol milliy davlat bog‘i	G‘arbiy Tyan-Shyan ekotizimlari	574590	1990

2	Zomin milliy bog'i	Turkiston tizmasi ekotizimlari	24110	1977
Davlat tabiat yodgorliklari				
1	Yozyovon sahrosi	Noyob tabiat yodgorliklari	1000	1991
2	Mingbuloq tumani tabiat yodgorligi	O'simlik va hayvonot dunyosi	1000	1991
3	Chust tumani tabiat yodgorligi	O'simlik va hayvonot dunyosi	96	1990
Alohida tabiiy obyektlar va komplekslarni saqlash, ko'paytirish va tiklash uchun hududlar				
		Buyurtmaxonalar	1503206	
1	Oqtog'	Noyob va yo'qolib borayotgan hayvon va o'simliklar	15400	1997
2	Dengizko'l	Hayvonot va o'simliklar olami	50000	1990

Jadval davomi.				
3	Qarnobcho'l	Hayvonot va o'simliklar olami	40000	1992
4	Qoraqir	Hayvonot va o'simliklar olami	30000	1992
5	Qo'shrabod	Hayvonot va o'simliklar olami	16300	1992
6	Muborak	Noyob va yo'qolib borayotgan hayvon va o'simliklar	264469	1997

7	Sarmish	Hayvonot va o'simliklar olami	5000	1997
8	Sayg'ochi	Yovvoyi hayvonlar	1000000	1997
9	Sechanko'l	Baliqlar	7037	1998
10	Sudoche	Yovvoyi hayvonlar	50000	1991
11	Xubara	Tuvaloq va uning yashash joylari	25000	1998
		Tabiiy parvarishxonalar²⁴	7122	
1	«Jayron» ekomarkazi	Jayron, qulon, Prejevalsk otlari	7122	1976
2	Baliq xo'jaligi hududlari	Suv havzalaridagi antropogen tizimlar	-	
3	Muhofaza etiladigan landshaftlar	Alohida tabiiy ekotizimlar	1004005	
4	Kurort tabiati hududlari	Antropogen ekotizimlar	338	
5	Rekreatsiya hududlari	Antropogen va tabiiy ekotizimlar	70	
6	Davlat biosfera rezervatorlari	Tabiat ekotizimlari	35724	
7	Chotqol davlat biosfera qo'riqxonalar	Chotqol tog' tizimi ekotizimlari	35724	1947

Keltirilgan jadval ma'lumotlari bilan tanishib chiqib, Respublikamizda ekoturizm rivojlanishi kerak bo'lgan birinchi navbatdagi ekoturizm resurslari davlat muhofazasida ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu holat juda to'g'ri qaror qilingan.

²⁴ 12.1-jadval. <https://www.musei-online.blogspot.com>

Dunyoning barcha davlatlarida ham 12.1-jadvaldagi tabiiy hududlar o'zining o'simliklar olami va hayvonot dunyosi bilan qattiq qo'riqlanadi. Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, juda ko'plab davlatlarda, ayniqsa tabiatda noyob o'simlik yoki hayvon turlari muhofaza qilinadigan qo'riqxonalar ham ekologik turizm maqsadlarida samarali foydalanishadi. Bunga misol qilib Afrika, Kanada, Amerika, Avstraliyadagi qo'riqxonalar, rezervatlar va milliy parklar haqidagi kino seriallarning tobora ommaviylashib borayotganligini keltirish mumkin.

Bu holatning eng muhim sababi, bu muhofazadagi manzillardan ekoturizmga foydalanishning huquqiy-qonuniy me'yorlari yaratilganligidir. Yaratilgan qonunlarga «mehmonlar» ham «mezbonlar» ham qattiq rioya qilishadi. Respublikamizdagi tabiat qo'riqxonalariga faqat ilmiy xodimlar kirishga ruxsat beriladi. Bu qo'riqxonalariga hatto maxsus ilmiy ekspeditsiyalar ham O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ruxsatnomasini olishi kerak bo'ladi.

11.4.Mamlakatimizda ekoturizmni rivojlantirish chora tadbirlari

1. Respublikamizda ekoturizm sohasida xizmat qiluvchi, jahon talablariga javob bera oladigan yuqori malakali mutaxassislarning yetishmasligini hisobga olgan holda, yosh mutaxassislarni ekoturizm rivojlangan mamlakatlarga (AQSH, Yaponiya, Kanada, Fransiya, Germaniya) malakalarini oshirish uchun o'qishga, ishga yuborish.

2. Jahon andozalari va talablariga mos keladigan ilmiy va iqtisodiy asoslangan katta–kichik, qisqa va uzoq muddatga mo'ljallangan loyihalar va biznes rejalar ishlab chiqib amalga oshirish (imtiyozli kredit asosida).

3. O'zbekistonda ekoturizmning jahon talablariga javob bera oladigan moddiy-texnik, axborot tahliliy bazasini yaratish, xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirish.

4. Vatanimizning tarixiy yodgorliklari, go'zal va betakror tabiati, landshafti, nobotat va hayvonot dunyosi haqida bukletlar, turistik atlas va haritalar yordamida dunyo ekoturizm bozorida targ'ibot ishlarini amalga oshirish.

5. Baday-tuqay va «Jayron» ekomarkaziga qo‘shni hududlarda Markaziy Osiyoda qirilib ketishi xavfli bo‘lgan noyob hayvonlarni saqlash va ko‘paytirish uchun milliy bog‘lar tashkil qilish lozim.

6. O‘zbekiston viloyatlari bo‘yicha yangi ekoturistik dasturlar, yo‘nalishlar va haritalar tuzish kerak.

7. Ekoturizm sohasi bilan bog‘liq tashkilotlarga ko‘proq huquqlar, imtiyozli kreditlar berish, tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan «Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida»gi qonunga ekoturistlarga nisbatan huquqiy nazorat ishlarini yengillashtirish bo‘yicha ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish lozim.

Milliy parklar– bu tabiiy landshaftni har taraflama muhofaza qiluvchi va dunyoning ko‘plab davlatlari ekoturizmدا foydalanayotgan, bir-birini quvvatlab kelayotgan tabiiy majmualardir. Hozirgi vaqtda dunyoda 3,4 ming milliy parklar mavjud.

Tabiat qo‘riqxonalarining tabiatidagi umumiy jozibador, betakror ko‘rinishlarining reklamasini ishlab chiqishda ham turizm bozori, turizm xaridori talab qiladigan shartlari bor. Ular quyidagilar:

- tabiat qo‘riqxonalarida ekoturizm so‘qmoqlari, marshrut yo‘llari atrofida o‘zgaruvchan tabiiy landshaft uchastkalari ajratiladi (archali soy, qoyatoshli dara, tog‘ yoki soydagi buloq, tekis o‘tloqzor va h.k.).

- agar tabiat qo‘riqxonasi tog‘larda joylashgan bo‘lsa qo‘riqxonada hududidagi soylar, daralar ko‘p bo‘lib o‘simliklari, rel’efi tuzilishi bo‘yicha o‘xshash bo‘lsa, bu ko‘rinishlardan eng jozibadori, betakrori reklamaga olinadi.

- qo‘riqxonalarimizning tashkil qilinganiga 60 yillardan ko‘proq vaqt o‘tdi. Shuning uchun ham ko‘plab qo‘riqxonalarimizda 100, 200 hatto ming yillik daraxtlar bor. Anashu daraxtning hozirgi ko‘rinishi va xalq so‘zlari bilan ifodalanadigan qisqacha tarixi bilan tabiatning umumiy ko‘rinish reklamasiga alohida rasm va lavhalar bilan qo‘shiladi.

- agar tabiat qo‘riqxonasida bir necha tabiat lanshaftlari bo‘lsa har bir tabiat lanshaftlaridan eng chiroyli ko‘rinishlari reklamada berilishi kerak.

Tayanch iboralar: ekologik turizm, ekoturistik hududlar, ekoturistik resurslar, alohida qo‘riqlanuvchi tabiiy hududlarining tavsifi, O‘zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish konsepsiyasi, milliy parklar, davlat qo‘riqxonalar, maxsus tashkilotlar, buyurtmaxonalar, tabiat yodgorliklari, o‘rmon va ovchilik xo‘jaliklar.

Nazorat uchun savollar

1. Ekoturizmning maqsadini amalga oshirish uchun «O‘zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish konsepsiyasi»
2. O‘zbekiston Respublikasining davlat tomonidan muhofaza etiladigan tabiiy hududlari
3. Ekologiya mavzusidagi ekskursiyalar marshrutining o‘ziga xosligi
4. Milliy parklarni tushuntiring

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.
4. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
5. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
6. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
7. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

12-BOB.TURIZMNING MAXSUS TURLARIGA EKSKURSIYA TASHKIL ETISH

12.1. Turizmda maxsus turlarning ta’rifi va ularni shakllantirish.

12.2. Turizmdagi maxsus turlarning tasnifi, tavsifi va geografiyasi.

12.3.Hayot uchun xavfli sport o‘yinlari turizmi

12.4. Maxsus turlarning geografiyasini o‘rganishdan quyidagi xulosalar

12.1.Turizmda maxsus turlarning ta’rifi va ularni shakllantirish

Turizmning maxsus turlariga biror tumanning o‘ziga xos, farq qiluvchi xususiyatlari bilan tanishish maqsadidagi sayohati kiradi. Bu sayohatlar turistlarda(ekskursantlarda) shakllangan (havaskorlik va professional) qiziqishlardan kelib chiqadi. Maxsus turlarga turizmning kichik ko‘lamli noan’anaviy turlari kiradi.

Kichik ko‘lamli noan’anaviy turizm turlarining o‘rganish obyektlari – xalqimizning qadimdan hayot kechirishi davomida hozirgacha saqlab kelgan va yanada rivojlanib borayotgan ijodkorlik, yaratuvchanlik mehnati, kasbkorlik yo‘nalishlari sohalari, milliy urf-odatlarini, milliy o‘yinlari, milliy madaniyati va san’ati, shuningdek, betakror tabiatimizning tarixiy-ekologik iqlim jarayonlari ta’sirida hosil bo‘lgan mo‘jizakor, hayratomuz ko‘rinishlaridir. Shu jumladan, muzeylarimizni, hayvonot bog‘larni va xotira maydonlarini ham maxsus turlarga kiritishimiz mumkin.

Turizm resurslarini ro‘yxatga olishda va ma’lum bir obyektning turizm resursi bo‘la olishligi o‘rganilgandan keyin bu obyektga yoki tabiiy makonga yoki ishlab chiqarish sohasiga «turizmi» so‘zini qo‘shish bilan hal qilinmaydi. Masalan: hunarmandchilik sohasini «hunarmandchilik turizmi» kabilar.

Ishlab chiqarish resurslarini turizm resurslariga aylantirishdagi dastlabki talab mamlakatda ichki va tashqi turistlarni birinchi navbatda qiziqitira oladigan soha yoki obyektini o‘rganish to‘g‘ri bo‘ladi. O‘rganiladigan obyekt oddiy iste’molda emasligi xalqimizning o‘ziga xos bo‘lgan bejirim buyumlarining boshqa davlatlarda ishlab

chiqarmasligi, urf-odatlarining milliyliigi yoki milliy o‘yinlarning boshqa davlatlardagi xalqlar hayotida umuman yo‘qligi, milliy san’atkorlik ijodlari mujassam bo‘lishi birinchi navbatda chet ellik turistlarni jalb qiladi.

Bunday obyektlarga masalan hunarmandchilik, yoki ustachilikni olganimizda dastlab dunyoning barcha davlatlarida yashayotgan xalqlarning ham o‘ziga xos milliy hunarmandchilik va milliy ustachilik sohalari albatta bor. Ekskursiya jarayonida gid o‘zimizning hunarmandchilik yoki ustachilik sohalari buyumlarining noyobligi, go‘zal-bejirimligi, mustahkamligi, bu buyumlarda san’atkorlikning, ekskursantlarni hayratga soladigan ijod namunalarining ko‘pligidan, boshqa davlatlardagi xuddi shunday buyumlar, mahsulotlardan ancha ustunligiga e‘tibor berishimiz lozim bo‘ladi.

Masalan, kashtachilikdagi ikki yo‘nalish: oddiy kashtachilik va zardo‘zli kashtachilikning boshqa davlatlarda yashayotgan xalqlarning kashtachiligidan ustunligi shundan iboratki, so‘nggi vaqtlarda O‘zbekistonga kelib ketayotgan davlat rahbarlari, Bosh vazirlar, mashhur adiblarga, xalqaro miqyosdagi taniqli rahbarlar, sport va san’at yulduzlariga maxsus marosimlarda zardo‘zli to‘n va do‘ppi kiydirilmoqda. Ikkala buyum ham faqat o‘zbekistonliklar uchun milliy buyum xillari hisoblanadi. E‘tibor qilsak qozoq, qirg‘iz, turkmanistonliklarning ham to‘nlari, do‘ppilari, o‘zlarining milliyligini ko‘rsatib turadi.

Binobarin, Markaziy Osiyo xalqlarining kelib chiqishlari deyarli bir, yashash manzillarining yaqin-qo‘shni ekanligidan bizdagi do‘ppi va zardo‘zi to‘n tikish ularda ham bo‘lishi mumkin edi. Lekin qadimiy tub joy aholining buyumlar yaratishdagi milliy urf-odatlari va iqlim xususiyatlari, bayram tantanalarda kiyish odatlari va xush ko‘rishlari nuqtai – nazaridan Markaziy Osiyo xalqlarida qayd qilingan ikkala buyumni tikishda turli uslub, tanlash va yo‘nalish hosil bo‘lgan. Demak, bizdagi milliy do‘ppichilik va zardo‘zli to‘n tikish qo‘shni davlatlarda rivojlanmagan ekan dunyoning boshqa bironta davlatlarida bizdagidek usullari umuman yo‘q hisoblanadi (Xitoy xalq respublikasidagi uyg‘ur xalqida ham zardo‘zli kashtachilik rivojlangan). Bu xulosalardan milliy qo‘l hunarmandchiligidagi do‘ppichilik va zardo‘zi to‘n

tikishni xalqaro turizm obyekt – resursi sifatida maxsus turlar ro‘yxatiga qo‘shsa to‘g‘ri bo‘ladi.

Xalqimizning milliy o‘yinlaridan turizm sohasida foydalanishning juda katta imkoniyatlari borligini ilg‘ash qiyin emas. Masalan, qushlarni urishtirish o‘yini yoki musobaqasi dunyoning juda ko‘p mamlakatlarida bor. Bizda qushlarning xo‘roz urishtirish va bedana urishtirish o‘yinlari bor. Bu qushlarni urishtirish musobaqalari O‘zbekiston Respublikasida juda ommalashgan. Xo‘roz urishtirishning jahon birinchiligi ham o‘tkaziladi.

12.2. Turizmdagi maxsus turlarning tasnifi, tavsifi va geografiyasi

Tasniflash har qanday sohaga muhim, to‘liq ma’lumotlar beruvchi, soha rivojini rejalashtirishda asosiy manba bo‘luvchi, jadvalli muhim ma’lumotnomadir. Tasniflashda o‘rganilayotgan sohaning barcha jihatlari, xilma-xilliklari, ma’lumotlari bo‘lishi lozim.

Biz turizmda maxsus turlar bo‘lishi mumkinligini hisobga olib, madaniyat sohalari, hunarmandchilik, milliy o‘yinlar va ishlab chiqarish sohalari nomlanishiga turizm so‘zini qo‘shib turizmdagi maxsus turlar ro‘yxatini – tasnifini keltirishga harakat qildik.

1. Milliy madaniyatga qiziqish turizmi.

Xalqimizning urf-odatlari, tildagi shevalar, oila hayoti, kattalar va yoshlar munosabatlari, salomlashish, mehmon kutishva mehmondorchilik, to‘y va diniy marosimlar, oila bayramlari, oiladagi huquqlar, kelin va sunnat to‘ylari, uy tutish va hokazolarga qiziqish.

2. Agroturizm (qishloq turizmi)

Qishloqlarning turli- tumanligi va tabiiy –tarixiy davrda yuzaga kelishi, qishloq aholisi hayoti, fermerlar hayoti va faoliyatiga qiziqish.

3. **Etnik va sog‘inish turizmi** Xalqlar, ellar, urug‘lar, ularning yashash tarzi, millatlarning urf-odatlari, kelib chiqishi tarixi, joylashishi, o‘zaro aloqalari.

Xalqlarning, millatlarning har xil sabablar bilan dunyo bo‘ylab tarqalib ketishi, ularning bir-birlariga intilishi, sog‘inishi, qo‘msashidagi ichki va xalqaro turizm.

4. Milliy san‘at turizmi

Milliy san‘at, milliy folklor, qo‘shiqchilik, milliy raqslar, askiyalar, laparlar, aytishuvlar, rassomchilik va haykaltaroshlik, baxshilar, o‘lan aytish qo‘shiqchiliklari kabi san‘at turlariga qiziqish. Buturquyidagi yo‘nalishlarga bo‘linadi:

4.1. Qo‘shiqchilik va raqs san‘ati yo‘nalishlari.

4.2. Baxshilar qo‘shiqchiligi maktablari.

4.3. Askiyalar, laparlar, aytishuvlarga qiziqish.

4.4. Milliy rassomchilik va haykaltaroshlik.

4.5. Milliy folklor turlari.

5. Tabiiy – tarixiy tasvirlar turizmi

Tabiat muzeylari va tabiat haykallari, tog‘ qoyatoshlaridagi qadimiy rasmlar, o‘lkashunoslik va milliy xalq hayoti tarixiy muzeylariga qiziqish. Bu tur ham quyidagi yo‘nalishlarni o‘z tarkibiga oladi:

5.1. Tabiat muzeylari va tabiat haykallari

5.2. O‘lkashunoslik muzeylari

5.3. Milliy xalq hayoti tarixi muzeylari

5.4. Qoyatoshlaridagi qadimiy rasmlar

5.5. Hayvonot bog‘lari.

6. Milliy hunarmandchilik turizmi

Milliy hunarmandchilikning turlari, milliy hunarmandchilikdagi yo‘nalishlar, xalq – memor, xalq- usta shiori va reklamasi, milliy hunarmandchilik buyumlarining mukammal va mo‘jizakorligiga qiziqish. Bu turizm turi quyidagi yo‘nalishlarga bo‘linib ketadi:

6.1. Duradgorlik.

6.2. Kulolchilik.

6.3. Kashtachilik, zardo‘zlik, milliy liboslar (do‘ppi, to‘n, belbog‘lar) tikishdagi yo‘nalishlar.

6.4. Milliy ustachilik

- 6.4.1 Temirchilik
- 6.4.2 Misgarlik
- 6.4.3 Musiqasozlik
- 6.4.4 Beshiksozlik
- 6.4.5 Aravasoqlik
- 6.4.6 Sandiqsozlik
- 6.4.7 Egarsozlik
- 6.4.8 Mahsido'zlik
- 6.4.9 Gilamchilik va palos to'qish.

7. Milliy o'yinlar turizmi.

Markaziy Osiyo xalqlarida milliy o'yinlar nomini olgan o'ziga xos musobaqalari, mardlik, jasurlikni namoyish qiluvchi bellashuvlar va Dune xalqlarida ko'plab uchraydigan hayvonlar va parrandalarni urishtirishga qiziqish. Bu tur quyidagi yo'nalishlardan iborat:

- 7.1. Ko'pkari-uloq.
- 7.2. Milliy kurash.
- 7.3. Qo'chqor urishtirish.
- 7.4. Xo'roz urishtirish.
- 7.5. Bedana urishtirish.
- 7.6. Darbozlik

8. G'orshunoslik turizmi

O'lkamizdagi tarixiy g'orlar, g'orlar haqidagi ma'lumotlar, tarixiy shaxslar hayoti bilan bog'liq g'orlar, paleontologik g'orlar, g'orlardan o'tmishda va hozirda foydalanish, yer osti qasrlariga sayohatga qiziqish.

12.3. Hayot uchun xavfli sport o'yinlari turizmi

Bu turlar asosan xorij mamlakatlarida rivojlanib bormoqda. Hayot uchun xavfli sport o'yinlari turizmdagi ba'zi bir turlar faqat jahonda faqat bitta davlatda rivojlangan (masalan, korridio Portugaliyada, asov otni jilovlash Ispaniyada) bo'lib turizm mavsumida bu hayot uchun xavfli o'yinlarni millionlab turistlar hayajon,

qoʻrquv va qiziqish bilan tomosha qiladilar. Bu turlarni baʼzida ekstremal turizm turlari deb ham atashadi.

9.1. Beys jamping - baland qoya va binolardan parashyutda sakrash.

9.2. Xelisking - changʻida vertolyotdan qorli tik qoyaga sakrash.

9.3. Dayving – suv ostiga shoʻngʻish.

9.4. Keyv-dayving- suv osti gʻorlariga sayohat.

9.5. Bull – rayding – asov hoʻkizni (buqani) jilovlash.

9.6. Korrido – asov otni jilovlash.

9.7. Syorfing – okean, dengizning shiddatli, baland toʻlqinlaridan taxta changʻida suzib oʻtish.

9.8. Stritlaging – avtomobillar serqatnov tik togʻ yoʻlidan pastga qarab rolikli taxtaga yotib harakatlanish.

9.9. Skalalazing – tik qoyalarga, baland binolarga himoyasiz, arqonsiz va asboblarsiz chiqish.

9.10. Vellokross - velosipedda havoda mashqlar bajarish, noqulay joylarga chiqish va tushish.

9.11. Motokross – mototsiklda yonayotgan obyektlardan sakrab oʻtish.

9.12. Rafting- oʻta tez oqadigan, havfli shovvalar, kamarlar bor daryo oqimi boʻylab maxsus qayiqlarda suzish.

9.13. Dorbozlik- himoyasiz va shartli himoyada baland bino, baland qoya va keng suv havzalariga tortilgan arqondan yurib oʻtish.

9.14. Niagara- baland, sersuv sharsharalardan (bochka ichida, maxsus kiyimda va hak.) balanddan suv, bilanpastga tushish.

9.15. Koinot - kosmik kemada kosmonavtlar bilanfazoga borib kelish.

9.16. Ralli-Parij shahridan Afrika sahrolari orqali avtomobillarda, mototsikllarda Dakar shahrigacha boʻlgan sport birinchiligi.

9.17. Zaharli ilonlar, chayonlar orasida oʻtirish, ilon oʻynatish.

Keltirilgan maxsus turlarning tasnifidan maʼlum boʻldiki, Oʻzbekistonda turizmning maxsus - «kichik koʻlamli, noanʼanaviy» turlarining «katta koʻlamli, anʼanaviy»turlarga aylantirishda juda katta turistik salohiyati bor ekan.

Mazkur turlarga ichki va ayniqsa xalqaro turistlarni jalb qilish, ekskursiya xizmatlari tashkil etilsa, maxsus turlardan turizmda foydalanishning dastlabki rejalari amalga oshirilgan bo‘ladi. Ichki turizmda maxsus turlarning ommaviy rivojlanmayotganligining bosh sababi maxsus turlar manzillariga marshrutlarning yo‘qligi, bu turlarmanzillarini hatto ekskursiyaga chiquvchilar ham, shuningdek shaharlarda yashayotgan aholining ham ko‘pchiligi bilmasligidir.

Bu holatning yana bir sababi qadimiy xalq hunarmandchiligi maskanlari, xalq ustalari haqida kam yozilishi, radio, ommaviy axborotlar va televideniya malumotlar, reklamalarning juda siyrak holatda berilayotganidir. Aks holda Samarqand shahriga boshqa viloyat va shaharlardan kelgan mehmonlar albatta xalq ustalari, hunarmandlari ishlarini tomosha qilishga qiziqish tufayli bunday joylarga ekskursiyalar qilishi mumkin edi.

O‘zbekiston azaldan xalq hunarmandchiligi bilan mashhur bo‘lib kelgan. Hozirgi vaqtda respublikada xalq hunarmandchiligi asosida estalik buyumlar ishlab chiqaruvchi 500 ga yaqin korxonalar mavjud. Ular chinni va sopol buyumlar, pichoqlar, sopol o‘yinchoqlar, zardo‘zi mahsulotlar, gilam, poloslar va milliy kiyimlar va boshqa buyumlar ishlab chiqarmoqda.

Hozircha hayot uchun xavfli sport turlari turizmlarini rivojlantirib bo‘lmaydi, chunki bu turlarni tashkil qilish hozircha mamlakatimizda yo‘lga qo‘yilmagan. Hayotga xavf soluvchi sport o‘yinlari turizmning ayrim turlarini tadbirkorlar keyinroq tashkil qilishi mumkin. Sarguzasht va hayotga xavf soluvchi sport o‘yinlari turizmning huquqiy-qonuniy meyorlari bizda ham ishlab chiqilmagan.

Maxsus turlarning ayrim turlarini hozirdanoq ommaviylashtirish, ekskursiya xizmatlarini tashkil etish uchun katta imkoniyatlari bor. Masalan, tobora unutilib borayotgan dorbozlik o‘yinlarini qaytadan tiklash, doimiy dorbozlik maskanlarini belgilash lozim. Bunday holatda ekskursantlarni bu o‘yinlarga taklif qilish vaqtlari aniq bo‘ladi. Xuddi shuningdek, ko‘pkari-uloq 2-3 oy davom etadigan, ekskursantlarning katta oqimlarini o‘ziga jalb qiladigan g‘oyat qiziqarli ekskursiya obekti. Bu turni ommaviylashtirish uchun eng muhim muammo ekskursantlarni kutib

olish, xizmatlarni tashkil qilish, joylashtirish, dam olish, ovqatlantirish va tunashi sharoitlarini tashkil qilish ishlarining haligacha yaxshi yo‘lga qo‘yilmaganligidir.

Samarqand shahridagi o‘lkashunoslik va O‘zbekiston xalqlari tarixiy muzeyidan ham O‘zbekistonda hunarmandchilik rivojlangan tumanlar, yoki milliy folklor guruhlari, zardo‘zlik yoki milliy o‘yinlarning aniq geografik manzillari topilmadi.

Shuning uchun ham turizmdagi maxsus turlarning geografiyasi asosan so‘rov, savdo-tijoratdagi axborotlar, og‘zaki hikoyalar, ko‘p yillik ekspeditsiyalarda yuruvchilar axborotlari va hayotiy kuzatuvlar asosida tuzilgan (13.1-jadval).

13.1-jadval

Turizmdagi maxsus turlarning geografiyasi²⁵

№	Turizmdagi maxsus turlar	Turizmda qiziqish, foydalanish obekti	Ommaviy rivojlangan, joylashgan tumanlar
1	Milliy madaniyatga qiziqish turizmi	Urf-odatlar, oila hayoti, milliy etiket, kattalar va yoshlar munosabati, uy tutish, kelin to‘y, sunnat to‘y, mehmon kutish va mehmondorchilik marosimlari	O‘zbekiston Respublikasining barcha viloyatlari, shaharlari, tumanlari, qishloqlari
2	Agroturizm (qishliq turizmi)	Qishloqlarning turli - tumanligi va tabiiy –tarixiy davrda yuzaga kelishi, qishloq aholisi hayoti, fermerlar hayoti va faoliyatiga qiziqish.	Respublikamiz hududlaridagi qishloqlar, tog‘dagi qishloqlar, suv havzalaridagi qishloqlar
3	Etnik va sog‘inish turizmi	Xalqlar, ellar, urug‘lar, ularning yashash tarzi, millatlarning urf-odatlari, kelib chiqishi tarixi, joylashishi, o‘zaro aloqalari. Xalqlarning, millatlarning har xil sabablar bilan dunyo bo‘ylab tarqalib ketishi, ularning bir-birlariga intilishi, sog‘inishi	O‘zbekiston Respublikasi, dunyo mamlakatlari doirasida va qo‘shni Markaziy Osiyo davlatlari
4	Milliy san‘at turizmi	Milliy san‘at, qo‘shiqchilik, raqs, rassomchilik, baxshilar hayoti, askiyalar, laparlar, milliy folklor	O‘zbekiston Respublikasining hududlarida
	4.1 Qo‘shiqchilik	4.1 Xorazm usuli	Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xorazm va Buxoro viloyatlari
		4.1.2. Samarqand usuli	Zarafshon vodiysi
		4.1.3. Farg‘ona usuli	Farg‘ona vodiysi

²⁵<https://www.youtube.com>

	4.2. Qo‘shiqchilikda baxshilar faoliyati	4.2.1 Qashqadaryo-Surxondaryo usuli	Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari
		4.2.2. Zarafshon – Nurota usuli	Samarkand va Navoiy viloyatlari
		4.2.3. Xorazm usuli	Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati
	4.3 Raqs san‘ati	4.3.1. Xorazm usuli	Xorazm va Buxoro viloyatlari
		4.3.2. Qoraqalpog‘cha usuli	Qoraqalpog‘iston Respublikasi
		4.3.3. Buxorocha usuli	Tojikiston Respublikasi va Buxoro viloyati
		4.3.4. Farg‘onacha usuli	Farg‘ona va Toshkent viloyatlari
	4.4 Askiyalar, aytishuvlar	4.4.1. Askiyalar	Farg‘ona vodiysi
		4.4.2. Aytishuvlar	Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati
	4.5 Milliy rassomchilik va haykaltaroshlik	4.5.1. Rassomchilik	Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkent viloyatlari
		4.5.2 Haykaltaroshlik	Samarqand va Toshkent shaharlari
	4.6. Milliy folklor san‘ati	4.6.1. «Boysun» folklori	Surxondaryo viloyatining Boysun tumani
		4.6.2 «Lazgi» folklori	Xorazm viloyati
		4.6.3 «Besh qarsak» folklori	Samarqand viloyatining Urgut tumani
		4.6.4 «Oyguloyim» folklori	Qoraqalpog‘iston Respublikasi
5	Tabiiy-tarixiy tasvirlar turizmi 5.1 Tabiat muzeylari	5.1.1. Sharsharalar	«Arslonbob»-Farg‘onaviyoyati
		5.1.2. Qadimiy buloqlar	Jizzax viloyatining Baxmal, Forish, G‘allaorol tumanlari, Navoiy viloyatining Nurota tumani, va h.k.
	5.2 Qoyatoshlardagi qadimiy rasmlar	5.2.1. Tabiat haykallari	Samarqand viloyatining Urgut va Nurobod tumanlari, Jizzax viloyatining G‘allaorol tumani, Navoiy viloyatining Nurota tumani
	5.3 Hayvonot bog‘lari	5.3.1. Noyob hayvonlar yashash tarzi	Toshkent va Termez shaharlari
	5.4. O‘lkashunoslik muzeylari	5.4.1. Dunyo tabiatidagi hayvon va parrandalar kolleksiyasi	Viloyatlar markazi bo‘lgan shaharlar
6	Milliy hunarmandchilik turizmi	6.1.1. Yog‘ochga o‘yma shakl solish	Xorazm, Urgut, Samarqand, Buxoro va Farg‘ona usullari

	6.1.Duradgorlik va uning maktablari	6.1.2.Sovg'alar, sandiqchalar	Buxoro va Samarqand usullari
	6.2. Kulolchilik va uning maktablari	6.2.1. Sopol buyumlar yasash	Xorazm, Buxoro, Samarqand va Farg'ona usullari
	6.3.Kashtachilik, zardo'zlik, milliy liboslar tikishdagi yo'nalishlar	6.3.1.Matoga rangli gul solish	Buxoro, Samarqand, Jizzax va Cho'liklar usullari
		6.3.2.Zardo'zlik, kashtachilik	Urgut, Buxoro, Samarqand va Farg'ona usullari
		6.3.3. Milliy do'ppi	Farg'ona, Namangan, Buxoro va Xorazm viloyatlari
		6.3.4. Milliy to'n	Xorazm, Surxondaryo, Toshkent, Farg'ona va Jizzax viloyatlari
		6.3.5. Atlas va beqasam buyumlar	Marg'ilon shahri
		6.3.6. Baxmal buyumlar	Samarqand shahri
	6.4. Milliy ustachilik	6.4.1.Temirchilik, qadimiy asboblari	Respublikadagi tumanlar
		6.4.2.Misgarlik	Samarqand, Buxoro, Farg'ona va Xiva shaharlari
		6.4.3. Musiqasozlik	Samarqand, Xorazm va Farg'ona viloyatlari
		6.4.4.Beshiksozlik	Samarqand, Buxoro va Farg'ona viloyatlari
		6.4.5. Aravasoqlik	Qo'qon shahri
		6.4.6. Sandiqsozlik	Urgut shahri, Samarqand, Buxoro va Farg'ona viloyatlari
		6.4.7.Egarsozlik	Jizzax viloyatining Baxmal tumani va Qashqadaryo viloyati
		6.4.8. Mahsido'zlik	Namangan viloyati
		6.4.9. Gilamchilikva palos to'qish	Xorazm va Jizzax viloyatlari, Navoiy viloyatining Nurota tumani hamda Cho'l xalqi
7	Milliy o'yinlar turizmi 7.1.Ko'pkari - uloq	7.1. Chavandoz ot ustidagi tortishuvga marraga uloq olib borish- ko'pkari	Qashqadaryo, Jizzax va Navoiy viloyatlari
	7.2. Milliy kurash	7.2.Polvonlar kurashi musobaqasi	Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari
	7.3. Qo'chqor urishtirish	7.3. Qo'chqor urishtirish musobaqasi tomoshasi	Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm va Buxoro viloyatlari

	7.4. Xo‘roz urishtirish	7.4. Xo‘rozlar jangi tomoshasi	Samarqand, Buxoro va Farg‘ona shaharlari
	7.5. Bedana urishtirish	7.5. Bedanalar jangi tomoshasi	Samarqand, Buxoro va Farg‘onashaharlari
	7.6. Dorbozlik	7.6 Baland tortilgan arqonda yurish, o‘yin ko‘rsatish	Toshkent va Farg‘ona viloyatlari
8	G‘orshunoslik turizmi	8.1. Tabiatdagi yer osti qasrlariga sayohat. 8.2. Amir Temur g‘origa qiziqish	O‘zbekiston hududidagi g‘orlar (400 makonda) va Qashqadaryo viloyati
9	Hayot uchun xavfli sport o‘yinlari turizmi	Xorij mamlakatlarida	Xorij mamlakatlari

12.4. Maxsus turlarning geografiyasini o‘rganishdan quyidagi xulosalar

Turizmdagi maxsus turlarning Respublikamizning deyarli barcha hududlarida manzillari bor. Jadvaldagi ma’lumotlar dastlabki kuzatuvlar natijasi bo‘lib turizmdagi maxsus turlarning biz bilmagan manzillari ham juda ko‘plab tumanlar, shaharlar va qishloqlarda faoliyat ko‘rsatib kelayotganligini anglash, tushunish qiyin emas.

1. Respublikamizdagi maxsus turlarning aksariyat turlari shaharlarimizda va tumanlarda joylashgan. Ayniqsa Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Shahrisabz shaharlarida boshqa xalqlarda, maalakatlarda uchramaydigan mo‘jizaviy, insonni hayratga soladigan, sovg‘abop va umumiy foydalanishga juda zarur bo‘lgan osori-atika buyumlar, qadimiy asbob-uskunalar ishlab chiqarilmoqdaki, ichki va xalqaro turizmda bunday imkoniyatlardan hanuzgacha foydalanilmay kelinayotganligining o‘zi afsuslanarli holdir.

2. Turizmdagi maxsus turlardan Samarqand, Buxoro, Toshkent, Xiva, Farg‘ona vodiysi va Shahrisabz shaharlarida majmuali foydalanishning tashkiliy jihatlari tezkor usullarda ishlab chiqilishi kerak.

Ma’lumki, xalqaro turistlar(ekskursantlar) oqimi qayd qilingan shaharlarda kuzatilmoqda. Bu turistlar (ekskursantlar) asosan tarixiy va madaniy obidalarga va ziyoratgoh joylarga tashrif qilmoqdalar. Ana shu turistlarni(ekskursantlarni) ushbu shaharlardagi maxsus turizm turlariga takliflar qilish, qiziqtirish usullarini qo‘llash vaqti keldi.

3. Turizmdagi maxsus turlarning hunarmandchilik, ustachilik markazlari shaharlarda joylashganligi uchun shahardagi talabalar, kollej va akademik litseylar o'quvchilarini shuningdek, atrof tumanlardagi maktablar o'quvchilarini imtiyozli ekskursiya usulida bu hunarmandchilik va ustachilik markazlarini ko'rishlarini ta'minlash ichki turizmning rivojiga ijobiy tasir ko'rsatishini yaxshi anglashimiz kerak.

4. Turizmdagi maxsus turlardagi milliy o'yinlarimizni turistik firmalar yoki turistik tashkilotlar tashkil qilishiga aslo hojat yo'q. Bu o'yinlarni xalqimiz o'z mavsumlarida doimo tashkil qilmoqdalar. Turizm sohasidagi mutaxassislarning vazifasi turistlarni(ekskursantlarni) bu milliy o'yinlarga taklif qilish hisoblanadi.

Tayanch iboralar: Niagara,Koinot, Rafting Motokross, Vellokross, Syorfing, Korrido, Xelisking, Beys jamping.

Nazorat uchun savollar

1. Milliy madaniyatga qiziqish turizmi
2. Etnik va sog'inish turizmi қандай ?
3. Milliy hunarmandchilik turizmi. нималардан иборат ?
4. Turizmdagi maxsus turlarning geografiyasi?
5. Hayot uchun xavfli sport o'yinlari turizmi?
6. Tabiiy – tarixiy tasvirlar turizmi?

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.

2. Andrew P. Sage, William B. Rouse. Economic Systems Analysis and Assessment: Intensive Systems, Organizations, and Enterprises.- USA: Wiley, 2011.

3. Абдувоҳидов А. Туризм ривожланишини прогнозлаш. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2016.

4. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
5. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
6. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
7. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
- 6.Е.И.Ильина. Туроперейтинг: Стратегия и финанси. -М.: "Финансы и статистика", 2004.- с. 160-163

13-BOB. EKSKURSIYA MARSHRUTIDA TURISTLAR VA EKSKURSANTLARNING XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH

13.1. Turist va ekskursantlarning qonunchilik tomonidan himoyasi va xavfsizligini ta'minlash

13.2. Turistik korxonada turistik faoliyatni amalga oshirishda turistik subyektlarni xavfsizligini ta'minlashi

13.3. Turist va ekskursantning huquq va majburiyatlari

13.4. Gidning huquq va majburiyatlari, moddiy javobgarligi

13.1. Turist va ekskursantlarning qonunchilik tomonidan himoyasi va xavfsizligini ta'minlash

Turizm sohasida xavfsizlik – turizm sohasidagi davlat va yuridik shaxslarning, fuqarolarning ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa holatlardagi qonuniy va huquqiy manfaatlarini ta'minlovchi omillar majmuasidir. Davlat boshqaruvi tashkilotlari va mahalliy o'z o'zini boshqaruv tashkilotlarining mansabdor shaxslari o'zlarining vakolati doirasida quyidagilarga yo'naltirilgan:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan turistik sayohatlarni amalga oshirishda fuqarolarning hayoti va sog'ligini atrof muhitdan saqlash, xavfsizlik huquqlarini O'zbekiston fuqarolari chegara doirasida himoya qilish;
- atrof-muhitga zarar keltirmagan holda turistlarning (ekskursantlarning) shaxsiy xavfsizligini ta'minlash, ularning mulkini saqlash;
- mamlakatga vaqtinchalik kelgan turistlarning (ekskursantlarning) turistik faoliyatni amalga oshirishda subyektlarning xavfsizligiga tahdidlar haqida xabardor etish;
- favqulodda vaziyat sodir bo'lganda turistlarga (ekskursantlarga) zarur bo'lgan yordamni ko'rsatish;
- turistlarga (ekskursantlarga) tibbiy, huquqiy va boshqa ko'rinishdagi kechiktirib bo'lmaydigan xizmatlardan to'sqinliklarsiz foydalanish va aloqa vositalari bilan ta'minlash;

- turizmdan noqonuniy migratsiya, mehnat va fuqarolarni ekspluatatsiya qilishning boshqa ko‘rinishdagi maqsadlarda foydalanishni ta’qiqlash;
- O‘zbekistonning turistik resurslarini, atrof -muhitini va madaniy yodgorliklarini o‘rnatilgan tartiblar asosida himoya qilish;
- Turistlarning (ekskursantlarning) boradigan obyektlarini tabiiy va texnogen halokatlardan va boshqa favquloddagi vaziyatlardan xavfsizligini ta’minlash va x.k.

13.2. Turistik korxonada turistik faoliyatni amalga oshirishda turistik subyektlarni xavfsizligini ta’minlashi

Turistik korxonada turistik faoliyatni amalga oshirishda turistik subyektlarni xavfsizligini ta’minlash maqsadida quyidagilarga majbur:

- sayohat vaqtida sodir bo‘lishi mumkin bo‘ladigan xavf to‘g‘risida va umumiy talablarni bajarish yoki ehtiyotdan ko‘rilgan chora tadbirlar haqida turistlarni(ekskursantlarni) xabardor qilish;
- turistik xizmatlarni taqdim etish vaqtida xavfsizlik shartlarini yaratish, safar, sayr va ekskursiya vaqtida tegishli choralar bilan ta’minlash;
- yuqori xavf-xatarli turistik xizmatlarni (avtomobilli, tog‘li, chang‘ili, suvli, velosipedli speleoturizm va boshqalar) taqdim etishda maxsus xavfsizlik talablari bilan ta’minlash;
- turistlarni(ekskursantlarni) ko‘ngilsiz voqealar haqida ogohlantirishni, birinchi tibbiy xizmatni ko‘rsatishni, shikastlanishdan saqlanish va oldini olishning o‘rgatilishini ta’minlash;
- sayohat vaqtida jabr ko‘rgan shaxslarga birinchi tibbiy yordam ko‘rsatilishini va transportirovkasini ta’minlash;
- favqulodda vaziyatdagi turistlar(ekskursantlar), yo‘qolib qolgan shaxslar haqida mahalliy organ va mas’ul shaxslarni zudlik bilan ogohlantirish.

13.3. Turist va ekskursantning huquq va majburiyatlari

Turist va ekskursantlarning quyidagi huquqlari mavjud:

- O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan fuqarolarning dam olishga, harakatlarning erkinligiga, sog‘ligini tiklash va mustahkamlashga, ma’naviy ehtiyojini qondirishga, shaxsiyatining hurmat qilinishi va himoyalinishiga haqlidir;
- vaqtinchalik tashrif buyuradigan mamlakatda kirish va chiqish qoidalari, mahalliy aholining urf-odatlari, tabiati, madaniyati, alohida muhofaza etiladigan hududlari, atrof -muhit holati haqida zaruriy va aniq ma’lumotni olishga;
- turizm sohasida tadbirkorlik faoliyatini yuritayotgan subyektlarning litsenziyasi, ruxsatnomasi, sertifikatlari va boshqa qonun tomonidan belgilab qo‘yilgan hujjatlarning mavjudligi haqida ma’lumot olishga;
- shartnomada kiritilgan turistik xizmatlarni olishga;
- shaxsiy xavfsizligiga, hayoti, sog‘ligi, iste’mol huquqi hamda mulkininghimoya qilinishiga;
- zaruriy tibbiy xizmatni olishga;
- shartnoma shartlari bajarilmagan yoki nomuvofiq bajarilganda ma’naviy va moddiy zararni undirishga;
- boshqa huquqlarni amalga oshirishga.

Turist va ekskursantlarning huquqlari bilan bir qatorda ularning xavfsizligini ta’minlashda asos bo‘luvchi majburiyatlari ham borki, bular quyidagilar:

- tashrif buyurgan mamlakati hududida amal qiladigan qonunlar, talablarni, boshqa shaxslarning shaxsiy manfaatlari va huquqlarini buzmaslik;
- bojxona, chegara, sanitar va boshqa qoidalarini buzmaslik;
- tashrif buyurgan mamlakatning siyosiy va ijtimoiy tizimini, urf-odatlari, diniy e’tiqodini hurmat qilish;
- tashrif buyurgan mamlakatning atrof-muhitini saqlash, tabiiy va madaniy meros obyektlariga g‘amxo‘rlik bilan munosabatda bo‘lish;
- turistik xizmatlarni taqdim etish to‘g‘risidagi shartnomaganazarda tutilgan shartlar va qoidalarga amal qilish;

- turistik xizmatlarni taqdim etish uchun zaruriy bo'lgan o'zi haqidagi shaxsiy ma'lumotlarni taqdim etish;
- sayohat davomida shaxsiy xavfsizlik qoidalariga rioya qilish;
- noqonuniy harakatlar oqibatida yetkazilgan zararni qoplash;
- O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilab qo'yilgan boshqa majburiyatlarni bajarish va sh.k.

13.4. Gidning huquqlari, majburiyatlari va moddiy javobgarligi

Fanning avvalgi mavzularida gidga qo'yilgan talablar, gid faoliyatini tashkil qilishning o'ziga xosligi ko'rib chiqilgan edi. Ushbu mavzuda gidning huquqlari, majburiyatlari va moddiy javobgarligiga kengroq to'xtalib o'tamiz.

Gid o'z faoliyatini yuritishda quyidagilarga amal qiladi:

- bajaradigan ishi yuzasida me'yoriy hujjatlarga;
- bajaradigan ishi bo'yicha uslubiy materiallarga;
- korxonaning nizomiga;
- lavozim yo'riqnomasiga;
- turistik firma direktorining buyruqlari va farmoyishlariga.

Gid quyidagilarni bilishi kerak:

- turizm industriyasining huquqiy va ijtimoiy asoslarini;
- mintaqaning tarixi, madaniyati va geografiasini;
- tarixiy, madaniy, geografik diqqatga sazovor obyektlarni;
- ekskursiya xizmatini tashkil etish tamoyilini;
- ekskursiya xizmatini tashkil etish texnologiyasini;
- xorijiy tilida ekskursiyani olib boruvchi gidlarga chet tilini;
- muzeylar va boshqa madaniy markazlarning ekspozitsiya materiallarini;
- milliy va xorijiy etiketni;
- shaxslararomuloqot qilish madaniyatini;
- psixologiya asoslarini;
- piyoda, transportda va aralash marshrutlarda xizmat ko'rsatish qoidalarini;

- shahar va shahar tashqarisida, yaqin va uzoq marshrutlarda ishlash qoidasini;

- transport vositalarida turistlarni (ekskursantlarni) o'zini tutish qoidasi haqidagi yo'riqnomalarini;

- birinchi tibbiy yordam ko'rsatish qoidalarini;
- favqulodda vaziyatlarda harakatjadvalini;
- hujjatlarni rasmiylashtirish va hisobotlarni tuzish tartibini;
- iqtisodiyotni, mehnatni va boshqaruvni tashkil etishasoslarini;
- mehnat kodeksini;
- mehnatni muhofaza qilish normalari, yong'in xavfsizligi qoidalarini.

Gid o'z faoliyatini yuritishda quyidagi huquqlarga ega:

- o'zining faoliyatiga bog'liq bo'lgan turfirma rahbarining qarorlari loyihasi bilan tanishish;

- lavozim yo'riqnomasida ko'rsatilgan majburiyatlar bilan bog'liq, faoliyatini takomillashtirish bo'yicha takliflarni rahbariyatga taqdim etish;

- lavozim majburiyatlarini bajarish uchun zaruriy bo'lgan ma'lumot va hujjatlarni mutaxassislardan, rahbarlardan olish;

- unga yuklatilgan majburiyatlarni bajarish(hal etishda) turfirmaning boshqa bo'linmalari mutaxassislarini jalb qilish;

- turfirma rahbariyatidan o'zining huquq va majburiyatlarini bajarishda yordam so'rash.

Gidning lavozim majburiyatlariga quyidagilarni keltirish mumkin:

- ekskursiya xizmatini o'tkazish metodikasi, asosiy matn, ekskursiya marshrutiga muvofiq ravishda mijozlarga ekskursiya xizmatini tashkil etish;

- ekskursiya obyektlari haqida ma'lumotlarni, statistik hujjatlarni, arxiv hujjatlari va boshqa hujjat ma'lumotlarini yig'ish va o'rganish;

- ekskursiya xizmatining individual matnini, ommaviy chiqishlar matnini tayyorlash;

- mijozlarning segmentiga qarab yangi mavzudagi ekskursiya xizmatini tayyorlashda qatnashish;
- o‘z ustida ishlash, uslubiy to‘garaklar seminarida, gidlarning ijodiy yig‘ilishlarida, konferensiyalarda ishtirok etish;
- turistlarning tashrif joyi va kelish vaqti to‘g‘risida ma’lumotni olish, ularni kutib olishni tashkil etish, turistlarning tarkibiga aniqlik kiritish;
- ekskursiya obyektlarini ko‘rsatishda xavfsizlik qoidalariga rioya qilish bo‘yicha ekskursantlarga yo‘riqnoma o‘tkazish;
- ekskursiya xizmati yo‘llanmalari va boshqa hujjatlarini to‘ldirish;
- turistlar(ekskursantlar) betob bo‘lib qolganida, jarohat olganida birinchi tibbiy yordamni ko‘rsatish va zarur bo‘lganda «tez tibbiy yordam»ni, qutqaruvchilarni chaqirish;
- favqulodda vaziyatlarda turistlar(ekskursantlar) harakatini yo‘naltirish va kerakli organlarni xabardor qilish;
- hisobotlarni o‘z vaqtida topshirish.

Gid quyidagi vaziyatlarda javobgarlikka tortiladi:

- O‘zbekiston Respublikasining amaldagi mehnat qonunchiligi doirasida lavozim yo‘riqnomasida nazarda tutilgan lavozim majburiyatlarini bajarmaganida;
- O‘zbekiston Respublikasining amaldagi ma‘muriy, jinoiy va fuqarolik qonunchiligi doirasida o‘z faoliyatini yuritishda qonunbuzarlikka yo‘l qo‘yganida;
- O‘zbekiston Respublikasining amaldagi moddiy zarar ko‘rsatilsa, fuqarolik va jinoiy, mehnat qonunchiligi doirasida moddiy zarar yetkazganida.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib shunday xulosa qilish mumkinki, ekskursiya xizmati jarayonida turistlar, ekskursantlarning xavfsizligi to‘liq ta’minlanishi uchun ham turist(ekskursant) va gid ham o‘z huquq va majburiyatlarini yaxshi bilishi, tushunishi kerak bo‘ladi.

Tayanch iboralar: ekologik turizm, ekoturistik hududlar, ekoturistik resurslar, alohida qo‘riqlanuvchi tabiiy hududlarining tavsifi, O‘zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish konsepsiyasi, milliy parklar, davlat qo‘riqxonalar,

maxsus tashkilotlar, buyurtmaxonalar, tabiat yodgorliklari, o‘rmon va ovchilik xo‘jaliklar.

Nazorat uchun savollar

1. Turizm sohasida xavfsizlik nima tushunasiz.
2. Gid o‘z faoliyatini yuritishda qanday huquqlarga ega?
3. Gidning lavozim majburiyatlariga nimalarlarni keltirish mumkin
4. Turistik korxonada turistik faoliyatni amalga oshirishda turistik subyektlarni xavfsizligini ta’minlash maqsadida nimalarga majbur

Adabiyotlar

1. Чудновский А. Д., Жукова М. А., Сенин В. С. Управление индустрией туризма. Учебное пособие. – М.: ДИТБ, 2014 г.
4. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages
5. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016
6. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.
7. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услугий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

14-BOB. EKSKURSIYA MARSHRUTIDA BIRINCHI TIBBIY YORDAMNI KO'RSATISH QOIDASI

14.1. Birinchi tibbiy yordamning ekskursiya jarayonidagi ahamiyati

14.2. Yurakni massaj qilish qoidasi

14.3. Ekskursiya jarayonidagi turli noxush holatlarda birinchi tibbiy yordam ko'rsatish qoidasi

14.4. Jabrlanuvchini transportda kasalxonaga jo'natish qoidasi

14.1. Birinchi tibbiy yordamning ekskursiya jarayonidagi ahamiyati

Birinchi tibbiy yordam- to'satdan shikastlangan va sog'ligini yo'qotgan insonga salomatligini va hayotini saqlashga qaratilgan oddiy tibbiy tadbirlarni ifodalaydi.

Jabrlanuvchini qutqarish gid tomonidan tibbiy yordamni qanchalik tez va to'g'ri ko'rsatganiga bog'liq bo'ladi.

Birinchi tibbiy yordamning mazmuni jabrlangan insonga jarohatlangan a'zolaridagi og'riq taassurotini kamaytirish, oddiy tibbiy yordam uslublarini qo'llashga va shikastlangan insonni tez tibbiy muassasaga yuborishdan iboratdir.

Birinchi tibbiy yordamni to'g'ri tashkillashtirish uchun quyidagilar bajarilishi zarurdir:

- har bir turistik firmada birinchi tibbiy yordam ko'rsatishga va gid aptechkasida saqlanishi lozim bo'lgan tibbiy vositalarning mavjudligiga javobgar bo'lgan mas'ul shaxsni tayinlash;

- har bir turistik firmada gidlarni birinchi tibbiy yordam ko'rsatish qoidalariga o'qitilishini tashkil etish;

- gid tomonidan ko'rsatilgan tibbiy yordam shifokor kelguniga qadar (shifokor o'rnida emas!) ko'rsatiladigan yordam bo'lib, quyidagilarni qamrab oladi: jarohat joyidan qon ketishini vaqtincha to'xtatish, jarohatlangan a'zoning (kuygan

sohani) boylami, og‘ir shikastlanganda shu sohani immobilizatsiyalash (a‘zoni qimirlatmaydigan qilish), jonlantirish tadbirlarini (sun‘iy nafas berish, yurakni massaj qilish) o‘tkazish, umumma‘lum bo‘lgan kasalliklarda og‘riq qoldiruvchi va boshqa dori vositalarini to‘g‘ri berish, jabrlanuvchini tibbiy muassasaga transportda jo‘natish.

Gid aptechkasida (komplektatsiyalash yo‘riqnomasi asosida) tibbiy yordam ko‘rsatishda lozim bo‘lgan barcha tibbiy vositalar bo‘lmog‘i shart²⁶.

G

14.1-rasm. Gid aptechkasidagi zaruriy vositalar

Gid ekskursiya jarayonida jabrlangan insonga birinchi tibbiy yordamni tezda ko‘rsatishi uchun u eng avvalo insondagi hayot va o‘lim belgilarini anglay olishi shart.

Insondagi hayot belgilari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- gid jabrlanuvchining yurak urishini ko‘krak qafasining chap sohasiga qo‘l kaftini qo‘yib yoki qulog‘i bilan eshitib aniqlaydi;
- pulsni bilakning ichki sohasidan, bo‘yindan paypaslab aniqlanadi;

²⁶14.1-rasm. <https://www.youtube.com>

- nafas olish mavjudligini aniqlash ko'krak qafasining harakatiga, og'iz yoki burunga oynachani ushlab namlanishiga qarab yoki burunga yaqinlashtirilgan paxta tolasining harakatiga qarab aniqlanadi;

- ko'z qorachig'ining yorug'likka reaksiyasiga, ya'ni ko'zga yo'naltirilgan yorug'likka ko'z qorachig'i keskin torayishi orqali aniqlanadi.

Hayot belgilarining mavjudligi, jabrlanuvchiga zudlik bilan tibbiy yordam ko'rsatib, uning hayotini saqlash mumkinligidan dalolat beradi.

Insonlarda klinik o'lim 5-7 daqiqa davom etib, bunda inson nafas olmaydi, yurak qisqarishlari kuzatilmaydi, biroq to'qimalarda qaytmas jarayon belgilari hali mavjud bo'lmaydi. Bu davrda organizmni hali hayotga qaytarish mumkin bo'ladi.

8-10 daqiqa o'tgach *biologik o'lim* jarayoni qayd etiladi. Bu fazada jabrlanuvchi hayotini hayotiy muhim a'zolari miyada, yurakda, o'pkada qaytmas jarayon sodir bo'lganligi sababli saqlab qolish mumkin bo'lmaydi.

Jabrlanuvchini jonlantirish(reanimatsiya) chora-tadbirlarni o'tkazish usullari. Sun'iy nafas berishni «og'izdan-og'izga», «og'izdan-burunga» o'tkazish usullari mavjud bo'lib, jabrlanuvchi nafas olmayotganda, qiyinchilik bilan (o'qtin-o'qtin, talvasali) nafas olganida yoki nafas olishi yomonlashib borayotganda o'tkazish kerak. Sun'iy nafas berishni mustaqil nafas olish paydo bo'lgandan keyin davom ettirish kerak emas. Sun'iy nafas berishda gid quyidagilarga amal qilishi kerak:

- imkon darajasida jabrlanuvchini orqasi bilan yotqizish;
- jabrlanuvchini siqib turgan narsalaridan (sharfni olish, yoqasini yechish, kamarini yechish va h.k.) ozod qilish;
- jabrlanuvchi og'zini yot narsalardan tozalash;
- og'iz katta ochilgan va pastki jag' oldinga yo'naltirilgan bir vaqtda pastki tishlar yuqoridagi tishlardan bir muncha oldinda bo'lishini saqlagan holatda sun'iy nafas berish. Agar og'izni ochish imkoni bo'lmasa, u holatda ildiz tishlar orasi bilan (og'iz burchagiga) metall plastika yoki qoshiqcha qo'yish mumkin va og'izni ochish lozim;

- jabrlanuvchi yonboshida turish, bir qo‘lni uning bo‘yniga o‘tkazish boshqa qo‘l kafti bilan uning peshonasidan ushlab boshga maksimal bukilish holatini (aksirash holatini) berish lozim;
- jabrlanuvchiga egilish chuqur nafas olib og‘ziga sun’iy nafas berish. Sun’iy nafasni doka, qo‘l ro‘molcha, maxsus havo o‘tkazgich moslama orqali amalga oshirish lozim;
- mustaqil nafas olish bo‘lmagan va puls bo‘lgan taqdirda sun’iy nafas berishni o‘tirgan holatda yoki vertikal holatda berish mumkin;
- sun’iy nafas berishning soniyali oraliqlariga rioya qilish shart (har bar nafas berish oralig‘i 1,5-2 sekundni tashkil qilishi kerak);
 - jabrlanuvchida mustaqil nafas olish paydo bo‘lgach (vizual ko‘krak qafasini harakatiga qarab baholanadi) sun’iy nafas berishni

14.2. Yurakni massaj qilish qoidasi²⁷

Gid ekskursiya jarayonida jabrlanuvchiga birinchi tibbiy yordamning asosiy elementlaridan bo‘lgan yurakni massaj qilish qoidasini bilishi kerak.

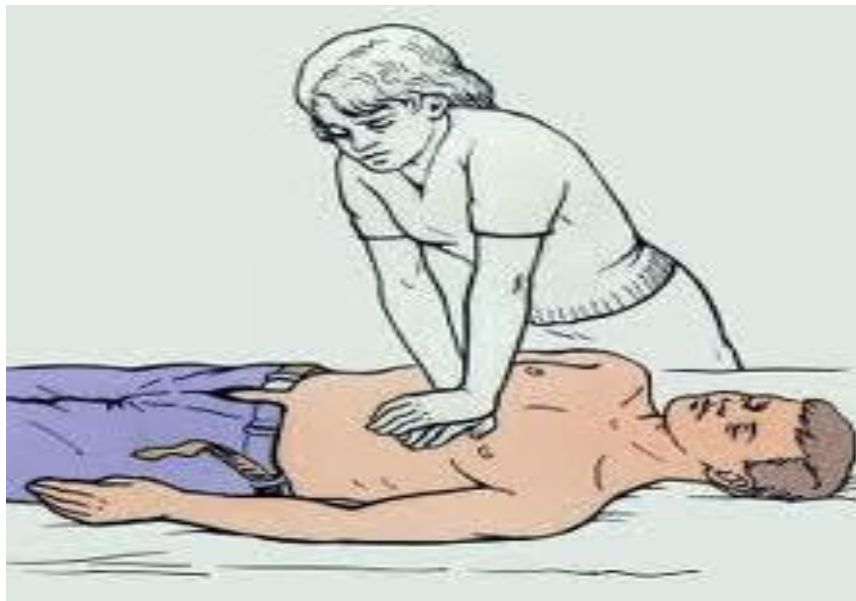
Gid yurakning tashqi massajini yurak qisqarishlari to‘xtaganda amalga oshiradi. Yurak qisqarishlarini to‘xtagani quyidagi belgilarda namoyon bo‘ladi:

- teri qoplamalarining oqimtirligi yoki ko‘kimtirligi;
- uyqu arteriyalarida pulsning yo‘qligi;
- hushni yo‘qotish;
- nafas olishni to‘xtashi yoki buzilishining kuzatilishi.

Gid yurakni massaj qilishda quyidagilarga amal qilishi shart:

- jabrlanuvchini tekis, qattiq yuzaga yotqizishi (pol, skameyka va h.k.);
- uning yonboshidan turib, ikkita tez-tez «og‘izdan-og‘izga» yoki «og‘izdan-burunga» sun’iy nafas berishi;

²⁷. <https://www.youtube.com>

14.2-rasm. Yurakni massaj qilish qoidasi

- qo‘lining bir kaftini (ko‘pincha chap qo‘lini) ko‘krak suyagining pastki qismiga (ko‘krak pastki suyagidan uch ko‘ndalang barmoq cheklanib) va ustidan ikkinchi kaftini qo‘yishi kerak. Bunda qo‘l barmoqlari jabrlanuvchining tanasiga tegmasligi kerak;
- ko‘krakka tez-tez turtkilar bilan kaftlar yordamida (qo‘l kaftlar bilakka yo‘naltirilgan holatda) keskin vertikal holatda pastga 4-5smda, bosilish davomiyligi 0,5 sekund va bosilish intervali 0,5 sekunda olib borilishi kerak;
- har ikki marta chuqur berilgan nafasga 15 ta ko‘krak qafasigaturtki beriladi (agarda yordamni bir kishi ko‘rsatayotgan bo‘lsa);
- jonlantirish tadbirida ikki kishi ishtirok etayotgan bo‘lsa, «nafas - massaj» nisbati 1:5 (ya‘ni, bir chuqur nafasdan keyin besh marta ko‘krak qafasi bosiladi);
- jonlantirish tadbirini bir kishi o‘tkazayotganida har 2 daqiqada sun‘iy massajni to‘xtatib, jabrlanuvchining uyqu arteriyasidagi pulsini tekshirib turadi;
- puls paydo bo‘lgach, jonlantirish tadbirlarini to‘xtatish kerak.

14.3. Ekskursiya jarayonidagi turli noxush holatlarda birinchi tibbiy yordam ko'rsatish qoidasi

Jarohat - teri qoplamalari, shilliq qavatlar yoki a'zolar butunligining buzilishidir.

Gid birinchi tibbiy yordamni ko'rsata turib quyidagilarni esda tutishi lozim:

- tibbiy yordamni sovun bilan yuvilgan toza qo'llar bilan amalga oshirish kerak. Agar buning iloji bo'lmasa, u holatda qo'l barmoqlarini yod bilan ishlov berib o'tkazishi lozim. Jarohatga yuvilib quritilmagan qo'l bilan yaqinlashish man etiladi;

- jarohatni suv bilan yuvish, turli dori vositalarini sepish, yod yoki spirt surtish, poroshoklar purkash, malhamlar surkash mumkin emas, chunki bu orqali jarohatga infeksiya kiritishga, tez bitmasligiga va jarohatni yiringlanishiga sabab bo'lish mumkin;

- jarohat yuzasidan qon quyqasini va yot jismlarni olib tashlamaslik kerak, chunki bu ko'p qon ketishlarga sabab bo'lishi mumkin.

- jarohatdan chiqib turgan a'zo va to'qimani hech qachon ichkariga kiritishga harakat qilmasdan shu joyni doka bilan yopib qo'yish kerak;

- jarohatni izolyatsion lenta bilan boylamaslik kerak;

- katta jarohatlanishlarda shu joyni immobilizatsiyalash lozim.

Gid birinchi tibbiy yordam ko'rsatishda quyidagalarga amal qilishi shart:

- aptechkada mavjud bo'lgan individual paketni ochish;

- jarohatga steril boylov materialini qo'yish (jarohatga qo'yilayotgan boylov materialiga qo'lni tekizmagan holatda) va uni bint bilan bog'lash;

- individual paket bo'lmagan taqdirda toza qo'lro'molcha yoki materialdan foydalanish;

- jabrlanuvchiga og'riq qoldiruvchidori berishi kerak.

Jarohatlangan sohaga tuproq tekkanda zudlik bilan shifokorga, o'rta og'ir va og'ir jarohatlanishlarda zudlik bilan tibbiy muassasaga murojaat qilish shart. Ko'krak qafasini teshib o'tuvchi jarohatlarda jabrlanuvchini zambillarda «yotgan holatda»,

boshi ko'tarilgan holatda yoki «yarim o'tirganholatda» transportirovka qilishkerak. Qorin sohasining shikastlanishlarida jabrlanuvchini «yotgan» holatda transportirovka qilish kerak.

Jarohatlangan joyidan qon ketganda birinchi tibbiy yordam

Qon ketishi- bu qon tomir butunligini buzilishi oqibatida yoki ba'zi bir kasallikning asorati sababli yuzaga keladigan jarayondir.

Jarohatlangan joydanqon ketishining quyidagi turlari mavjud:

- *kapilyar-* yuzaki jarohatlarda ro'y beradi, qon kam tomchilab kelishi bilan xarakterlanadi. Qon ketishini to'xtatish uchun dokani ushlab, bosib turishning o'zi kifoyadir;

- *venoz-*qon to'q qizil rangdagi oqim bilan oqib keladi;
- *arterial-*qon alvon tusda, yuqoriga favvoradek oqadi;
- *aralash-*jarohatlanishda ham arterial va ham vena shikastlangan bo'lsa sodir bo'ladi. Bu holat chuqur jarohatlanishlarda kuzatiladi.

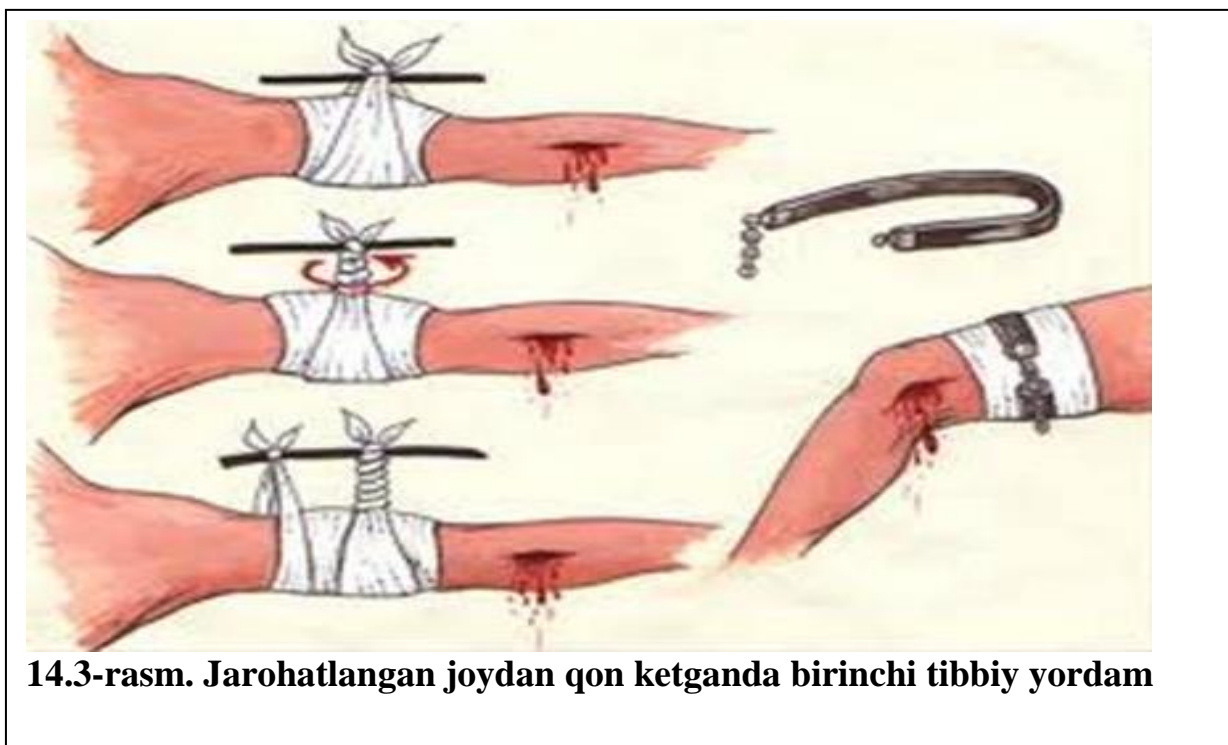
Jabrlanuvchining oyoq-qo'llari venasi zararlanganida gid ularni yuqoriga qaratib, bosuvchi steril boylam qo'yish shart. Qon ketishni to'xtatishda bu usul qo'l kelmasa, u holda jarohatlangan sohaning pastidan jgut bilan bog'lab qo'l-oyoqni bukish lozim.

Arterial qon ketishini ham venoz qon ketishini to'xtatgan kabi to'xtatish mumkin. Yirik arteriyadan qon ketganida (bosuvchi boylam qo'yilishi yetarli bo'lmaganda) qon ketayotgan sohaning tepasidan jgut bog'lash lozim.

Gid jgut boylangan vaqtni qayd qilib, ma'lumotni boylov materialining tagiga qo'yishi shart. Boylangan jgut 1,5-2 soatdan ortiq turmasligi kerak, chunki bu to'qimalarning o'limiga olib kelishi mumkin.

Jgut boylangan joyda og'riq yuzaga kelsa, u holda jgutni 10-15 daqiqaga ochish mumkin. Buning uchun jarohatlangan sohadagi arteriyani barmoq bilan bosib, jgut asta-sekinlik bilan qo'yib yuboriladi va 10-15 daqiqa o'tgach jgut qaytadan

bog‘lanadi. Bir soat o‘tgach jabrlanuvchi og‘riqni ko‘tara olgan taqdirda jgutni 10-15 daqiqa yana olish mumkin. O‘rta og‘ir va kuchli qon ketishlarda jabrlanuvchinizudlik bilan tibbiy muassasaga olib borish shart²⁸.

Burundan qon ketganida jabrlanuvchini o‘tqizib, burunga muzdek malham qo‘yib, 4-5 daqiqa burunni bosib turish kerak. Agar qon ketishi to‘xtamasa, ohistalik bilan qon ketayotgan joyga 3% perekis vodorodga namlangan tampon yoki paxta qo‘yib, 2,0-2,5 soat o‘tgach olish mumkin. Qon ketishini to‘xtata olmagan taqdirda bemorni tibbiy muassasaga (“o‘tirgan” holatda) yetkazish yoki tibbiyot xodimni chaqirish shart.

Aralash qon ketishlarda birinchi shifokorgacha tibbiy yordamda yuqorida qayd qilingan barcha tadbirlarni o‘z ichiga oladi (jabrlanuvchini tinchlantirish, sovuq narsa qo‘yish, bosuvchi boylam qo‘yish).

²⁸14.3-rasm.ttps://www. kulturturizm.

Teri kuyganida birinchi tibbiy yordam

Teri kuyishining quyidagi turlari qayd etilgan:

- termik kuyishlar- yong'in ta'sirida, issiq predmetlar ta'sirida, quyosh nurlari ta'sirida, kvarts va h.k. ta'sirida ro'y beradi;

- kimyoviy kuyishlar-kislota va ishqorlar ta'sirida ro'y beradi;

- elektrik kuyishlar- elektr toki ta'siri natijasida kuyish ro'y beradi.

Og'irlik darajasiga qarab teri kuyishlari quyidagi darajalarga bo'linadi:

- I -darajali kuyish- terini qizarishi va shishi bilan xarakterlanadi;

- II - darajali kuyish- terida pufaklar hosil bo'ladi;

- III - darajali kuyish- terining qatlamlari kuyishi natijasida qo'tir paydo bo'ladi;

- IV - darajali kuyish- terining to'qimalari kuyib ko'mirga aylanadi, mushaklarning, paylarning va suyaklarning zararlanishi bilan kechadi.

Termik va elektrik kuyishlardan jabrlanganlarga yordam berayotganida gid quyidagilarga amal qilishi shart:

- jabrlanuvchini yuqori harorat ta'siridan olib chiqish;

- kiyimlarining kuyayotgan sohasini o'chirish (har qanday matoni, odevyaloni, suvni kuyayotgan sohaga tashlash);

- jabrlanuvchiga og'riq qoldiruvchi dori berish;

- kuygan sohaga steril boylam qo'yish, kuyish maydoni katta bo'lganda shu sohani toza doka yoki dazmollangan choyshab bilan yopish;

- ko'z kuyganida bor kislotasi eritmasining (bir stakan suvga 1/2 choy qoshiq kislota solib tayyorlangan eritma) muzdek malhamlaridan qo'yish;

- jabrlanuvchini zudlik bilan tibbiy muassasaga yetkazish

Elektr tokidan zararlanganda birinchi tibbiy yordam

Elektr tokidan jabrlanganga gid quyidagicha yordam berishi kerak:

- jabrlanuvchini xavfsizlik qoidalariga rioya qilgan holda elektr manbai ta'siridan qutqarish (tok o'tkazuvchi qismlardan va o'tkazgichlardan jabrlanuvchini

qutqarayotganda elektr toki o'tkazmaydigan quruq kiyim yoki quruq vositalarni qo'llash);

- bir daqiqa davomida jabrlanuvchining umumiy holatini baholash (hushini aniqlash, teri va shilliq qavatlarini rangini, nafas olishini, pulsini, ko'z qorachiqklarining yorug'likka reaksiyasini aniqlash);

- jabrlanuvchi hushini yo'qotganda uni yotqizib, kiyimlarini yechish toza havodan nafas olishini ta'minlash va burunga novshadil spirtiga namlangan paxtani yaqinlashtirish, umumiy isitish;

- zarur bo'lganda (o'qtin-o'qtin nafas yoki talvasali nafas olish kuzatilsa) sun'iy nafas berish;

- hayotiy muhim a'zolarida tiriklik belgilari yoki o'lim belgilar paydo bo'lguncha jonlantirish chora-tadbirlarini o'tkazish;

- jabrlanuvchida qusish sodir bo'lsa uning boshini yonboshga qaratib, og'iz bo'shlig'ini massalardan tozalash;

- jabrlanuvchiga jonlantirish tadbirlari ko'rsatilgandan keyin unga to'liq osudalikni ta'minlash va tibbiyot xodimini chaqirish;

- jabrlanuvchini zambilda yotgan holatda transportirovka qilish lozim.

14.5-rasm. Jabrlanuvchini elektr manbai ta'siridan qutqarish

Suyaklarning shikastlanishi - bu tashqi omil ta'sirida organizmning kuch ta'sirida shikastlanishi oqibatida salomatlikni yo'qolishi bilan kechadigan jarayondir.

Og'ir shikastlanish olgan jabrlanuvchini shifokor kelgunga qadar o'z joyidan siljitmaslik kerak, bundan xavfli joydan olib chiqish holatlari istisnodir.

Sinishda suyak butunligining buzilishi kuzatiladi. Suyak singanida quyidagiholatlar xarakterlidir:

- keskin og'riqlar (holatni o'zgartirishga harakat qilinganda kuchayadi);
- suyakning deformatsiyasi (suyak siniqlarini siljishi natijasida);
- singan sohaning shishi.

Suyak sinishining ochiq (teri qoplamalarining butunligi buziladi) va yopiq (teri qoplamalarining butunligi buzilmaydi) ko'rinishlari mavjud.

Suyaklar singanda va chiqqanda gid birinchi tibbiy yordam ko'rsatayotida quyidagilarni bajarishi shart:

- jabrlanuvchiga og'riq qoldiruvchi dori berish;
- ochiq sinishlarda qon ketishini to'xtatish, jarohatga ishlov berish, boylam qo'yish;
- qo'l ostida mavjud bo'lgan vositalar yordamida (faner, doska, tayoqlar) yoki standart shinalar yordamida immobilizatsiyani ta'minlash;
- yelka yoki bilak chiqqanda jarohat olgan qo'lga fiziologik bukilgan holatni berib (tirsak bo'g'inida 90^0 bukib boylash) paxta yoki bintni qo'yib, qo'lni boylov materiali yordamida bo'yinga ilish;
- boldir suyaklari sinishida tizza va oyoq-kaft bo'g'inlarini fiksatsiyalash va zambilda transportirovka qilish;
- umrov suyagi lat yeyishi va sinishida qo'litiq osti sohasiga (shikastlangan sohaga) paxtali valikni qo'yib tanaga to'g'ri burchak ostida bukilgan holatda qo'lni bint bilan o'rash;

- umurtqa pog'onasi shikastlanganda, jabrlanuvchini ko'tarmay turib orqasiga keng tekis doska, fanera va h.k. qo'yib yoki jabrlanuvchining tanasini egmagan holda yuzi bilan yerga yotqizib qo'yib, transportirovkasini faqat zambilda amalga oshirish;

- qovurg'alar singanda jabrlanuvchi nafasini chiqargan vaqtda sochiq bilan qovurg'alarni mahkam bog'lab qo'yish kerak;

- og'riqni kamaytirish maqsadida shikastlangan sohaga muz qo'yish (muzli rezinali moslamalar, sovuq suvli grelkalar va h.k).

Suyaklar lat yeganda yoki singanda ularni o'z joyiga qo'yishga harakat qilish ta'qiqlanadi.

Bosh jarohatlanganida bosh og'rig'i, hushni yo'qotish, ko'ngil aynishi, qusish, quloqlardan qon ketishlari kuzatiladi. Bunday holatda quyidagilarni bajarish lozim:

- jabrlanuvchini yotqizib qo'yish;
- boshnihar ikki tomondan yumshoq valiklar bilan mahkamlab qo'yish va zich bog'lash;

- jarohat bo'lganda boylov qo'yish;
- muzqo'yish;
- osudalikni ta'minlash;

- qusishkuzatilganda (bexush bo‘lgan vaqtda) boshini yonboshga qaratibqo‘yish.

Suyak lat yeganda (lat yegan sohada og‘riq va shishning bo‘lishi harakterli) gid quyidagilarni bajarishi kerak:

- suyak lat yegan joyida muz qo‘yish;
- qattiq bog‘lam qo‘yish;
- osudaliknita’minlash.

Pay cho‘zilganda quyidagilarni bajarish lozim:

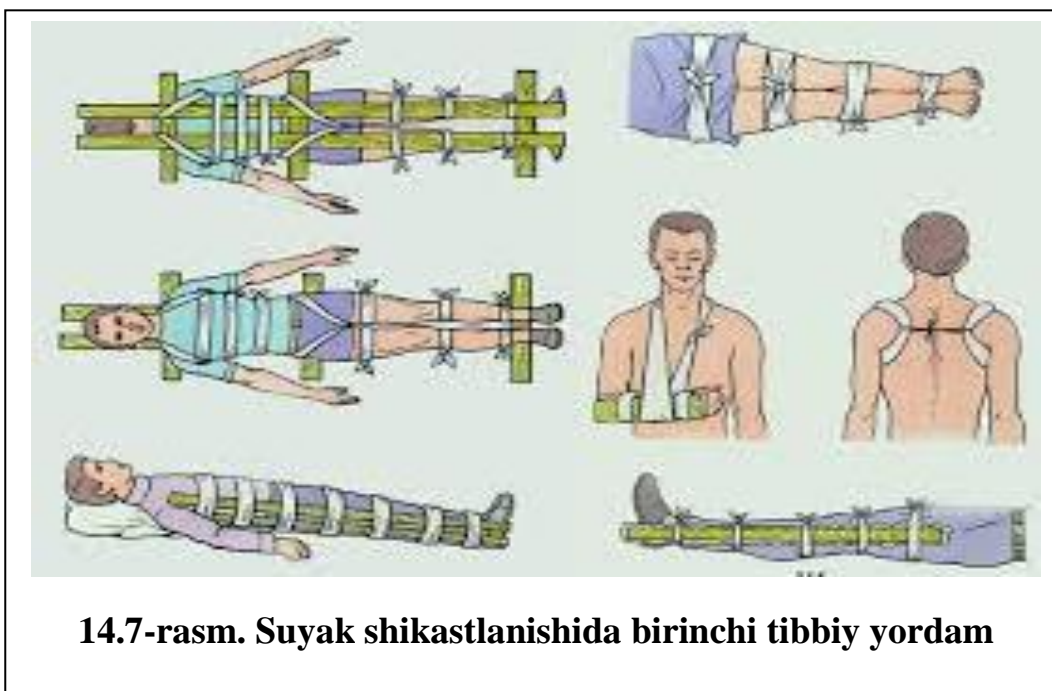
- zararlangan joyni bintlar, shinalar, qo‘l ostida mavjud bo‘lgan vositalar yordamida maxkam bog‘lab qo‘yish;
- zararlanganjoyning osudaligini ta’minlash;
- zararlanganjoyga «muz» qo‘yish.

Shok holatda birinchi tibbiy yordam

Shok holatibuinsonorganizmda qon aylanishi, nafas olish va moddalar almashinuvi buzilishi natijasida yuzaga keladigan holatdir. Shok organizmning jarohatlarga jiddiy javob reaksiyasi bo‘lib, jabrlanuvchi hayoti uchun xavfli hisoblanadi.

Shokning belgilari quyidagi holatlar hisoblanadi:

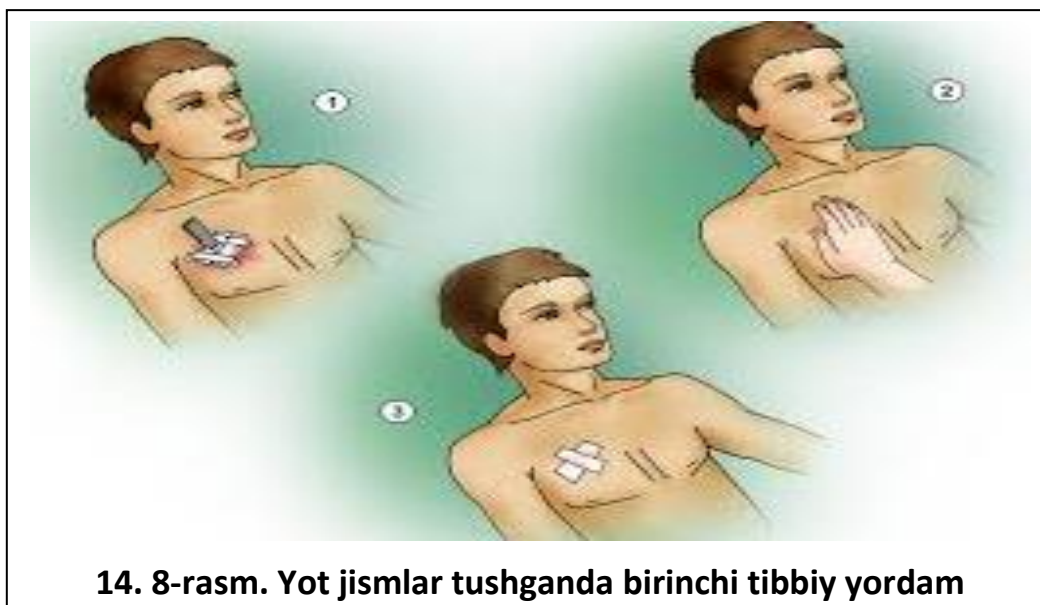
- teriqoplamalarining oqarishi;
- karaxtholatga tushish(to hushini yo‘qotish holatigacha);
- sovuq ter oqishi;
- ko‘z qorachiqlarining kengayishi;
- nafas olish va pulsning tezlashuvi;
- qon bosimining tushishi;

- og‘ir holatlarda qusish, yuzning alvon tus olishi, teri qoplamalarining ko‘kimsitir tus olishi, ixtiyorsiz siydik va axlat ajralishi holatlari kuzatilishi mumkin.

Shok holatiga tushgan ekskursantga gid birinchi yordam ko‘rsatishda quyidagilarga amal qilishi lozim:

- jarohatlanish xarakteriga qarab birinchi tibbiy yordamni ko‘rsatish (qon ketishini to‘xtatish, singan joyni immobilizatsiyalash va h.k.);
- jabrlanuvchini o‘deyaloga o‘rab, boshiga bir muncha egilgan holat berib gorizontol holatda yotqizish;
- jabrlanuvchi tashnalik hisqilganda, qorin bo‘shlig‘i travmalaridan tashqari holatlarda suv berish;
- zudlik bilan yuqori saviyali tibbiy yordamni chaqirish;
- jabrlanuvchini avaylab tibbiy muassasaga zambilda transportirovka qilish.

Yot jismlar tushganda birinchi tibbiy yordam²⁹

Yot jismlar nafas yo‘llariga tushganda gid quyidagilarni bajarishi lozim:

- jabrlanuvchidan bir necha marta yo‘tal harakatlarini bajarishni so‘rash;
- jabrlanuvchining qorni bilan yotqizib yoki o‘tirgan va boshi egik holatda kaft bilan ko‘raklar orasiga 3-5 marta qisqa turtkilar berish;
- jabrlanuvchining orqasidan o‘tib, qo‘llarni uning xanjarsimon o‘sig‘i va kindik oralig‘ida qo‘llarni zanjir qilib ushlab 3-5 marta qorin sohasini tez-tez bosib olish.

Agarda yot jismlar ko‘zga tushgandako‘zni suv oqimida yuvish kerak. Bunda suv oqimining yo‘nalishi ko‘zni tashqi burchagi (chakka)dan ichki burchagi (burun) ga yo‘naltirilishi shart. Ko‘zni ishqalash qat’iyan man etiladi.

Og‘ir jarohatlarda ko‘zga steril boylama qo‘yib, jabrlanuvchini zudlik bilan tibbiy muassasaga yetkazish zarur bo‘ladi.

Yumshoq to‘qimalarga yot jismlar tushganida (teri ostiga, tirnoqqa va h.k.) gid quyidagilarni bajarish lozim:

- yot jismni olishga ishonchi komil bo‘lsagina olib tashlash;
- yot jism tushgan joyni yod bilan ishlov berish;
- steril boylam qo‘yish.

²⁹ . <https://www.youtube.com>

Zaharlanishlarda birinchi tibbiy yordam

Gazlardan zaharlangan(atsetilen, is gazi, benzin parlari va h.k.) insonlarda bosh ogʻrigʻi, chakkalarida kuchli ogʻriq, quloqlari shangʻillashi, umumiy holsizlik, bosh aylanishi, uyquchanlik, ogʻir holatlarda qoʻzgʻaluvchanlik, nafas olishning buzilishi, koʻz qorachiqalarining kengayishi kuzatiladi.

Turli zaharlanishlarda tibbiy yordam koʻrsatayotgan gid quyidagilarni bajarishi lozim:

- gaz zonasidan jabrlanuvchini olib chiqish;
- kiyimlarini yechib toza havo kelishini taʼminlash;
- jabrlanuvchining oyogʻini osmonga qilib yotqizib qoʻyish (gaz isidan zaharlanishda faqat gorizontal holatda yotqizish);
- jabrlanuvchini odevalo, kiyimlar bilan yopintirish;
- novshadil spirtiga namlangan salfetka yoki paxtani jabrlanuvchining burniga yaqinlashtirish;
- koʻp miqdorda suyuqlik ichirish;
- nafas olish jarayoni toʻxtaganda sunʼiy nafas berishtadbirini oʻtkazish;
- zudlik bilan yuqori saviyali tibbiy yordam beradigan mutaxassisini chaqirish.

Buzilgan oziq-ovqatmahsulotlaridan zaharlangan insonga bosh ogʻrigʻi, koʻngil aynishi, qusish, qorinda, oshqozon va ichaklarda ogʻriq, umumiy holsizlik kuzatiladi. Bunday vaziyatlarda gid quyidagilarni bajarishi lozim:

- jabrlanuvchiga 3-4 stakan suv yoki och pushti rangda tayyorlangan margansovkali eritma ($KMnO_4$) berib qusish chaqirib, jarayonni 2-3 marta takrorlash;
- jabrlanuvchiga adsorbentlar (faol koʻmir tabletkasi, smekta va h.k.) berish;
- issiq choy berish, qulay issiq sharoit yaratish;
- nafas olish jarayoni va yurak urishi toʻxtasa sunʼiy nafas berib, yurak massajini oʻtkazish;
- zudlik bilan yuqori saviyali tibbiy yordamni chaqirish.

Hushdan ketganda, issiq va quyosh urganda birinchi tibbiy yordam

Hushdan ketish - bu insonning to'satdan bir necha soniya hushini yo'qotishidir.

Hushdan ketish qo'rqqanda, kuchli og'riq, qon ketish natijasida, tana holati keskin o'zgartirilganda (gorizontal holatdan vertikal holatga o'tganda va h.k.) yuzaga keladi.

Hushdan ketgan insonda ko'p terlash, oyoq-qo'llarining muzlashi, pulsni sust va tez-tez bo'lishi, nafas olishning susayishi, teri qoplamalarining oqarishi kuzatiladi.

Hushdan ketganda tibbiy yordam ko'rsatayotgan gid quyidagilarni bajarishi lozim:

- jabrlanuvchini orqasi bilan yotqizib, boshini egib, oyoqlarini ko'tarish;
- kiyimlarini yechib, toza havo kelishini ta'minlash;
- yuziga sovuq suv sepish;
- novshadil spirti bilan namlangan paxta yoki dokani burunga yaqinlashtirish;
- yonoqlariga yengil tarsaki urish;
- hushiga kelganidan keyin achchiq choy yoki kofe berish;
- hushdan ketish holati takrorlansa, tibbiy yordamni chaqirish;
- jabrlanuvchini zambilda transportirovka qilish.

Issiqlik yoki quyosh urishi odatda organizmning haddan ziyod issib ketishi natijasida kuzatilib, oqibatda miyaga qon kelishi ko'payadi.

Issiqlab ketishga atrof-muhitdagi haroratning yuqori bo'lishi, havoning haddan ziyod namligi, nam o'tkazmaydigan (rezinali, brezentli) kiyim kiyganligi, jismoniy ish, ichimlik ichish me'yoring buzilganligi sabab bo'lishi mumkin.

Issiqlik va quyosh urishida umumiy holsizlik, haddan ziyod isib ketish, teri qoplamalarining qizarishi, ko'p terlash, yurak qisqarishlarining tezlashuvi (puls daqiqasida 100-120 marta uradi), bosh aylanishi, bosh og'rig'i, ko'ngil aynishi (ba'zan qusishlar bilan ham), tana haroratining 39-40⁰ gacha ko'tarilishi, og'ir

holatlarda karaxt bo‘lishdan to‘hushini to‘liq yo‘qotishgacha, alahsirash, mushaklar talvasasi, nafas olish va qon aylanishining buzilishi holatlari kuzatiladi.

Issiqlik yoki quyosh urishi holatlarida tibbiy yordam ko‘rsatayotgan gid quyidagilarni bajarishi lozim:

- jabrlanuvchini zudlik bilan salqin joyga o‘tkazish;
- orqasi bilan yotqizib, boshi tagiga yostiq qo‘yish;
- kiyimlarini yechish yoki bo‘sh qo‘yish;
- boshi va ko‘kragini sovuq suv bilan namlash;
- sovuq malhamlarni yoki muzni boshiga (peshonasi, tepasi va ensasi), o‘mrov suyagi va tizza sohalariga, qo‘ltiq osti sohalariga (ko‘plab qon tomirlari mavjud sohalarga) qo‘yish;
- nafas olish va yurak qisqarishlari kuzatilmagan vaqtda jonlantirish tadbirlarini to‘la o‘tkazish.

14.4. Jabrlanuvchini transportda kasalxonaga

jo‘natish qoidasi

Gid ekskursiya jarayonida jabrlangan insonni shifoxonaga jo‘natishni imkon qadar tez, xavfsiz va ehtiyotkorona tashkil etishi shart.

Shikastlanish turi qo‘l ostida mavjud vositalardan kelib chiqib, jabrlanuvchining transportirovkasi turli xil usulda amalga oshirilishi mumkin. Masalan, ushlab turilgan holda, qo‘lda ko‘tarish, transport vositasida tashish. Eng muhimi, jabrlanuvchini transportirovka qilish jarayonida boshi doimo yuqorida bo‘lishini ta‘minlash zarur.

Zambilda transportirovka qilishda quyidagilarga rioya qilish kerak:

- jabrlanuvchini to‘g‘ri va qulay holatda bo‘lishini nazorat qilish;
- jabrlanuvchini qo‘l bilan ko‘targanda yordam beruvchilar hamjihatlikda harakatlanishi;
- sinishlarda va og‘ir jarohlarda jabrlanuvchini qo‘l bilan zambilgacha olib bormasdan, zambilni uning ostiga olib kelib qo‘yish (singan joyni ushlab turish lozim).

15.9-rasm. Jabrlanuvchini transportda kasalxonaga jo‘natish

Jabrlanuvchilarni transportirovka qilishda quyidagi holatlarga e‘tibor qaratish kerak bo‘ladi:

- *«orqasi bilan yotgan» holati* (jabrlanuvchining xushi o‘zida). Bu holat bosh jarohatlanganda, umurtqa pog‘onasi jarohatlanganda, oyoq-qo‘llar jarohatlanganda tavsiya etiladi;
- *«orqasi bilan yotgan oyoqlari tizzadan bukilgan» holati* (tizza ostiga valik qo‘yish). Bu holat qorin bo‘shlig‘ining ochiq jarohatlanishlarida, tos suyaklari singanda tavsiya etiladi;
- *«boshi pasaytirilgan, oyoqlari ko‘tarilib orqasiga yotgan» holati*. Bu holat ko‘p qon yo‘qotish va shok holatida tavsiya etiladi;
- *«qorinda yotgan» holati*. Bu holat umurtqa pog‘onasi shikastlanganda tavsiya etiladi (hushsiz holatda).
- *«yarim o‘tirgan» holat*. Bu holat bo‘yin shikastlanganda va tana yuqori soqasi shikastlanganda tavsiya etiladi;
- *«bukik oyoqlar bo‘lgan holatdagi yarim o‘tirgan» holat* (tizza ostiga valik qo‘yiladi). Bu holat siydik ajratish a‘zolari shikastlanishida, ichak tutilishi va boshqa to‘satdan yuzaga kelgan kasalliklarda, qorin bo‘shlig‘i jarohatlarida, ko‘krak qafasi jarohatlanganda qo‘llaniladi;

- «yonbosh» holati. Bu holat og'ir jarohatlarda jabrlanuvchi xushsiz bo'lganda kuqo'llaniladi.

- «o'tirgan» holat. Bu holat yuz va qo'llarni yengil jarohatlarida tavsiya qilinadi.

Tayanch iboralar: ekologik turizm, ekoturistik hududlar, ekoturistik resurslar, alohida qo'riqlanuvchi tabiiy hududlarining tavsifi, O'zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish konsepsiyasi, milliy parklar, davlat qo'riqxonalar, maxsus tashkilotlar, buyurtmaxonalar, tabiat yodgorliklari, o'rmon va ovchilik xo'jaliklar.

Nazorat uchun savollar

1. Ekoturizmning maqsadini amalga oshirish uchun «O'zbekistonda ekologik turizmni rivojlantirish konsepsiyasi»
2. O'zbekiston Respublikasining davlat tomonidan muhofaza etiladigan tabiiy hududlari
3. Ekologiya mavzusidagi ekskursiyalar marshrutining o'ziga xosligi
4. Milliy parklarni tushuntiring

Adabiyotlar

1. Peter Tannenbaum. Excursions in Modern Mathematics: Pearson New International Edition 8th Edition. Pearson Education Limited, 2014. 544 pages

2. Lauren Telesz. The Excursion: A Vocabulary Building Book Paperback – March 25, 2016

3. Умирова Д. С. Экскурсияшунослик. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

4. Norchaev A. N. Umirova. D.S. Ekskursiya xizmatini tashkil etish. Ўқув-услубий мажмуа. – Т.:ТДИУ, 2018.

XULOSA

Hozirgi kunda ekskursiya faoliyati sohasi eng daromadli sohalardan biri hisoblanadi. Chunki bu faoliyat turistlarning asosiy ehtiyojlarini qondiruvchi faoliyatdir. Ekskursiya faoliyatida ishlarni bajarish va boshqarish jarayoni tashkiliy tuzilma bo'yicha kechadi. Tuzilma ekskursiya faoliyatini rejalashtiradi, tashkil etadi, yo'naltiradi va nazorat etadi. Shu bilan birga ekskursiya faoliyatini boshqarishda kadrlarning bilim va tajriba imkoniyatlari xam muhimdir. Bu esa ushbu faoliyat yo'nalishi boshqaruv va xizmat ko'rsatish sifatining oshishiga sabab bo'ladi.

Ekskursovod turistik korxonada vakili bo'lib, tuzilgan shartnoma asosida ko'rsatiladigan xizmatning soni va sifatini nazorat qiladi. U turistlarning va turistik korxonalarining joyida iste'mol qilish uchun chiqariladigan tovar xizmatlar taklifiga bo'lgan qiziqishini himoya qiladi. Ekskursiya xizmati ko'rsatiladigan turistik xizmatning ajralmas qismidir. Ko'rsatiladigan xizmat kirish 2 ta asosiy qism va xulosadan iborat. Unda ekskursion xizmatning xarakteristikasi va ko'rsatmalari ketma-ket yoritiladi; ekskursiya klassifikatsiyasi, ekskursion xizmat ko'rsatish texnologiyasi, turistlarga ekskursion xizmat ko'rsatish sifatini boshqarish, malakali gid tarjimon, marshrut tashkil qilish va O'zbekiston bo'yicha turni tashkil etish.

O'quv qo'llanmadan olgan bilimlarini talabalar iqtisodiyotining turli soha va tarmoqlarida samarali qo'llashlari mumkin. Buning uchun ular tomonidan qunt bilan o'qish, mustaqil tadqiqotlar olib borish talab qilinadi.

GLOSSARIYLAR

Atamaning o‘zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ma’nosi
Apart otel	Aparthotel	Апарт-отель	apartament xonalardan iborat mehmonxona.
Aravakash	Coachman	Кучер	muayyan marshrut bo‘yicha aravani haydovchi.
Arxeologikekskursiyalar	Archaeological excursions	Археологические экскурсии	qadimgi aholi punktlari, qabrlar va boshqa erlarda topilgan tarixiy manbalar, ya’ni uzoq o‘tmishdagi yodgorliklarni namoyish etish bo‘yicha ekskursiyalar. U tarixiy qazilmalarni namoyish etgan holda Surxondaryo, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasi bo‘ylab sayohat ham hisoblanadi.
Arxeologiya muzeylari	Archaeological museums	Археологические музеи	tarixiy ahamiyatga ega obyektlarni to‘plovchi, saqlovchi, o‘rganuvchi va ekspozitsiyalarga ega bo‘lgan mustaqil tarixiy muzeylar. Ularni yig‘ish qadimgi davrdan o‘rta asrgacha bo‘lgan arxeologik joylarda topilgan moddiy madaniyat yodgorliklari bilan yakunlanadi.
Arxitektura muzeylari	Architecture museums	Архитектура музеи	arxitektura tarixi va amaliyoti bilan bog‘liq inson qo‘llari bilan yaratilgan buyumlarni saqlash va ommalashtirish bilan shug‘ullanuvchi muzeylar turi.
Bagaj kvitansiyasi	Baggage check	Багажная квитанция	Aviakompaniya tomonidan rasmiylashtirilib, yo‘lovchiga yukni rasmiylashtirish vaqtida yo‘lovchiga taqdim etiluvchi hujjat bo‘lib, bunda aviakompaniya yukni tashish va parvoz yakunida uni yo‘lovchiga taqdim etish majburiyatini zimmasiga oladi.

Bellmen	Bellmen	Беллмэн	yukni olib keluvchi va mehmonlarning topshiriqlarini bajaruvchi mehmonxona xodimi.
Blok-charter	Block charter	Блок чартер	bir yoki bir nechta doimiy reysga qatnovchi transportning ma'lum bir qismini ijaraga olish.
Vaucher	Voucher	Ваучер	turizm yoki transport kompaniyasi tomonidan berilgan sayyohning ma'lum turdagi xizmatlar, ya'ni turar joy, ovqat, transport, ekskursiya xizmatlariga pul to'lagani va bu xizmatdan foydalanishi uchun asos bo'lgan hujjat.
Gid	Leadership	Руководство	maxsus litsenziyaga ega turistlar bilan ekskursiyalar o'tkazish bo'yicha mutaxassis.
Dayving	Diving	Водолазный	akvalang bilan suv tubiga sho'ng'ish.
Etaklab boruvchi	To lead	Вести	safari davomida sayyohlarni kuzatib borish, turar joyni tashkil etish, ovqatlanish va transportni tashkillashtirish bilan shug'ullanadigan sayyohlik kompaniya xodimi.
Jamoat muzeylari	Public museums	Публичные музеи	jamoat tashkilotlari, ya'ni kasaba uyushmalari, partiyalar va boshqa tashkilotlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan keng tarqalgan muassasa.
Ziyorat kitobi	Pilgrimage book	Книга паломничества	marshrutni tavsifi bilan ziyorat qilish uchun mo'ljallangan qisqa qo'llanma.
Ijtimoiy turizm	Social tourism	Социальный туризм	ma'lum bir ijtimoiy guruhning bo'sh vaqtini tashkil etishga qaratilgan turizm.
Imidj	Brand image	Имидж бренда	bozorda muayyan kompaniya va uning mahsulotlarini iste'molchi tomonidan ijobiy yoki salbiy qabul qilinishi bo'lib, marketing faoliyatining maqsadi sifatida o'rganiladi.

Immigratsiya	Immigration	Иммиграция	bir mamlakat fuqarolarining o'z fuqaroligini o'zgartirgan holda doimiy yashash uchun ko'chib ketishi.
Infratuzilma	Infrastructure	Инфраструктура	hududda to'laqonli yashash uchun zarur barcha narsalar, ya'ni yo'llar va avtomobillar uchun to'xtash joylari. Unda sayyohlar va mahalliy aholi foydalanadilar va u rivojlanishiga ko'ra yuqori darajali tuzilmalardan o'zib ketishi kerak.
Yo'lovchitaloni	Passenger voucher	Пассажирский ваучер	samolyotga chiqishdan oldin unga topshirilgan yo'lovchi uchun karta. Unda yuk ma'lumoti, yo'lovchining uchish klasi va o'rindiqning nomeri haqida batafsil ma'lumot beriladi.
Kareta	Carriage	Каретка	restoranlarda joylashgan eshik va derazali to'rt g'ildirakli yopiq arava.
Katamaran	Catamaran	Катамаран	to'g'ri burchakli to'rtburchak karkas bilan birlashtirilgan ikkita dam berilgan ballon konstruksiyasiga ega suzish vositasi.
Kemping	Camping	Кемпинг	qishloq joylari yoki dam olish maskanida joylashgan avtoturistlar uchun lager, chodir yoki boshqa engil yozgi tipdagi jihozlar, mashinalar, suv ta'minoti, kanalizatsiya tizimlari va pishirish uskunalari bilan jihozlangan joy.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сон Фармони
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги №ПФ-4947 сонли Фармони. //Халқ сўзи. 2017 йил 8 феврал.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожланишининг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясини келгусида амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги 2017 йил 15 августдаги №3-5024 сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кириш туризмни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 2018 йил 6 февралдаги ПҚ-3509-сонли Қарори.
5. Ш. М.Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак . Ташкент : Ўзбекистон, 2017 й.,104 б.
6. Ахборот тизимлари ва технологиялари / С. С. Ғуломов, Р. Х. Алимов, Х.С.Лутфуллаев ва бошқалар.Т.:”Шарқ”,2000.- 267-296 бетлар.
7. Collins G. R., Cobanoglu C., Bilgihan A. Hospitality Information Technology: Learning How to Use It.Kendall. Hunt Publishing Company.USA,2013.–405 p.
8. Ғуломов С.С., Зайналов Н.Р., Бегалов Б.А., Дадабаева Р.А., Давронов А.Е. Дастурлаш технологиялари (Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма) Тошкент. ТДИУ, 2006. –191 б.
9. Гуденко Д., Петроченко Д. Дастурлаштиришдан масалалар тўплами/Рус тилидан таржима. Қаршиев А.Б., Муродов Ў.М., Юсупов Р.А., Анарбаева Ф. Самарқанд. ТАТУ СФ,2010.-300 б.

10. Информатика ва ахборот технологиялари: Олий таълим муассасалари талабалари учун дарслик / С.С. Ғуломов, Б.А. Бегалов; ЎзР Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги, Тошкент давлат иқтисодиёт университети.–Т.: Фан, 2010.– 704 б.
11. Сафаева С.Р. Меҳмонхона хўжалигини ташкил этиш. Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2011.-299 б.
12. Собирова Д.А. Мултимедиа тизимлари ва технологиялари. Ўқув қўлланма -Т: ТДИУ, 2013 й. 138 бет.
13. Бадретдинова Ф.А. Иқтисодчининг автоматлаштирилган иш жойи. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, -2004.-101 бет.
14. Ганиев С.К., Каримов М.М., Ташев К.А. Ахборот хавфсизлиги . Ахборот-коммуникатсион тизимлар хавфсизлиги . Ўқув қўлланма. Т.-Алоқачи, 2008. -382 бет.
15. Годин В.В., Корнеев И.К. Управление информационными ресурсами: 17-модульная программ для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 17.- М.: «ИНФРА-М», 1999.-432с.
16. Завгородный В.Н. Комплексная защита информации в компьютерных системах. Учебное пособие.- М. Логос. 2001- 264с.
17. И.С. Тухлиев, Р.Ҳайитбоев, Б.Ш. Сафаров, Г.Р.Турсунова. Туризм асослари. Дарслик.– Тошкент, 2014. - 388 б.
18. Иконников В.Ф. Информационные технологии в индустрии туризма: учеб.-метод. Пособие / В.Ф.Иконников, М.Н. Садовская. – Минск: РИПО, 2014. – 78 с.
19. Информационное обеспечение туризма: учебник / Н.С. Морозов, М.А. Морозов, А.Д. Чудновский, М.А. Жукова, Л.А. Родигин. – М.: Федеральное агенство по туризму, 2014. – 288 с.
20. Камилова Ф.Қ., Ҳамидов О.Ҳ., Камилов З.К. Меҳмонхона ва ресторан хўжалиги маркетинги. Дарслик. ТДИУ, 2011. –143 б.
21. М.А.Морозов, Н.С.Морозова «Информационные технологии в социально-культурном сервисе и туризме. Оргтехника.» – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 240 с.

22. Шодиев Т.Ш. ва бошқалар. Иқтисодий-математик усуллар ва моделлар. Ўқув қўлланма. - Тошкент 2010. - 195 б.
23. Макарова Н.В., Волков В.Б. Информатика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2011. – 576 с.
24. Р.Х.Алимов, Б.Ю.Ходиев, К.А.Алимов ва бошқ. /С.С. Гуломовнинг умумий тахрири остида. Миллий иқтисодда ахборот тизимлари ва технологиялари: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. Т.: «Шарқ», 2004. –320 б.
25. Родигин Л.А. Интернет-технологии в туризме: e-commerce. Учебник. М.: 2005. – 333 с.
26. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. 1-5. / Тахрир хайъати:Т.Мирзаев (рахбар) ва бошқ.; ЎЗР ФА Тил ва адабиёт ин-ти. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
27. Е.Ю. Сафаров, И.М.Мусаев, Ҳ.А. Абдурахимов. Геоахборот тизими ва технологиялари. Ўқув қўлланма. - Тошкент 2008. - 148 б.
28. Т.Х.Хакимов, О.М.Абдуллаев, А.А.Алмурадов. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни моделлаштириш ва прогнозлаш. Ўқув қўлланма. - Тошкент 2012. - 194 б.
29. Лотфуллин Р. Визуализация географических данных с помощью надстройки GeoFlow/ <http://exceltip.ru/>
30. Библиотека туристической и экономической литературы/ <http://tourlib.net/lib.htm/>
31. Мобильный банкинг CLICK / <http://click.uz/>
32. Информационные технологии в туризме[Elektron resurs]/ Manzil: <http://tourlib.net/lib.htm/> [Sana: 5.10.2015]
33. Халқаро туристик ташкилотнинг кутибхонаси / <http://www.e-unwto.org/>
34. Универсальная система расчетов /<http://webmoney.ru/>
35. www.webofscience.com - Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi

36. www.scopus.com – Xalqaro ilmiy maqolalar platformalari
37. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi sayti.
38. www.cer.uz– Iqtisodiy tadqiqotlar markazi sayti.
39. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. Илмий-электрон журнал. www.iqtisodiyot.uz
40. International Journal of Business Forecasting and Marketing Intelligence. www.inderscience.com
41. Journal of International Marketing. www.ama.org

MUNDARIJA

	Kirish.....	3
1-BOB.	“EKSKURSIYA XIZMATINI TASHKIL QILISH” FANIGA KIRISH.....	5
1.1.	“Ekskursiya xizmatini tashkil qilish” fanining maqsadi va vazifalari	5
1.2.	Ekskursiyaning mazmuni va mohiyati.....	6
1.3.	Ekskursiya xizmati muloqot shakli sifatida.....	10
1.4.	Ekskursiya xizmati pedagogik jarayon sifatida	11
2- BOB.	EKSKURSIYA XIZMATINING FUNKSIYALARI, XUSUSIYATLARI VA EKSKURSIYA XIZMATINI TASNIFLASH	15
2.1.	Ekskursiya xizmatining asosiy funksiyalari.....	16
2.2.	Ekskursiya xizmatida zamonaviylikni tavsiflovchi ma’lumotlar	17
2.3.	Ekskursiya xizmatining xususiyatlari	19
2.4.	Ekskursiya xizmatini tasniflash.....	20
3-BOB.	EKSKURSIYA RAHBARI - GIDGA QO‘YILGAN TALABLAR	25
3.1.	Gid kasbining o‘ziga xos xususiyatlari	25
3.2.	Gidning shaxsiy fazilatlarini, mahoratiga qo‘yilgan talablar.....	27
3.3.	Ekskursiya xizmatini tashkil etishda gid temperamentining roli...	29
3.4.	Gidning nutq madaniyati.....	33
4- BOB.	EKSKURSIYA XIZMATINI TAYYORLASH TEXNOLOGIYASI.....	38
4.1.	Yangi ekskursiyani tayyorlash jarayoni.....	38
4.2.	Ekskursiya xizmatining maqsadi, vazifasi va mavzusini aniqlash...	41
4.3.	Ekskursiya xizmati ma’lumotlari uchun manbalar izlash.....	42
4.4.	Ekskursiya xizmatining asosiy va individual matnini tayyorlash....	42
4.5.	«Gid portfeli» ni tahlil qilish.....	45
5-BOB.	EKSKURSIYA OBYEKTLARINI TANLASH VA BAHOLASH.....	48
5.1.	Ekskursiya obyektlarini tasniflashning ahamiyati.....	48
5.2.	Ekskursiya xizmati obyektlarini tasniflanishi	49
5.3.	Ekskursiya obyektlarini baholash mezonlari	49
5.4.	Obyekt kartochkasiga ma’lumotlar kiritish	51
6-BOB.	EKSKURSIYA XIZMATI MARSHRUTINI TUZISH VA SINOV EKSKURSIYASINI O‘TKAZISH TARTIBI.....	54
6.1.	Ekskursiya xizmati marshrutini tayyorlash jarayoni.....	54
6.2.	Yangi ekskursiyada marshrutni tayyorlash.....	55
6.3.	Ekskursiyaning texnologik haritasini tuzish.....	56
6.4.	Sinov ekskursiyasini o‘tkazish va ekskursiyaning tasdiqlash tartibi ...	61

7-BOB.	EKSKURSIYA XIZMATIDA OBYEKTЛАRNI KO‘RSATISH USULLARI.....	63
7.1.	Ekskursiya xizmatida obyektlarni ko‘rsatishning vazifasi.	67
7.2.	Obyektlarni ko‘rsatishning turlari va o‘ziga xos xususiyatlari	67
7.3.	Obyektlarni ko‘rsatishning usullari.....	68
7.4.	Ekskursiya xizmati amaliyotida obyektlarni ko‘rsatishning usullari.	69
8-BOB.	EKSKURSIYA XIZMATIDA OBYEKTЛАRNI HIKOYA QILISH USULLARI.....	72
8.1.	Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilish vazifalari	72
8.2.	Ekskursant replikasi.....	74
8.3	Ekskursiya xizmatida obyektlarni hikoya qilishning o‘ziga xos xususiyatlari.....	74
8.4.	Obyektlarni hikoya qilishning usullari.....	77
9-BOB.	EKSKURSIYA XIZMATINING TASHKILY MASALALARI	81
9.1.	Ekskursiyani o‘tkazish texnikasi.....	81
9.2.	Ekskursantlarning harakatlanishi tartibi.....	83
9.3.	Ekskursiya xizmatida vaqtni to‘g‘ri taqsimlash.....	84
9.4.	Ekskursantlarda e‘tiborning susayishi va uni bartaraf etish yo‘llari	86
10-BOB.	O‘ZBEKISTONNING TARIXIY- ARXITEKTURA YODGORLIKLARIGA EKSKURSIYA TASHKIL ETISH.....	90
10.1.	Samarqand viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida	90
10.2.	Buxoro viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida	125
10.3.	Xorazm viloyatining tarixiy- arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida	127
10.4.	Toshkent viloyati va Toshkent shahrining tarixiy-arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida	129
10.5	Mamlakatimizdagi boshqa viloyatlarining tarixiy-arxitektura yodgorliklari ekskursiya obyektlari sifatida	130
11-BOB.	O‘ZBEKISTONNING EKOLOGIK HUDUDLARIGA EKSKURSIYA TASHKIL ETISH.....	133
11.1.	Ekologik resurslarning ekskursiyani tashkil etishdagi o‘rni.....	133
11.2.	Ekologiya mavzusidagi ekskursiyalar marshrutining o‘ziga xosligi	138
11.3.	Ekologik faoliyatni amalga oshirishda milliy parklar va qo‘riqxonalarining o‘rni.....	138
11.4.	Mamlakatimizda ekoturizmni rivojlantirish chora tadbirlari.....	142

12-BOB.	TURIZMNING MAXSUS TURLARIGA EKSKURSIYA TASHKIL ETISH.....	145
12.1.	Turizmda maxsus turlarning ta’rifi va ularni shakllantirish.....	145
12.2.	Turizmdagi maxsus turlarning tasnifi, tavsifi va geografiyasi.....	147
12.3.	Hayot uchun xavfli sport o‘yinlari turizmi.....	150
12.4.	Maxsus turlarning geografiyasini o‘rganishdan quyidagi xulosalar..	155
13-BOB.	EKSKURSIYA MARSHRUTIDA TURISTLAR VA EKSKURSANTLARNING XAVFSIZLIGINI TA’MINLASH .	158
13.1.	Turist va ekskursantlarning qonunchilik tomonidan himoyasi va xavfsizligini ta’minlash	158
13.2.	Turistik korxonada turistik faoliyatni amalga oshirishda turistik subyektlarni xavfsizligini ta’minlashi	159
13.3.	Turist va ekskursantning huquq va majburiyatlari	160
13.4.	Gidning huquqlari, majburiyatlari va moddiy javobgarligi	161
14-BOB.	EKSKURSIYA MARSHRUTIDA BIRINCHI TIBBIY YORDAMNI KO‘RSATISH QOIDASI	165
14.1.	Birinchi tibbiy yordamning ekskursiya jarayonidagi ahamiyati	165
14.2.	Yurakni massaj qilish qoidasi	168
14.3.	Ekskursiya jarayonidagi turli noxush holatlarda birinchi tibbiy yordam ko‘rsatish qoidasi	170
14.4.	Jabrlanuvchini transportda kasalxonaga jo‘natish qoidasi	182
	XULOSA.....	185
	GLOSSARIYLAR.....	186
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	189

О Г Л А В Л Е Н И Е

	Введение.....	3
Глава 1.	СОДЕРЖАНИЕ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ПРЕДМЕТА “ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКСКУРСИОННЫХ УСЛУГ”	5
1.1.	Цели и задачи предмета“Организация экскурсионных услуг”	5
1.2.	Содержание и значение экскурсии.....	6
1.3.	Экскурсионные услуги в качестве формы общения.....	10
1.4.	Экскурсионные услуги в качестве педагогического процесса .	11
Глава 2.	Функции, особенности и классификация экскурсионных услуг.....	15
2.1.	Основные функции экскурсионных услуг.....	14
2.2.	Информация представляющая современность в экскурсионных услугах	19
2.3.	Особенности экскурсионных услуг	20
Глава 3.	Требования, предъявляемые гидам как руководителям экскурсий	25
3.1.	Особенности профессии гида	25
3.2.	Личные качества гидов, требования к их мастерству	27
3.3.	Роль темперамента гида при организации экскурсионных услуг.....	29
3.4.	Культура речи гидов.....	33
Глава 4.	Технология подготовки экскурсионных услуг.....	38
4.1.	Процесс подготовки новой экскурсии.....	38
4.2.	Цели, задачи и определение темы экскурсионных услуг	41
4.3.	Сбор базы данных для экскурсионных услуг.....	42
4.4.	Подготовка основных и индивидуальных текстов экскурсии ..	42
Глава 5.	Выбор и оценка объектов экскурсии.....	47
5.1.	Значение классификации объектов экскурсии.....	47
5.2.	Классификация объектов экскурсионных услуг	48
5.3.	Критерии оценки объектов экскурсии	48

5.4.	Внесение информации в карточку объекта экскурсии	50
Глава 6.	Составление маршрута экскурсионных услуг и проведение пробной экскурсии	52
6.1.	Процесс подготовки маршрута экскурсионных услуг.....	52
6.2.	Подготовка маршрута новой экскурсии.....	53
6.3.	Состаление технологической карты экскурсии.....	54
6.4.	Проведение пробной экскурсии и утверждение экскурсии ...	59
Глава 7.	Методы показа объектов при экскурсионных услугах.....	61
7.1.	Задачи показа объектов при экскурсионных услугах.	61
7.2.	Виды показа объектов и их особенности	65
7.3.	Методика показа объектов экскурсии.....	66
7.4.	Практические методы показа объектов экскурсии	67
Глава 8.	Методы рассказа об объектах в экскурсионных услугах ...	70
8.1.	Задачи рассказа объектов в экскурсионных услугах	70
8.2.	Реплики экскурсантов.....	72
8.3.	Методы рассказа объектов экскурсии.....	75
Глава 9.	Организационные вопросы экскурсионных услуг	79
9.1.	Техника проведения экскурсии.....	79
9.2.	Порядок движения экскурсантов.....	81
9.3.	Правильное распределение времени во время экскурсий.....	82
9.4.	Снижение внимательности экскурсантов во время экскурсий и пути его повышения	84
Глава 10.	Организация экскурсий в историко-архитектурные памятники Узбекистана	88
10.1.	Историко-архитектурные памятники Самаркандской области как объект экскурсии	88
10.2.	Историко-архитектурные памятники Бухарской области как объект экскурсии	125
10.3.	Историко-архитектурные памятники Хорезмской области как объект экскурсии.....	127
10.4.	Историко-архитектурные памятники Ташкентской области и города Ташкента как объект экскурсии.....	129
Глава 11.	Организация экскурсионной деятельности в экологических зонах Узбекистана.....	133
11.1.	Роль экологических ресурсов при организации экскурсионных услуг.....	133
11.2.	Особенности маршрута экскурсий экологической направленности	138
11.3.	Роль национальных парков и заповедников при осуществление экологической деятельности	138
11.4.	Мероприятия по развитию экотуризма в республике	142
Глава 12.	Организация специальных видов экскурсий в туризме	145
12.1.	Определение специальных туров в туризме и их формирование.....	145

12.2.	Определение, классификация и география специальных туров в туризме	147
12.3.	Жизненно опасные спортивные виды экскурсий в туризме...	150
12.4.	Заключения по изучению географии специальных туров.....	155
Глава 13.	Обеспечение безопасности экскурсантов и туристов во время экскурсионных маршрутов	158
13.1.	Обеспечение защиты экскурсантов и туристов с законодательной точки зрения	158
13.2.	Обеспечение безопасности туристических объектов при ведение туристической деятельности.....	159
13.3.	Права и обязанности туристов и экскурсантов	160
13.4.	Права, обязанности и материальная ответственность гидов ...	161
Глава 14.	Правила оказания первой медицинской помощи при экскурсионных маршрутах	165
14.1.	Значение первой медицинской помощи в процессе экскурсий	165
14.2.	Правила массажа сердца	168
14.3.	Правила оказания первой медицинской помощи во время экскурсий	170
14.4.	Правило транспортировки пострадавшего туриста	182
	ЗАКЛЮЧЕНИЕ	185
	ГЛОССАРИЙ	186
	СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	189

CONTENTS

	Introduction	3
Chapter 1.	CONTENT, GOALS AND OBJECTIVES OF THE SUBJECT “ORGANIZATION OF EXCURSION SERVICE”.....	5
1.1.	Aims and objectives of the subject “Organization of excursion service”	5
1.2.	The content and value of the tour	6
1.3.	Excursion services as a form of communication	10
1.4.	Excursion services as a pedagogical process	11
Chapter 2.	FUNCTIONS, FEATURES AND CLASSIFICATION OF EXCURSION SERVICES.....	15
2.1.	The main functions of excursion services	14
2.2.	Information representing modernity in excursion services	19
2.3.	Features of excursion services	20
Chapter 3.	GUIDE: HIS PLACE AND ROLE IN TRAVEL-EXCURSIONAL ENTERPRISE	25
3.1.	Features of the profession of a guide	25
3.2.	Personal qualities of guides, requirements for their skill	27
3.3.	The role of the guide's temperament in organizing sightseeing services	29
3.4.	Speech culture of guides	33
Chapter 4.	TECHNOLOGY OF THE PRODUCTION OF TOURIST PRODUCT ON UZBEKISTAN	38
4.1.	The process of preparing a new tour	38
4.2.	Goals, objectives and definition of the theme of excursion services	41
4.3.	Collection of database for excursion services	42
4.4.	Preparation of basic and individual excursion texts	42
Chapter 5.	SELECTION AND EVALUATION OF EXCURSION OBJECTS	47
5.1.	The value of the classification of excursion objects	47
5.2.	Classification of objects of excursion services	48
5.3.	Criteria for the evaluation of excursion objects	48
5.4.	Entering information into the excursion object card	50
Chapter 6.	MAKING A MARSHURT OF EXCURSION SERVICES AND CONDUCTING A TRIAL EXCURSION	52
6.1.	The process of preparing the route excursion services	52
6.2.	Preparation of the route of the new tour	53
6.3.	Composition of the technological tour card	54
6.4.	Conducting a trial ekkursii and approval of the tour	59
Chapter 7.	OBJECT DISPLAY METHODS FOR EXCURSION SERVICES	61
7.1.	Objectives of displaying objects at excursion services.	61
7.2.	Types of display objects and their features	65
7.3.	Methods of displaying the objects of the tour	66

7.4.	Practical methods of displaying excursion objects.....	67
Chapter 8.	METHODS OF THE STORY ABOUT OBJECTS IN EXCURSION SERVICES	70
8.1.	The objectives of the story objects in the excursion services	70
8.2.	Replicas of sightseers	72
8.3.	Methods of telling the objects of the tour	75
Chapter 9.	ORGANIZATIONAL ISSUES OF EXCURSION SERVICES ..	79
9.1.	Technique of the tour	79
9.2.	The order of movement of tourists	81
9.3.	Proper time allocation during excursions	82
9.4.	Reduced attentiveness of excursionists during excursions and ways to increase it	84
Chapter 10.	THE ORGANIZATION OF EXCURSIONS IN HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF UZBEKISTAN	88
10.1.	Historical and architectural monuments of the Samarkand region as an excursion object	88
10.2.	Historical and architectural monuments of the Bukhara region as an excursion object	125
10.3.	Historical and architectural monuments of the Khorezm region as an excursion object.....	127
10.4.	Historical and architectural monuments of the Tashkent region and the city of Tashkent as an object of the tour	129
Chapter 11.	ORGANIZATION OF EXCURSION ACTIVITY IN ECOLOGICAL ZONES OF UZBEKISTAN	133
11.1.	The role of environmental resources in the organization of excursion services	133
11.2.	Features of the route of environmental guided tours	138
11.3.	The role of national parks and reserves in environmental activities	138
11.4.	Ecotourism development activities in the republic	142
Chapter 12.	ORGANIZATION OF SPECIAL TYPES OF EXCURSIONS IN TOURISM	145
12.1.	Definition of special tours in tourism and their formation	145
12.2.	Definition, classification and geography of special tours in tourism	147
12.3.	Vital sports types of excursions in tourism	150
12.4.	Conclusions on the study of the geography of special tours	155
Chapter 13.	ENSURING THE SAFETY OF SIGHTSEERS AND TOURISTS DURING SIGHTSEEING TOURS	158
13.1.	Ensuring the protection of tourists and tourists from a legislative point of view	158
13.2.	Ensuring the safety of tourist facilities in the management of tourist activities	159
13.3.	Rights and obligations of tourists and sightseers	160
13.4.	Rights, duties and liability guides	161
Chapter 14.	RULES OF FIRST AID FOR SIGHTSEEING TOURS	165

14.1.	The value of first aid in the process of excursions	165
14.2.	Rules of heart massage	168
14.3.	Rules of first aid during excursions	170
14.4.	The rule of transportation of the affected tourist	182
	CONCLUSION	185
	GLOSSARY	186
	LIST OF USED LITERATURE	189

Norchaev A. N ., Umirova D. S.

Ekskursiya xizmatini tashkil qilish.

O‘quv qo‘llanma.

“IQTISODIYOT” – 2019.

Muharrir
Mirhidoyatova D.

Musahhah
Matxo`jayev A.O.

Litsenziya AI № 240 04.07.2013. Terishga berildi 12.10.19. Bosishga ruxsat etildi 14.10.2019. Qog‘oz bichimi 60x80 1/16. Times garniturasini. Ofset bosma. Ofset qog‘ozini. Shartli bosma tabog‘i 12,6. Hisob nashr varag‘i 12,2. Adadi ___ nusxa.

“IQTISODIYOT” nashriyoti DUKning matbaa bo‘limida chop etildi.
100003. Toshkent shahri Islom Karimov ko‘chasi, 49-uy.

Ekskursiya xizmatini tashkil qilish.
O'quv qo'llanma. /Norchayev A.N.,
Umirova D.S.– T.: IQTISODIYOT,
2019. - 202 bet.

1. Norchayev A.N.,
2. Umirova D.S.

ISBN 0000000000

UO`K: 338.489(07)575.1

KBK: